

doi 10.15421/2620032801

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

Universum Historiae et Archeologiae
2020. Vol. 3 (28). Lib. 1

The Universe of History and Archeology
2020. Vol. 3 (28). Issue 1

Універсум історії та археології
2020. Т. 3 (28). Вип. 1

Универсум истории и археологии
2020. Т. 3 (28). Вып. 1

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2020 рік*

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Dnipro, 2020. Vol. 3 (28). Issue 1. DOI: 10.15421/2620032801.

Release contains a variety of materials research on topical issues in the history of Ukraine and World History. Considerable space is devoted to recent theoretical and methodological, historiographical and archaeological investigation.

This issue of the journal will be of interest to academic staff of higher education institutions, research institutions scholars, doctoral students, graduate students and students in history.

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2020. Т. 3 (28). Вип. 1. DOI: 10.15421/2620032801.

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії. Значне місце відведено результатам останніх теоретико-методологічних, історіографічних та археологічних досліджень.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ЗВО, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів у історичній царині.

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2020. Т. 3 (28). Вып. 1. DOI: 10.15421/2620032801.

Выпуск содержит разнообразные материалы научных исследований по актуальным проблемам истории Украины и всемирной истории. Значительное место отведено результатам последних теоретико-методологических, историографических и археологических исследований.

Представляет интерес для научно-педагогических работников вузов, научных академических учреждений, докторантов, аспирантов и студентов в исторической сфере.

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р. Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань (категорія В), в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук зі спеціальності 032 Історія та археологія. **Адреса редколегії:** просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора: +38 056 3749860.

E-mail редколегії: editor@uha.dp.ua

URL журналу: <http://www.uha.dp.ua>

Журнал зареєстрований у наукометричних базах та репозиторіях: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017), **Index Copernicus International** (ICV 2018–84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), **Vernadsky National Library of Ukraine**, **Scientific Indexing Service**.

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University

The journal is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23413–13253PR, 24.05.2018. According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1021, 07.10.2015, this journal has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the ScD and PhD in historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749860.

E-mail of the editorial board: editor@uha.dp.ua

Journal URL: <http://www.uha.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017) **Index Copernicus International** (ICV 2018–84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), **Vernadsky National Library of Ukraine**, **Scientific Indexing Service**.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. С. І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Заступник голови редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. Ю. А. Святець, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Науковий секретар:

К. іст. н., доц. О. О. Чепурко, кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р іст. н., доц. Архирейський Д. В., кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р габ., проф. А. Г. Блажеєвський, відділ археології варварства та римських провінцій, Інститут археології, Вроцлавський університет, м. Вроцлав, Республіка Польща.

Д-р іст. н., доц. Н. В. Венгер, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., доц. О. А. Єгорейченко, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь.

Д-р іст. н., проф. О. І. Журба, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. З. Є. Кабульдінов, Інститут історії та етнології імені Ч. Валіханова, м. Алмати, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. Т. Ф. Литвинова, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р габ., проф. В. Ю. Менджецький, відділ соціальної історії XIX–XX ст., Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської Академії наук, м. Варшава, Республіка Польща.

Д-р іст. н., проф. А. С. Мусагалієва, кафедра історії Казахстану, Євразійський національний університет ім. Л. М. Гумільова, м. Нур-Султан, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. С. А. Скорий, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ, Україна.

Д-р філос., проф. А. Шернер, кафедра історії, Центрально-Західний університет, кампус Іраті, штат Парана, Федеративна Республіка Бразилія.

Д-р іст. н., проф. О. Б. Шляхов О. Б., кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. І. Яровий, кафедра Центральної та Східної Європи, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:

Sc.D. (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Deputy Editor:

Sc.D. (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientific Secretary:

Ph.D. (History), As. Prof. O. O. Chepurko, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editors:

Sc.D. (History), Prof. Arkhireyskiy, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. A. G. Błażejowski, Department of Archeology of Barbarism and Roman Provinces, Institute of Archeology, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Wrocław, Poland.

Sc.D. (History), As. Prof. N. V. Venger, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D. (History), Prof. A. A. Yegoreichenko, Department of Archeology and Special Historical Disciplines, Faculty of History, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Sc.D. (History), Prof. O. I. Zhurba, Department of Historiography, Source Study and Archival Study, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D. (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of History of Eastern Europe, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D. (History), Prof. Z. Ye. Kabuldinov, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Sc.D. (History), Prof. T. F. Lytvynova, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. W. J. Mędrzecki, Department of the Social History of the 19th and 20th Centuries, The Tadeusz Manteuffel Institute of History Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland.

Sc.D. (History), Prof. A. S. Mussaygalieva, Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sc.D. (History), Prof. S. A. Skoryi, Department of Early Iron Age Archeology, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Ph.D., Prof. A. Schörner, Department of History, State University Midwest of Paraná / UNICENTRO, campus Irati, Paraná, Brazil.

Sc.D. (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D. (History), Prof. V. I. Yarovyi, Department of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**DOCTRINA.
METHODORUM SIVE INVENTARUM.
PHILOSOPHIAE HISTORIAE**

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

**ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ.
ІСТОРІОСОФІЯ**

**ТЕОРИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ИСТОРИОСОФИЯ**

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 5–14

doi 10.15421/26200101

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 330.1

**Методологія як інструмент
 історичного пізнання:
 актуально про очевидне**

В. В. Іваненко

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–4731–6702

Researcher ID: Q-6210–2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара,
 проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
 Україна, 49010*

Г. Г. Кривчик

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0001–7504–4575

gena.crivchik@ukr.net

*Дніпровський національний університет
 залізничного транспорту
 імені академіка В. Лазаряна,
 вулиця Лазаряна 2, м. Дніпро,
 Україна, 49010*

І. С. Накашидзе

кандидат філологічних наук

ORCID: 0000–0002–7816–2339

ir4ik87@meta.ua

*Дніпровський національний університет
 залізничного транспорту
 імені академіка В. Лазаряна,
 вулиця Лазаряна 2, м. Дніпро,
 Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – актуалізація, уточнення й роз'яснення головних принципів і методів наукового дослідження у їх зв'язку і взаємозалежності (на прикладі історичних наук). *Методи дослідження:* аналітичний, історичний, компаративний, системно-структурний. *Основні результати:* в статті показаний взаємозв'язок принципів із загальнонауковими й спеціальними історичними методами. Здійснено уточнення й наведені приклади застосування останніх. *Практичне значення:* рекомендовано для застосування науковцями (насамперед молодими) для проведення історичних досліджень. *Оригінальність:* обґрунтована необхідність дотримання в історичних дослідженнях головних методологічних принципів. *Наукова новизна:* здійснено спробу «реабілітації» й актуалізації поняття «методологічний принцип», до якого включено етичні норми вченого, що базуються на загальнолюдських цінностях, сформульованих ще в Біблії. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: доброчесність; наукова етика; всебічність; системність; конкретність; об'єктивність; історизм; діалектика; порівняльний метод.

Надійшла до редколегії 22.02. 2020

Прорецензована 13.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 5–14

doi 10.15421/26200101

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 330.1

Методология как инструмент исторического познания: актуально об очевидном

В. В. Иваненко

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–4731–6702

Researcher ID: Q-6210–2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара,
проспект Гагарина, 72,
г. Днепр, Украина, 49010*

Г. Г. Кривчик

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0001–7504–4575

gena.crivchik@ukr.net

*Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта
имени академика В. Лазаряна,
улица Лазаряна 2,
г. Днепр, Украина, 49010*

И. С. Накашидзе

кандидат филологических наук

ORCID: 0000–0002–7816–2339

ir4ik87@meta.ua

*Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта
имени академика В. Лазаряна,
улица Лазаряна 2,
г. Днепр, Украина, 49010*

Аннотация. *Цель статьи* – актуализация, уточнения и разъяснения основных принципов и методов научного исследования в их связи и взаимозависимости (на примере исторических наук). *Методы исследования:* аналитический, исторический, компаративный, системно-структурный. *Основные результаты:* в статье показана взаимосвязь принципов с общенаучными и специальными историческими методами. Осуществлено уточнение и приведены примеры применения последних. *Практическое значение:* рекомендовано для применения учеными (прежде всего молодыми) при проведении исторических исследований. *Оригинальность:* обоснована необходимость соблюдения в исторических исследованиях главных методологических принципов. *Научная новизна:* предпринята попытка «реабилитации» и актуализации понятия «методологический принцип», в который включены этические нормы ученого, основанные на общечеловеческих ценностях, сформулированных еще в Библии. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: добросовестность; научная этика; всесторонность; системность; конкретность; объективность; историзм; диалектика; сравнительный метод.

Поступила в редколлегию 22.02.2020

Прорецензирована 13.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 5–14

doi 10.15421/26200101

<http://www.uha.dp.ua>

LLC DK508

Methodology as a tool of historical knowledge: relevant about the obvious

V. V. Ivanenko

Sc. D. (History), Professor
 ORCID: 0000–0002–4731–6702
 Researcher ID: Q-6210–2017
ivanenko_dnu@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

H. H. Krivchik

Sc. D. (History), Professor
 ORCID: 0000–0001–7504–4575
gena.krivchik@ukr.net

*Dnipro National University of Railway Transport
 Named after Academician V. Lazaryan
 2 Lazaryan str., Dnipro, Ukraine, 49010*

I. S. Nakashydz

Ph. D. (Philology)
 ORCID: 0000–0002–7816–2339
ir4ik87@meta.ua

*Dnipro National University of Railway Transport
 Named after Academician V. Lazaryan,
 2 Lazaryan str., Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to actualize and clarify the main principles and methods of scientific research in their relationship and interdependence (on example of historical sciences). Research methods: analytical, historical, comparative and system-structural. Main results: the article illustrates the relationship of principles with general scientific and specific historical methods. Clarifications are made and examples of their use are given. Coinciseconclusions: Modern literature on methodology of science is presented mostly by the publications of methodical character. Such character of publications did not require consideration of problem aspects of methodology from their authors, in particular*

question about interdependence of principles and methods of scientific research. In most works such important concept as «research principles» is not examined practically, with what we cannot agree categorically. In our opinion, methods as research instruments and principles as rules of using these instruments exist between subject and object of research. If methods are the researcher's tools, then the principles of the research are a kind of the ethical and professional code of a scientist. It consists of a number of professional principles which are based on: a) fundamental human ethical norms; b) scientific ethics; c) the special features of a particular science. In its turn, the general scientific principles are applied in various scientific fields, especially in the historical sciences. Among them are the principles of truth supremacy, deideologization, independence, dialectics, specificity, consistency, objectivity, immersion in the historical era (historicism), etc. It is also necessary to note a special role of dialectics in the scientific study, which serves as main principle and at the same time as the general scientific method. As a principle, dialectics is the essence of the world view of a scientist. As a method, dialectics helps the researcher to reveal the essence of phenomena and processes in all contradictions and interrelations of their components. Modern science possesses the wide arsenal of general and special methods. Their choice depends on scientific industry, object, aim and research tasks. A scientist must choose in this arsenal of facilities most effective and rational. If present methods are not enough, he should create the methods and use them accordance with all known methodological principles. The comparative method plays an important role in historical cognition. Firstly, comparison gives the opportunity to realize better the essence of phenomena. Secondly, when comparing a researcher goes beyond a narrow topic, uses additional empirical material and eventually expands his scientific outlook and creative range. The latter is one of the main indicators of the scholar's scientific qualification. *Practical significance:* It's recommended for use by scholars (especially young people) for historical research. *Originality:* the need to adhere to the main methodological principles in historical studies is substantiated. *Scientific novelty:* An attempt is made to «rehabilitate» and actualize the concept of «methodological principle», which includes the ethical standards of a scientist based on universal values formulated in the Bible. *Article type:* Descriptive.

Keywords: integrity; scientific ethics; comprehensiveness; systematicity; concreteness; objectivity; historicism; dialectic; comparative method.

Received 22.02. 2020

Reviewed 13.04.2020

Accepted 06.05.2020

Formulation of the Problem. In the days of Ukrainian independence, the national historical science, in spite of the claims of some skeptics about its «deep crisis», in fact has significantly advanced the path of comprehensive rethinking and coverage from the standpoint of the latest theoretical and methodological approaches and based on mostly fresh sources of many significant events, phenomena, facts and figures of our past. A powerful layer of historical literature of various genres has been created, thanks to which a wide readership has received a new version of the Ukrainian historical process and has not for the first time touched, so to speak, numerous «naked nerves» of its past, especially in the relatively recent Soviet period.

However, in our opinion, at least some of the scientific researches in the form of published monographs, articles, documentary publications, dissertations, etc., do not impress with professional novelty, though thematically and conceptually they seem to be relevant, modern in form and content. First of all, it is obvious that, rather than scrupulous analytical study and reproduction of certain pages of history, they often use very questionable research tools, use a limited, selective «factual resource», in general, ordinary emotions predominate, to the accompaniment of which there is a banal re-evaluation and re-writing the past, production of new myths and legends instead of «old» ones. And this mythologically-legendary stream of literature has reached such a scale that almost often nothing is left from real historical paintings. Director of the Institute of History of Ukraine, academician V. A. Smolii once shared his worrying thoughts: «We are concerned about the mythologization of historical knowledge... History is a high-sought-quality scientific product. It can be trampled by many profanes» (Osvita Ukrainy, 2013).

Historiography. In addition to the purely political influences on the formation of relevant thematic «priorities» and «instruments» of their implementation in contemporary Ukrainian historiography (and they are quite obvious!), the quality of part of historical works is negatively affected by unwillingness or inability of authors (especially the younger generation) to strictly adhere to established, verified in the practice mechanisms of historical knowledge, methodology of scientific research. Familiarization with the work of young researchers shows that not all of them demonstrate the proper level of scientific culture, the ability to generate creatively and adequately relevant research principles and methods in their work, to reveal how they directly work in solving specific scientific problems. Sometimes it seems that some of them generally write

about the methodology of their work only because it is «so required», and not to justify their own research technology, as it should be.

All this prompted the authors to write an article and give recommendations which can help young scientists master the arsenal of methodological techniques in historical research better, the skills of their practical and full application in scientific activity.

Sources. It seems that today we have many methodological publications. In particular, the monographs and textbooks of such famous Soviet historians as: M.A. Barg (Barg, 1984), I.D. Kovalchenko (Koval'chenko, 2003), B.G. Mogilnytsky (Mogil'nickij, 1989) and others, who at one time undoubtedly played a major role in the development of national science. However, it should be acknowledged that most of the works on the methodology of scientific research, created during the Soviet era, especially humanities, contain ideological stamps, such as class approaches and priority over other principles of communist partyism. Modern Ukrainian literature on methodology of science is mostly represented by publications of educational and methodical character: V.V. Kovalchuk (Kovalchuk, 2004), A.E. Konversky (Konverskyi, 2010), I.S. Pyatnitskaya-Pozdnyakova (Pyatnitska-Pozdnyakova, 2003), A.S. Filipenko (Filipenko, 2004), V.M. Sheiko (Sheiko, 2008), G. G. Krivchik (Krivchik, 2017), O. V. Mykhailuk (Mykhailuk, 2016) and others. Among foreign researchers who are working on methodology of history are A. Gulam (Gulam, 2016), T. Epstein (Epstein, 2018) etc. In most modern methodical works, such an important concept as «*principles* of scientific research» is in fact ignored, with which we cannot agree. In general, there has been a recent decline in scientific interest in science methodology issues. The famous Ukrainian scientist S.V. Mocherny stated that the situation with the study of methodological problems in Ukraine is clearly unsatisfactory (Mochernyj, 2001, p. 5).

The Aim of the Study is to actualize and clarify the main principles and methods of scientific research in their relationship and interdependence (on example of historical sciences).

The Main Material and Results. Methodology, in essence, is the doctrine of scientific methods of knowledge and their application on the basis of certain principles. Ignoring the principles, thinking about the archaic nature of this notion in modern methodology can negate any cognitive efforts of the researcher. For example, before entrusting a scalpel to a surgeon, he or she must be sure to instill basic moral and professional norms, and to learn certain rules for using this sharp

tool. In the scientific field, this axiom, though less noticeable, is just as valid and important.

Methodological principles are a kind of scientifically-ethical code of the scientist, which is based on: a) basic human ethical standards; b) scientific ethics; c) on their own scientific specifics. Adherence to the principles in scientific research also contributes to the humanization of science. The so-called approaches only state the belonging or inclination of the scientist to a certain scientific school, concession, theory. For example, civilization or formation.

It is well known that human ethical standards, or principles, are formulated in the Bible. Some of these norms are transformed into scientific principles, which were reflected in the Code of Ethics of Scientist of Ukraine, which was adopted at the General Meeting of NASU on April 15, 2009 (Etychnyj codex...). Thus, from the second and fifth commandments of the Law of God – «Do not make yourself an idol» and «Honour your father and your mother» (Zakon Bozhyj, p. 519) – the scientific principles of the rule of truth («Plato is my friend, but the truth is more expensive»), deideologization of scientific creativity, independent thinking emerged. The latter requires a combination of the desire to find one's own path in science with a respectful attitude toward scientific luminaries, predecessors, that is, all spiritual parents.

One must valiantly defend one's point of view. Otherwise you have no moral right to call yourself a scientist. A scientist is bound to be principled, like M. Luther, who published his credo 500 years ago: «I cannot stand otherwise» («*Hier ich und ich kann nicht anders*») (Lyuter). It is necessary to defend your point of view. Even when it is contrary to popular opinion. «That I would not stand for what I consider to be the verity and the truth! .. If only the whole world would fail, I will not bend my neck under the yoke... I want to boldly look into the eyes of my boys when they grow up free people» (Ibsen, 1957, pp.569–570). – These words of Dr. Stockman, the character of Norwegian playwright Henry Ibsen's famous drama «The Enemy of the People», can be recognized as another moral principle of a true scientist. Probably, the scientist, as well as everyone, can make certain adjustments during the life, doubt, even be mistaken in something, then recognize and correct the mistakes. In general, mental anguish is a normal state of not only the scientist, but any homo sapiens. After all, holy apostles Peter and Paul were not born preachers of the Christian faith. But after becoming them, they were harassed and persecuted by the authorities and society at that time. Because of their faith, one was crucified on the cross, another was distracted (Zakon Bozhyj, p. 339). It is bad when a scientist has a radical change of mind for the sake of business or material gain.

The Seventh Commandment – «Do not commit adultery» (Zakon Bozhyj, p.519) – acts in the scientific realm as a principle of scientific dignity: do not sell scientific conscience, protect perfect scientific honesty at all stages of scientific research. The eighth commandment – «Do not steal» – stands as the scientific principle of the inadmissibility of scientific plagiarism, fraud, piracy, which is also discussed in the Code of Scientist of Ukraine.

It is known that such a moral illness as plagiarism takes places in Ukrainian educational and scientific space, unfortunately. Moreover, examples of particularly malicious plagiarism are shown not only by novice scientists but by those who are obliged by their position to be models of virtue. Scandals related to the plagiarism of power grandee occasionally arise. The book of the former president and «professor» V.F. Yanukovych «Opportunity Ukraine», which was published in 2011 in Austria, was recognized as a typical example of the placard. According to the weekly «Week.UA», under the signature of the President, not only big ideas were issued, but entire paragraphs were compiled from texts that were previously published by others (Top-5...). By the way, plagiarism is often associated with another characteristic manifestation of scientific fraud – the use of mercenary by officials to write dissertations and other scientific papers.

From the general principles of science, the first place, in our opinion, is the dialectic, which requires the scientist to investigate any phenomenon in his constant motion, the source of which is the contradictions, their unity and struggle. It should also be borne in mind that according to the third law of Hegel's dialectic – «negation of negation» – our evaluative judgements change as we accumulate knowledge, sometimes to the contrary, in order to go beyond the previous ones, but deeper, objective, synthetic views and beliefs.

The methodological specificity of dialectics lies in the fact that it can act simultaneously in two hypostases – the principle and the philosophical method of scientific research. As a method it is one of the tools that helps the researcher to be objective, to reveal the essence of phenomena and processes, to explore their complexity, contradictory nature, their past and present. In particular, the use of dialectics, as a principle and method, allows us to see each society in the aggregate, simultaneously the existence of different socio-economic modes, and the historical process – as a change in their combinations.

Purely historical methodological principles include those principles that follow from the essence of historical science. Firstly, it is the principle of concreteness, according to which each historical event should be viewed in a specific form, in a specific space and time. Secondly, it is a principle of reliance

on historical sources that requires the historian to formulate his or her judgements and conclusions on the basis of historical sources. Thirdly, the principle of consistency, which involves the examination and consideration of all the elements of facts and data, preventing the ejection only of those facts that can confirm the author's concept. It should be operated not by single, selected, advantageous facts, but by the totality of various, contradictory facts. After all, even the most obvious facts, taken from the context of events, can give a false picture, as it happened in the book of the modern Russian economist and historian V.Yu. Kasatonov «Stalin's Economics». It shows some of the economic achievements of the totalitarian regime, but does not mention the high price that the people had to pay for all the high economic indicators of the regime (Kasatonov, 2014). Fourth, the principle of immersion in the historical era (the principle of historicism), which has two components: a) the reproduction of the spirit of a particular era, penetration into the atmosphere where phenomena, events and processes took place; b) analysis of facts, phenomena, behaviour of historical characters, taking into account a particular historical era, its laws, ethical norms, traditions. The founder of classical Russian historiography N.M. Karamzin (1766–1826) said about this appraising the activities of Princess Olga. As the chronicle says, she killed thousands of people from another tribe but she was nevertheless recognized as a «saint», The historian wrote: «...we must evaluate the Heroes of History by the customs and morals of their time» (Karamzin, 1988, p. 100). Violation of this principle not only leads to false and biased scientific conclusions, but is also often used for political purposes, which gives reason to call history a policy that has been brought back. Fifth, the principle of objectivity, which presupposes an impartial attitude to the facts, impartiality of assessments, the avoidance of political, ideological, religious-denominational and other circumstances, while taking into account the subjective component of any historical works and written sources. The historian is not a prosecutor or even a judge; he is more likely to be likened to a pathologist, for whom the main thing is to get to the truth by digesting a dead body, that is, that can no longer be revived, and must remain impartial. However, consumers of a scientific product created by a historian should be vigilant, that means taking into account objective reality: no matter how honest and principled a historian may be, no matter how objective he is, his work would reflect his political, national, ideological religious, party and other preferences, peculiarities, likes and dislikes. As the famous Russian historian V.O. Klyuchevsky (1841–1911) in «Methodology of Russian History»: «The selection and evaluation of phenomena by historian-Mohammedan will always be different from those by

Christian historian» (Klyuchevskij, 1989, p. 72). In this connection, various, sometimes contradictory, historical estimates of important historical events in the predominantly Greek Catholic West and Orthodox East of Ukraine seem quite understandable.

If methodological principles determine a scientist's behaviour in accordance with beliefs, then methods of scientific research are a tool in his hands. In addition to dialectics, any study uses general scientific and special scientific methods.

As it is known, science is a sphere of human activity, and its function is the development and theoretical systematization of objective knowledge about reality based on the knowledge of the scientist (subject of study) of certain facts, events, things, processes (object of study). For this purpose, a scientist-researcher uses various general scientific and special scientific methods, which have been created and proved their usefulness and effectiveness in the process of scientific practice.

General scientific methods of cognition are methods used in all or in many natural, technical and human sciences. It is imperative in any scientific study to use two pairs of methods: analysis and synthesis, induction and deduction. They are closely interconnected, interact with one another, and in this form are powerful research tools in all scientific fields.

The most important methods of any scientific research are such scientific methods as analysis and synthesis. They are essential, because they derive from the very definition of science, which involves two interrelated processes – the study of existing and the creation of new.

Analysis is the imaginary or real decomposition of entire objects into their constituent elements, further study, classification of the latter and, figuratively speaking, their placement on separate shelves by certain properties, qualities and features. They can be in the technical and natural sciences, such as size, function, colour, shape, material, power, etc.; in fundamental and human sciences – separate problems and questions.

To describe a phenomenon is not a science yet. In particular, one cannot call scientific works, let us say, ancient Byzantine or Ukrainian chronicles, which contained descriptions of various events in their chronological sequence. History as a science begins only when the object of the study is clearly defined and there is a transition from the use of a purely chronological, temporal form of illumination of the past to a problem-chronological form, which involves the use of the analytical method. The first scientific work on Ukrainian history was D.M. Bantysh-Kamensky's (1788–1850) «History of Little Russia», which highlighted a number of subjects in the national historical process «from the displacement of the Slavs to

the destruction of Hetman's rule» (Bantysh-Kamensky, 2014). In modern historical science it is accepted to distinguish such basic problems as development of economic and political relations, internal and foreign policy of the state, cultural processes etc. In all social sciences the forms of state system, political regime, state governance, political systems, peculiarities of ideology in a certain society are also analyzed in comparison.

The analytical method is widely used in historical works dedicated to individual personalities. For example, the prominent Ukrainian historian N.I. Kostomarov (1817–1885) in his fundamental work «Rus History in the biographies of prominent figures» painted historical portraits of more than 70 people. He necessarily depicted each figure on a universal historical background, showed his ancestry, formation of outlook, life path, achievements, contribution to the development of the state, role in history (Kostomarov, 2011). In particular, the part about Prince Konstantin Ostrozky begins with the words that «in the 14th century, when in east Moscow laid the embryos of a single Russian state, in the west, revolutions were carried out that forced the other half of Rus to alienate from the Rus world». Then follows a description of his ancestors: Fedir Ostrozky, «famous for his struggle for Rus against Poland», his great-grandson – Konstantin Ivanovich, a hetman of Lithuania. The activity of Prince Konstantin Konstantinovich, one of the most prominent people of that era, who, according to M.I. Kostomarov, «was not distinguished by any military exploits or state actions,» but «was in the center of mental activity that arose in Rus at the time», «was the engine of mental and religious revival in Polish Rus», contributed to the creation of printing in Ukraine, opened a «main school» in Ostroh, which became the «founding father of higher education institutions in the Rus land» (Kostomarov, 2011). Nowadays, when considering certain personalities, it is customary to distinguish such issues as the conditions of personality formation, political, public, scientific and pedagogical, educational, entrepreneurial and other) activities.

However, no matter how valuable and important the analysis is, it is by no means an end in itself, the «final stop» of scientific research. It is only the basis and material for synthesis. If the purpose of the analytical method is to identify the internal structure of a particular object, then the use of synthesis, on the contrary, should lead to the connection of components of a complex phenomenon, the creation of a new structure for a specific purpose, a specific function and a plan of the researcher. In the technical sciences, it can be the creation of a certain mechanism, in the physical and mathematical sciences – the solution of a certain problem, in the humanities, in particular,

in history – the coverage of phenomena that have occurred in the past and which are the subject of historical research. For example: «The intellectual potential of Ukrainian political thought at the turn of the nineteenth and twentieth centuries», «Ukraine between the two revolutions: the power of Bonapartism and social radicalization. 1907–1914», «Revolutionary processes in Ukraine after the overthrow of the autocracy», «Directory in the fight for the restoration of the UNR», etc. (Litvin, 2007). Just as it is done in fiction, the subject of historical research is revealed by a particular plot. After all, unlike other sciences, history is characterized by some signs of artistic creativity.

The second important pair of general scientific methods is induction and deduction. Induction is the transition in the process of cognition from individual knowledge to general. In other words, it is a method of research and cognition associated with the generalization of results of observations and experiments. Induction reveals the mechanisms of general knowledge. The peculiarity of induction is its probabilistic nature, that is, if the original premise is true, then the conclusion can only be true, that is, induction does not guarantee the achievement of truth, but only «leads» to it. Every truth must be confirmed by practice.

Examples of induction are found in many works of the detective genre, including Conan Doyle's stories about Sherlock Holmes. Investigating every crime, the detective notices a number of little things, collects them to the heap, and eventually solves a complex search task. So, in «The Adventure of the Speckled Band» the well-known detective investigating the attempted murder of one young woman and the death of another, combines a series of data: it is impossible to enter the women's room either through the window or through the door; her bed was attached to the floor; the bell above the bed to call the servants is fake and serves only as a bridge that connects the space above the bed with the fan, and the one – with the next room, where the killer was – the woman's stepfather; stepfather likes to surround himself with all sorts of exotic animals; a small cup of milk was found in his room; stepfather is interested in the death of both of his stepdaughters, because it is he who will then own all the property. And *woola* – the conclusion is made: the older sister died of a poisonous snake, the life of the younger sister is in the same danger (Conan Doyle, 1982, pp.150–170).

Accumulation of reliable facts in the process of cognition leads to the receipt of general judgements, the establishment of certain laws, generalizations, axioms, formulation of laws, the truth of which is proven by practice. The ultimate function of induction in the process of cognition is the development of scientific theoretical

systems as a set of facts, views, ideas that explain the phenomena of the material and spiritual worlds.

In turn, identified on the basis of empirical facts and theoretical judgements, the established axioms and developed theories further serve as the starting point for new judgements and scientific research. That is, the process of cognition goes in the opposite direction – not from the individual facts to the receipt of the general, that is, to the general picture of events, phenomena, processes, but vice versa – from the general knowledge of a certain system of things to the establishment of separate and individual. This method is called deduction. In its simplest form, the following statement is deductive: «All democratic states have a developed multi-party system. In the former USSR, there was only one party. The USSR was not a democratic country». Or something like this: «In legal states government acts only within the constitution and laws of the state, here is the rule: «one law for all». This cannot be said about Ukraine. Ukraine is not a legal state».

It should be borne in mind that the truth of the result directly depends on the truth of the original general knowledge. False or incomplete basis on which our judgements are based leads to erroneous judgements and results. For example, those suggested by the Russian ethno-historian Yu. D. Petukhov, who in his work «The Source of Rus» first expressed the erroneous conception of the creation by the gods of the people of «Rus» as the first «controversy» on earth, and then «found» in Mesopotamia, Jews, ancient Egypt, India, Europe, the offspring of this controversy among some peoples of the world on the grounds that their name has the letter «rus» or «ros» (Petukhov, 2009). However, not so far away from the Russians were the modern Ukrainian creators of the «theory» of another «super ethnos» – biblical Galileans - ancient Gauls, modern Galicians (Western Ukrainians) (Kaganets). Evaluating such a «methodology», it can be noted that, for example, the Ukrainian words «*kyt*», «*kit*», «*kat*», «*kut*», «*kutia*» etc., also have obvious similarities, but this does not indicate that they mean things of the same order in any way. The basis of deduction must be sound and flawless, supported by obvious facts and proven practice. For, as the Ukrainians say, «Pears do not grow on the willow; cherries do not blossom on the oak».

Methods of induction and deduction are extremely important for the historical sciences. Using the method of induction, the historian first examines the material and written historical sources, on the basis of which he reconstructs the picture of the past, shows the life activity of historical societies, the lives of individuals, historical processes and phenomena. Firstly, the deduction method allows you to use already acquired material – both own and alien – in subject-practical cognitive activity, in the study of specific phenomena

and facts. Thus, it greatly facilitates and accelerates the research process. Secondly, deduction provides the process of exploring a particular historical phenomenon against the background of common historical processes. Thirdly, the deductive method allows you to make the right practical decision in a particular situation. Returning to the above example of the investigation into Sherlock Holmes, let us note his final, deductive, key proposition that emerges from the overall picture of the crime: the murderer is the stepfather of two sisters, he must be arrested immediately (Conan Doyle, 1982, p.169).

Discussion. In addition to these general scientific methods, which are required for any scientific study, a number of other scientific methods have been created in the process of scientific development. They are used by researchers as needed, and are divided into empirical methods (experiment, measurement, observation, modelling, questioning, testing, interviewing, etc.) and theoretical methods (mathematical modelling, system-structural, comparative, logical-linguistic, abstraction, idealization, historical, etc.). Each scientific field has at its disposal only its methodological complex. The scientist's task is to choose the most effective and rational methods for his research in the whole arsenal of methods. Or, in the absence of such, to create his own.

Among the methods of purely historical research, the first place among them belongs, of course, to the comparative method, because historical science manages facts, and they need comparison. Progress or regression, much or little, worse or better – how to determine the scale and significance of phenomena or processes in social development without comparison? The comparison is made both vertically (in time) and horizontally (in space). In both cases, it is done in order to know the truth, to create an objective picture of the historical process. Without comparison, our ideas and conclusions will always be subjective.

Comparison is the process of establishing the similarity or difference of objects and phenomena of reality, as well as finding a common feature of two or more objects. This method identifies quantitative and qualitative characteristics of the object under study, classifies, organizes and evaluates the content of phenomena and processes. Certain requirements must be met for the sake of comparison. Firstly, the comparison must be made on the most important, essential features. Secondly, there must be an objective community between objects, phenomena and processes.

The peculiarity of the comparative method is that it requires the use of other general scientific and special methods, which act as necessary auxiliary instruments of scientific research. In particular, when comparing, if necessary, such general scientific methods as analysis

and synthesis, induction and deduction, statistical, mathematical, descriptive, etc. are applied.

Each scientific field has at its disposal only its traditional methodological complex. However, recently there is a process of peculiar methodological convergence. Especially «fruitful» is the use of methods that were not previously considered characteristic of a particular scientific, particularly, borrowing of some methods from the methodological complex of mathematical sciences in the humanities and vice versa. Thus, mathematical methods play an important role in the economic sciences in the processing of statistics, modelling, etc. Thereby, the important methodological principle of interdisciplinary communication is realized, which has a synergistic effect. However, the differences in the nature of the subjects and categories of the humanities, natural sciences and mathematics should be taken into account. The problem is to identify a specific humanitarian field in which the application of mathematical methods produces results.

Conclusions. Principle is one of the important virtues of a true scientist, just like any ordinary person. Also, when we say that a scientist is unprincipled, it means that we think of his professional degradation. The same goes for scientific works. Unless research is based on sound ethical and scientific principles (integrity, comprehensiveness, systematicity, objectivity, etc.), the results of such activities cannot be respected or trusted in the scientific community.

References

- Bantysh-Kamensky, D. N., 2014. *Istoriya Maloy Rossii. Ot vodvoreniya slavyan v sey strane do unichtozheniya getmanstva*. Reprint. izd. 1903 g. [*Little Russia. From settlement of the Slavs in this country till destruction of the Hetmanate*]. Moscow, Direkt MEDIA (in Russian).
- Barg, M. A., 1984. *Kategoriya i metody istoricheskoy nauki* [*Categories and methods of historical science*]. Moscow, Nauka (in Russian).
- Bilukha, M. T., 2002. *Metodologiya naukovich doslidzhen: textbook* [*Methodology and of scientific research: textbook*]. ABU, Kiev (in Ukrainian).
- Conan Doyle, Arthur, 1982. *Rasskazi* [*Stories*]. Moscow, Hud. lit (in Russian).
- Epstein, T., Salinas, C., 2018. *Research Methodologies in History Education in The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning*. Arizona: Wiley (in English)
- Etyhnyj codex uchenogo Ukrainy, priynyatyj na Zagal'nikh zborakh NANU 15 kvitnya 2009 r. [*Code of Ethics of the Scientist of Ukraine, adopted at the General Meeting of NASU on April 15, 2009*] Available at: www.znu.edu.ua/etychnyj-kodex-uchenogo-ukrajiny.pdf.
- Gulam, A., 2016. Historical research: Tools and Methods. *International Journal of Advanced Research and Development*. Volume 1, issue 12. (in English).
- Ibsen, H., 1957. *Vrag naroda* [*An enemy of the people*]. Vol. 4., pp. 530–632. Moscow, Iskustvo Publ. (in Russian).
- Kahanets, I., *Etnichna osnova khrystyianstva: gally-galileans-tivertsy* [*The Ethnic Basis of Christianity: galls-galileans-tivertsy*]. Available at: www.ar25.org/article/etnichna-osnova-hrystyianstva-davny-galileany-tiverci/html (in Ukrainian).
- Karamzin, N. M., 1988. *Istoriya Gosudarstva Rossijskogo* [*History of Russian State*]. Kn. 1, Moscow (in Russian).
- Kasatonov, V. Yu., 2014. *Ekonomika Stalina* [*Stalin's Economy*]. Moscow Institute of Russian civilization (in Russian).
- Klyuchevskij, V. O., 1989. *Metodologiya russkoj istorii* [*Methodology of Russian History*]. Vol. VI. Moscow (in Russian).
- Koval'chuk, V. V., 2004. *Osnovy naukovykh doslidzen* [*Fundamentals of scientific research*]. Kyev Professional (in Ukrainian).
- Koval'chenko, I. D., 2003. *Metody istoricheskogo issledovaniya* [*Methods of historical research*]. Moscow, Nauka (in Russian).

Kolomijcev, V. F., 2001. *Metodologiya istorii (otistochnika k issledovaniyu)* [Methodology of history (from source to investigation)]. Moscow, ROSSPEN (in Russian).

Konvers'kyj, A. Ye., 2010. *Osnovy metodolohiyi ta orhanizatsiyi naukovykh doslidzen'* [Fundamentals of methodology and organization of scientific research]. Kiev, Center of Educational Literature (in Ukrainian).

Kostomarov, N. I., 2011. *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh yeye glavneyshikh deyateley* [Russian history in the biographies of its leading figures]. Moscow, EKSMO (in Russian).

Kryvchik, G. G., 2017. *Osnovni zahalnonaukovi metody doslidzhennia v istorychnykh naukakh* [Principal general research methods in historical sciences] in *Grani*. Vol. 20. (in Ukrainian).

Lytvyn, V. M., 2007. *Ukrayina: politychna istoriya. XX – pochatok XXI st* [Ukraine: Political History. XX – the beginning of the XXI century]. Kyev, Parliamentary publishing house (in Ukrainian).

Lyuter, M. *Hierich und ichkannnichtanders*. Available at: <https://gazeta.ua/articles/histori/-na-comu-stou-i-nemozhu-inakshe-497-rokiv-tomu-martin-lyuter-opublikuvav-svoi-95-tez/590139>.

Mogil'nickij, B. G., 1989. *Vvedenie v metodologiyu istorii* [Introduction to the methodology of history]. Moscow, Vysshaya shkola (in Russian).

Mochernyj, S. V., 2001. *Metodologiya ekonomicheskogo doslidzhennia* [Methodology of economic research]. Lviv, Svit (in Ukrainian).

Mykhailuk, O. V., 2016. *Sotsiokulturnyi pidkhid yak metodolohiia istorychnoho doslidzhennia* [Sociocultural

approach as methodology of historical research]. In *Ukrainskyj selianyn* [Ukrainian peasant]. No. 16. (in Ukrainian)

Nosovskij, G. V., Fomenko A. T., 1999. *Rus I Rim. Pravilno li mi ponimaem istoriju Evropy i Azii?* [Do we understand the history of Europe and Asia correctly?]. Kn. 1., Moscow, Olympus; ООО «Firma», AST Publ. (in Russian).

Osvita Ukraini [Ukrainian education]. 2013. zhovten. (in Ukrainian)

Petukhov, Yu. D., 2009. *Pervoistoki rusov* [The beginnings of the Rus]. Moscow, Algoritm (in Russian).

Piatnytska-Pozdniakova, I. C., 2003. *Osnovy naukovykh doslidzen' u vyshchyy shkoli* [Fundamentals of scientific research in Higher Education]. Kyev Center of Educational Literature (in Ukrainian).

Santsevich, A. V., 1990. *Metodika istoricheskogo issledovaniya* [Methods of historical research]. Kyiv, Nauk. dumka (in Ukrainian).

Top-5 politichnih plagiatoriv Ukrainy [Top 5 of Ukrainian political plagiarists]. Available at: tyzhden.ua/news/29927.

Fylypenko, A. C., 2004. *Osnovy naukovykh doslidzen u vyshchyy shkoli* [Fundamentals of scientific research in Higher Education]. Kyev, Akademvidav (in Ukrainian).

Sheyko, V. M., Kushnarenko, N. M., 2008. *Organizatsiya ta metodika naukovykh doslidzen'* [Organization and methodic of scientific researches]. Kyev, Znannya (in Ukrainian).

Zakon Bozhyj, 2003 [Law of God]. Kyev, Vidavnychy viddil Pravoslavnoi tserkvy Kiyivskogo

HISTORIA DE UCRAINA

HISTORY OF UKRAINE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 16–27

doi 10.15421/26200102

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:378.4 (477.54–21) (091)

**Харківський класичний
 університет і Харківський
 інститут народної освіти: проблеми
 спадкоємності (історіографічні
 сюжети): до 100-річчя реформи
 університетської освіти в Україні**

О. М. Богдашина

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0001–8505–5075

bohdashyna@gmail.com

*Харківський національний педагогічний
 університет імені Г. С. Сковороди,
 вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002*

С. М. Куделко

кандидат історичних наук, професор

ORCID: 0000–0003–1630–8774

kudelko_sm@ukr.net

*Харківський національний університет
 імені В. Н. Каразіна,
 майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022*

Анотація. *Мета статті* – висвітлити еволюцію уявлень у радянській та сучасній історіографії про (не) сприйняття наукових традицій Харківського імператорського університету інститутом народної освіти ім. О. О. Потебні. *Методи дослідження:* проблемно-історіографічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний; принципи системності та об'єктивності. *Основні результати та наукова новизна:* детально розглянуто, як змінювалися оцінки дослідників від заперечення самої необхідності засвоєння старих принципів діяльності вишів до

сприйняття ХІНО спадкоємцем дореволюційного університету з частковим збереженням традицій. Проаналізовано висвітлення в історичній думці 20-х рр. XX – початку XXI ст. проблемних питань, пов'язаних із заснуванням і діяльністю Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні (далі – ХІНО). Особливу увагу приділено різноманіттю думок та оцінок сприйняття ХІНО традицій Харківського імператорського університету (далі – Харківського університету). Автори дійшли висновку про часткове збереження традицій Харківського університету в роботі ХІНО завдяки успадкованій матеріальній базі, а головне – збереженому в основному професорсько-викладацькому складу, співробітників та частини дореволюційного студентства. В останньому випадку мова йде більше про 1921–1924 рр., коли повернулася до навчання частина студентів, що навчалася ще до реформування університету у 1920 р., і молодь непростетарського походження становила суттєву частку студентського контингенту. Стаття присвячена 100-річчю найрадикальнішої в історії вітчизняних університетів реформи, наслідки якої та історичне значення викликають жваві дискусії серед фахівців. *Практичне значення* статті полягає у зміні пріоритетів при викладанні та популяризації історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Оригінальність* дослідження обумовлена незаангажованим розглядом широкого кола використаних історіографічних джерел (наукових праць та публіцистики). *Тип статті:* теоретична, дослідницька.

Ключові слова: університетські традиції; реформа вищої освіти; професорсько-викладацький склад; студентство, Харківський університет, Харківський інститут народної освіти.

Надійшла до редколегії 31.01.2020

Прорецензована 30.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 16–27

doi 10.15421/26200102

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:378.4 (477.54–21) (091)

**Харьковский классический
 университет и Харьковский
 институт народного образования:
 проблемы преемственности
 (историографические сюжеты):
 К 100-летию реформы
 университетского образования
 в Украине**

Е. Н. Богдашина

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0001–8505–5075

bohdashyna@gmail.com

*Харьковский национальный педагогический
 университет имени Г. С. Сковороды,
 ул. Алчевских, 29, Харьков, Украина, 61002*

С. М. Куделко

кандидат исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0003–1630–8774

kudelko_sm@ukr.net

*Харьковский национальный университет
 имени В. Н. Каразина,
 пл. Свободы, 4, Харьков, Украина, 61022*

Аннотация. Цель статьи – осветить эволюцию представлений в советской и современной историографии о (не)принятии научных традиций Харьковского императорского университета институтом народного образования им. А. А. Потебни. Методы исследования: проблемно-историографический, историко-генетический, сравнительно-исторический; принципы системности и объективности. Основные результаты и научная новизна: детально рассмотрен вопрос о том, как менялись оценки исследователей от отрицания самой необходимости усвоения

старых принципов деятельности вузов к восприятию ХИНО наследником дореволюционного университета с частичным сохранением традиций. Проанализировано освещение в исторической мысли 20-х гг. XX – начала XXI вв. проблемных вопросов, связанных с образованием и деятельностью Харьковского института народного образования им. А. А. Потебни (далее – ХИНО). Особое внимание уделено многообразию мнений и оценок восприятия ХИНО традиций Харьковского императорского университета (далее – Харьковского университета). Авторы пришли к выводу о частичном сохранении традиций Харьковского университета в работе ХИНО благодаря унаследованной материальной базе, а главное – сохраненном в основном профессорско-преподавательскому составу, сотрудникам и части дореволюционного студенчества. В последнем случае речь идет больше о 1921–1924 гг., когда вернулась к учебе часть студентов, обучавшихся еще до реформирования университета в 1920 г., и молодежь непростого происхождения составляла существенную долю студенческого контингента. Практическое значение статьи заключается в изменении приоритетов при преподавании и популяризации истории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Статья посвящена 100-летию самой радикальной в истории отечественных университетов реформы, последствия и историческое значение которой вызывают оживленные дискуссии среди специалистов. Оригинальность исследования обусловлена незаангажированным рассмотрением широкого круга использованных историографических источников (научных трудов и публицистики). Тип статьи: теоретическая, исследовательская.

Ключевые слова: университетские традиции; реформа высшего образования; профессорско-преподавательский состав; студенчество, Харьковский университет, Харьковский институт народного образования.

Поступила в редколлегию 31.01. 2020

Прорецензирована 30.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 16–27

doi 10.15421/26200102

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.9Ch64

**Kharkov Classical University
 and Kharkiv Institute of Public
 Education: problems of heredity
 (historiographical subjects): to
 the 100th anniversary of university
 education reform in Ukraine**

Olena Bohdashyna

Sc. D. (History), Professor
 ORCID: 0000–0001–8505–5075
bohdashyna@gmail.com

*H. S. Skovoroda Kharkiv National
 Pedagogical University,
 29 Alchevskykh Street, Kharkiv, Ukraine, 61002*

Serhii Kudelko

Ph. D. (History), Professor
 ORCID: 0000–0003–1630–8774
kudelko_sm@ukr.net

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
 4, pl. Of freedom, Kharkiv, Ukraine, 61022*

Abstract. *The aim* of the article is to highlight the evolution of ideas in Soviet and modern historiography on (non) perception of scientific traditions of Kharkiv Imperial University by the Institute of Public Education named after O. O. Potebnya. *Research methods:* problematic-historiographic, historical-chronological, comparative-historical; principles of systematicity and objectivity. *Main results and scientific novelty:* for the first time it has been considered in detail how researchers assessments have changed from denying the necessity of mastering the old principles of higher education to the perception of KhIPE as the heir of the pre-revolutionary university with partial preservation of traditions. The coverage in the historical thought of the 20s of the 20th – the beginning of the 19th century of problematic issues related to the establishment and

operation of Kharkiv Institute of Public Education named after O.O. Potebny (hereinafter – KhIPE) is analyzed. Particular attention is paid to the diversity of opinions and assessments of KhIPE perceptions of the traditions of Kharkiv Imperial University (hereinafter – Kharkiv University). The authors concludes that the traditions of Kharkiv University were partially preserved in the work of KhIPE, thanks to the inherited material base, and most importantly, the preserve of the main teaching staff, employees and part of the pre-revolutionary students. In the latter case, the years 1921–1924 are meant, when some of students who had studied before the university closed in 1919 returned to study and noIn the latter case, the years 1921–1924 are meant, when some of students who had studied before the university closed in 1919 returned to study and non-proletarian youth made up a significant proportion of the student contingent. In historical science KhIPE's estimation as successor to Kharkiv University is unstable. Soviet authors focused mainly on the refusal of the leadership of the People's Commissar of Education of the USSR and IPE on the forms of the liquidated imperial university. Meanwhile, the contemporary authors, on the one hand, emphasize the voluntarism and failure of the educational reform and the 1933 forced restoration of universities by the Soviet power. On the other hand, the idea that the tradition of the Imperial University was more than accepted until recently was considered to be in keeping with KhIPE traditions. The article is dedicated to the 100th anniversary of the most radical reform in the history of domestic universities, the consequences and historical significance of which cause lively discussions among experts. *The practical significance* of the article is to change the priorities in teaching and promoting the history of V. N. Karazin Kharkiv National University. *The originality* of the study is due to the unbiased consideration of a wide range of used historiographical sources (scientific works and journalism). *Type of article:* theoretical, research.

Keywords: university traditions; higher education reform; teaching staff; students, Kharkiv University, Kharkiv Institute of Public Education

Received 31.01.2020

Reviewed 30.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. У вітчизняній історичній думці оцінка ХІНО як правонаступника Харківського університету є не усталеною. Радянські автори переважно акцентували увагу на відмові керівництва Наркомосу УСРР та ІНО від форм ліквідованого імператорського університету. Між тим, деякі сучасні автори, з одного боку, наголошують на волонтаризмі та невдалості освітньої реформи і вимушеному у 1933 р. відновленні радянською владою університетів. З іншого боку, існує думка про більше, ніж було прийнято вважати до останнього часу, збереження у ХІНО традицій імператорського університету. Дослідники схиляються до поміркованіших оцінок діяльності ХІНО й наголошують на неоднозначності оцінки наслідків реформи.

Мета статті – висвітлити еволюцію уявлень у радянській та сучасній історіографії про (не) сприйняття наукових традицій Харківського імператорського університету інститутом народної освіти ім. О. О. Потебні, визначити, чи був ХІНО правонаступником Харківського університету; показати роль традицій останнього в діяльності інституту у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Історіографія теми є різноманітною та нараховує майже століття. Дослідженню проблеми спадкоємності двох ВНЗ в історичній думці саме і присвячена ця розвідка.

Джерела. Дослідження спирається на виявлені та опрацьовані історіографічні праці радянського та пострадянського часів. Стосовно 1920-х – початку 1930-х рр. мова, очевидно, йде не про наукові (у строгому сенсі цього слова), а публіцистичні праці, авторами і сучасниками подій яких здебільшого були урядовці НКО УСРР, викладачі різних ІНО, в тому числі – активні учасники перебування університетів. На переконання обох авторів, публіцистика 1920-х – початку 1930-х рр. посідає проміжне становище між історіографічними джерелами та літературою; становить перший етап історіографії теми.

Оскільки реформа вищої освіти дуже відрізнялася в УСРР від РСФРР і у виданій поза межами України науковій літературі вкрай мало приділено уваги реформі університетської освіти 1920-х рр. в УСРР (як, до речі, і реформи у Білорусі чи Закавказькій Федерації), то ми намагалися показати найбільш топові та дискусійні точки зору, а не перераховувати всіх дослідників України та діаспори.

Виклад основного матеріалу. Публіцисти 1920-х рр. здебільшого некритичного підтримували реформування новою владою системи вищої освіти, часто цитуючи вищих урядовців республіки. Заступник наркому освіти УСРР Я. П. Ряппо оцінював створення на базі закритих університетів ІНО революцією, а не реформою. При цьому він поси-

лався на досвід Великої французької буржуазно-демократичної революції, коли декретом 1792 р. були закриті усі 22 університети (Ряппо Я. П., 1925, с. 4). На його переконання «нова організаційна форма» вишів має передбачати «новий зміст» та «нові методи викладання» (Ряппо Я. П., 1925, с. 5).

Для прихильників ліквідації класичних університетів, які, на їхнє переконання, раніше лише обслуговували «потреби поміщиків та буржуазії» (наприклад: Скрипник М. О., 1930, с. 65), а не простого народу, реформа вишів була доказом дотримання соціальної справедливості, а, отже, й революційної доцільності таких змін. Дотриманням соціальної справедливості та продовженням класової боротьби з експлуататорами пояснювали публіцисти того часу і тотальну пролетаризацію освіти, зокрема обмеження вступу до вишів вихідців з т. зв. експлуаторських класів. Я. П. Ряппо закликав не допускати «класових ворогів» до вступу в інститути, оскільки останні готують «командний склад народного господарства й державного будівництва пролетарської диктатури» (Ряппо Я. П., 1928, с. 8). Тому діти дворян, священників, купців тощо часто вдавалися до підробки власних документів чи публічної відмови від батьків (Рябенко О. Л., 2012, с. 126).

С. Смолинський також обґрунтовував реформу освіти виробничою необхідністю: «Інститут – форма більш рухлива, її легше ув'язати з виробництвом» (Смоленський С., 1928, с. 6). Ще більш категорично висловлювався М. Кравченко: «Інститути замість великих університетів виправдали себе і повороту до старих форм вищої освіти немає... Вузи типу університетів непотрібні» (Кравченко М., 1928, с. 45). Нові функціонери були переконані в необхідності ліквідації університетської автономії та колективної форми правління. Для цього в усіх вишах призначалися, а не обиралися на посади директор та політичний комісар (обов'язково з білетом члена КП(б)У). Таку різку зміну структури управління вишами урядовці пояснювали нездатністю вчених рад вирішувати господарчі проблеми під час кризи (Первая Всеукраинская конференция по индустриально-техническому образованию, с. 316).

Аналіз публіцистики 1920-х рр. привів А. Ю. Парфіненка до висновку, що навіть наприкінці 1920-х рр. в українських журналах автори статей «виступали за неодмінне збереження професійно орієнтованих інститутів» і заперечували «універсальні» університети» (Парфіненко А. Ю., 2008b, с. 102).

Акценти почали змінюватись у середині 30-х рр. ХХ ст., коли в Україні були відновлені університети. Все більше поширювались думки, що у старих університетах було чимало позитивного. Але більшість радянських дослідників у розвідках 1930-х-1980-х рр. продовжувала пояснювати закриття імператорських

університетів виробничою доцільністю, пролетаризацією вишів та боротьбою з буржуазною професурою (Бойко І. Д., Вич К. М., 1940; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, 1955 та ін.).

Чи не єдиним винятком із загальної радянської історіографічної традиції періоду розквіту командно-адміністративної системи став написаний С. М. Королівським розділ про ХІНО у «Коротких нарисах з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького». С. М. Королівському потрібно мати громадянську сміливість, який, попри активну критику у ті часи дореволюційної вищої освіти, наголошував на необхідності збереження таких позитивних сторін роботи Харківського імператорського університету, як «вдале поєднання в одній установі учбових і наукових завдань; непогана постановка ряду предметів; лабораторна робота з ряду дисциплін; привчання студентів до самостійної дослідної роботи; наукові товариства, гуртки; високий рівень вимог до студентства і т. ін.» (Королівський С. М., 1940, с. 67).

С. М. Королівський, який навчався та працював у ХІНО, підкреслював, що університет перетворився на «вищий педагогічний навчальний заклад з цілком ясною, закінченою цілеустановкою – готувати робітників народної освіти для всіх типів шкіл народної освіти» (Королівський С. М., 1940, с. 71).

У 1960-х – 1980-х рр. радянські дослідники зазвичай позитивно, але не менш емоційно оцінювали перетворення дореволюційних вишів на ІНО у 1920-х рр. Автори ювілейного видання «Вища школа УРСР за 50 років», наприклад, продовжували обґрунтовувати «докорінну реорганізацію» «революційною ініціативою і потребами відбудови народного господарства» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 72–73). У книзі високо оцінювалися наслідки реформи вищої освіти в УСРР у перше післяреволюційне десятиріччя: «Історія будівництва радянської вищої школи на Україні у 1917–1928 рр. характеризується рядом важливих успіхів і досягнень» «завдяки неухильному піклуванню Комуністичної партії» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 129). До таких досягнень автори відносили створення радянської системи вищої освіти («розгорнута потрібна мережа вузів»), покращення підготовки кадрів («з середовища трудящих»), а отже, поліпшення «соціального складу студентів» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 129). Останнє трактувалося як досягнення соціальної справедливості: «Вперше в історії України десятки тисяч робітників і селян, їх дітей дістали можливість через робітничі факультети поступити до вузів, опанувати науку й техніку» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 128). При цьому не розглядалося питання про низький рівень освіченості таких абітурієнтів. Водночас вони визнавали помилковість відокремлення наукової робо-

ти від викладацької в інститутах УСРР: «Система науково-дослідних кафедр, поставлених над вузами, не виправдала себе. Вона мало сприяла розгортанню наукової роботи у вищій школі» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 128).

Вкрай категорично висловлювався Г. І. Ясницький. Критикуючи помилковість рішення про ліквідацію університетів, дослідник цілком у дусі звинувачень сталінської доби взагалі оцінював керівництво Наркомосу УСРР «як ворогів, що намагалися у своїх шкідливих цілях використати відмінності між системами освіти УСРР та РСФРР» (Тарнавська, 2015, с. 280).

У численних працях 1950-х-1980-х рр. про керівну роль КП(б)У (автори: В. Я. Білоцерківський, М. А. Бистров та ін.) реформування освіти в республіці оцінювалася лише позитивно і некритично (див. детальніше: Тарнавська, 2015). Такі позитивні оцінки повторювалися й у роботах з історії освіти. У праці «Вища школа УРСР за 50 років» підкреслювалося: «Партія згуртувала пролетарське студентство у боротьбі проти буржуазної ідеології» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 129). «Викладання суспільних наук – історії партії, пролетарської політичної економії, марксистсько-ленінської філософії» трактувалося як «найважливіше знаряддя і засіб ідейно-політичного виховання радянського студентства» (Вища школа, 1967, ч. I, с. 129).

Стримано висока оцінка вишівської реформи 1920-х рр. у радянській Україні містилася й у наступних роботах радянських науковців. Наприклад, автори ювілейного видання, присвяченого 175-річчю Харківського університету, вважали, що «При всій нестрункості, при усіх допущених помилках Харківський інститут народної освіти був важливим етапом боротьби за радянський університет. В його обличчі країна мала радянський вищий педагогічний навчальний заклад, який готував радянські кадри працівників освіти» (Харьковский государственный университет, 1980, с. 60). Водночас у цій книзі (на відміну від інших досліджень того часу) нігілістичний підхід керівників НКО УСРР до університетів, як «найбільш консервативних форм старої вищої освіти» з їх подальшою реорганізацією оцінювався як помилка (Харьковский государственный университет, 1980, с. 49). Автори – професори Харківського державного університету ім. О. М. Горького – наголошували, що відновлення вишу, «який, пройшовши довгий шлях реорганізації», на базі «об'єднання ХППО та ФХМІ в єдину установу» – відбулося «на новій, радянській основі» (Харьковский государственный университет, 1980, с. 62). Проте серед підстав відновлення Харківського університету підкреслювалася саме тяглість з ХІХ ст. традицій вищої школи – «важливість університетської освіти та розвитку науки, необхідність підготовки науково-педагогічних

кадрів» (Харьковский государственный университет, 1980, с. 61).

Позитивні в цілому судження радянських дослідників освіти входили у різку суперечність із твердженнями українських істориків-емігрантів. Негативні оцінки перетворення імператорських університетів на спеціалізовані педагогічні інститути превалювали у розвідках представників української діаспори. Колишній студент, потім професор Вищого ІНО ім. М. П. Драгоманова О. П. Оглоблин в еміграції називав його «могильником» Київського університету Св. Володимира (Оглоблин О. П., 1963, с. 214). За його оцінкою перетворення університетів на ІНО «створювало безперечну загрозу для української високої освіти й дальшого розвитку української науки» (Оглоблин О. П., 1963, с. 215).

Сучасні дослідження історії вищої освіти містять різні оцінки реформи вишів 1920-х – початку 1930-х рр.: від різкого засудження більшовицьких експериментів до спроб пояснити її потребами народного господарства та політичною ситуацією тих часів.

У намаганні довести необхідність перетворення університетів на вузько спеціалізовані заклади в часи нагальної боротьби з неписьменністю деякі сучасні автори погоджуються з основною тезою радянських часів. Наприклад, В. Д. Мирончук та В. С. Савчук у четвертому виданні історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара звертали увагу на «виробничу» версію ліквідації університетів: «На ґрунті гострої потреби країни у педагогічних та інженерно-технічних кадрах виникла недооцінка загальнотеоретичної освіти аж до лівої ідеї «отмирання университетов»» (Мирончук, В. Д. та Савчук, В. С., 2008, с. 55).

В. В. Липинський у статті «Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр.», (Липинський В. В., 1999, № 5, с. 3–14), з посиланням на доповідь наркома освіти республіки Г. Ф. Гринька (Гринько Г. Ф., 1920) вважає, що уряд УСРР не міг забезпечити фінансово проведення подібної до РРФСР реформи. Водночас В. В. Липинський наголошує на суб'єктивній складовій реформи: радикальні погляди самого Г. Ф. Гринька, його заступника, голови Укрголовпрофосвіти Я. П. Ряппо та інших урядовців, що вважали «американську» модель вищої школи кращою, ніж класичну (європейську). Без зв'язку науки з виробництвом «наука мертва, а для робітників та селян непотрібна» (Ряппо Я. П., 1925, с. 5). В той час в УСРР помітне захоплення ідеями американського філософа та педагога Дж. Дьюї та іншими представниками інструменталізму.

З посиланням на тих же Я. П. Ряппо та Г. Ф. Гринька О. В. Ляпіна називала серед причин реорганізації університетів в ІНО «потреби народного господарства» та невідповідність університетів «завданням народного господарства і державного

будівництва» (Ляпіна О. В., 2008, с. 264). При цьому О. В. Ляпіна наголошувала, що створення ІНО було необхідне саме «для підготовки педагогічних кадрів» (Ляпіна О. В., 2008, с. 271). С. М. Куделко та О. Л. Рябченко підтримують таку версію створення ХІНО: «Головним завданням цього столичного педагогічного ВНЗ була підготовка кадрів вчителів для трудової загальноосвітньої школи і технікумів» (Куделко С. М., Рябченко О. Л., 2004, с. 307).

Між тим, А. Ю. Парфіненко у книзі, присвяченій радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років, вважає недоречною «абсолютизацію економічних чинників» у перебудові університетів (Парфіненко А. Ю., 2008b, с. 92). Харківський дослідник висуває й суто політичні причини ліквідації університетської освіти. За оцінкою А. Ю. Парфіненка, пролетаризація вишів, що проводилася під гаслами соціальної справедливості та демократизації, сприяла успішній побудові нового суспільства: «Завдяки привілейованому становищу абітурієнтів з робітників та селян планувалося не лише «завоювати» (пролетаризувати) вищу школу, а й, що найважливіше, виховати «свою», класово близьку інтелігенцію, яка мала легітимізувати новий радянський режим» (Парфіненко А. Ю., 2008a, с. 417–418).

З посиланням на О. П. Оглоблін О. В. Ляпіна негативно оцінює реформу вищої освіти 1920-х – початку 1930-х рр. Київська дослідниця трактує ліквідацію університетів як «позбавлення України нормальної академічної освіти», що становило «небезпеку для розвитку української науки та культури» (Ляпіна О. В., 2008, с. 265).

О. Л. Рябченко (Рябченко О. Л., 2000), як і А. М. Острянюк (Острянюк А. М., 2001) намагаються уникати розгорнутих оцінок ліквідації дореволюційних вишів та ефективності роботи створених на їхній базі ІНО. О. Л. Рябченко, наприклад, оцінює реформу як «грандіозний експеримент», втрату «минулих ідеалів, систем цінностей»; наголошує на перманентності та суперечливості реформи вищої освіти 1920-х-1930-х рр. і пише про «нові перспективи, у тому числі і в царині освіти» (Рябченко О. Л., 2014, с. 116).

Харківська дослідниця у книзі про ХІНО називає створення інститутів народної освіти «одним із важливих і об'єктивно необхідних заходів у розвитку педагогічної освіти», оскільки для ліквідації неписьменності населення «потрібні були педагогічні кадри у масовій кількості і в найкоротший строк» (Рябченко, О. Л., 2000, с. 7–8). За її оцінкою «в інституті, незважаючи на всі заходи влади, спрямовані на перетворення його в чисто педагогічний навчальний заклад, збереглися і продовжували жити багато університетських традицій. Вони підтримувалися як викладачами, які раніше працювали в університеті і в ХІНО були основою

професорсько-викладацького складу, так і тими студентами, які вступили до даного вузу з надією отримати університетську освіту» (Рябенко, О. Л., 2000, с. 7).

О. М. Богдашина, О. Л. Рябенко, А. М. Острянюк, В. В. Левченко, описуючи історію ІНО та окремих науково-дослідних кафедр того часу, наводять факти, що засвідчують збереження дореволюційних університетських традицій. Наприклад, О. Л. Рябенко доводить, майже всі викладачі ХІНО наявним порядком читали не дві, як вимагалось у той час (вступну та заключну), а великі курси лекцій (Рябенко О. Л., 2014, с. 121 та ін.). У ХІНО це підтримувалось ректорами С. Д. Стрільбицьким та його наступником М. С. Гавриловим (Рябенко, О. Л., 2000, с. 39). Хоча лише рішенням ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. було ліквідовано бригадо-лабораторний метод та відновлено лекції, сесії відбувалися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань, виконанням і захистом дипломних проєктів (Рябенко О. Л., 2014, с. 122). Хоча кафедри були реорганізовані у суто науково-дослідні, у ХІНО збереглися традиції: написання та захисту дисертацій у формі промоційних робіт; проведення теоретичних семінарів; випуск збірників статей окремих кафедр тощо (Богдашина, О. М., 1994).

Серед усіх дослідників вищої освіти УСРР 1920-х – початку 1930-х рр. найбільше оціночних суджень містять праці В. В. Левченка. Останній у монографії та спеціальних статтях неодноразово писав про тяглість традицій реорганізованих в ІНО університетів на прикладі головного одеського вишу. Вже навіть назва монографії, в основу якої покладена кандидатська дисертація: «Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту» містить негативну конотацію перетворення університету на ІНО в Одесі (як «невдалого експерименту»). Водночас попередні два слова «позитивний досвід» звернені немов до читача, що не все було так погано у досліджуваний час з головним вишом Одеси (Левченко В. В., 2010а).

Оптимістичніші оцінки спадкоємності традицій Новоросійського університету в роботі Одеського інституту народної освіти містяться у спеціальній статті цього автора. Як традицій В. В. Левченко виділяє три фактори: «матеріальну базу»; «традиції студентського співтовариства»; збереження «професорсько-викладацького складу» (Левченко В. В., 2004, с. 102). Автор робить висновок: «Одеський інститут народної освіти... зберіг і продовжував примножувати університетські традиції, завдяки ним його можна вважати спадкоємцем Новоросійського університету (1865–1920 рр.) та попередником Одеського державного університету» (Левченко В. В., 2004, с. 107). В іншій статті Трансформацію інфраструктури істо-

ричної науки в рамках ОІНО В. В. Левченко розглядає цей процес через еволюцію 1) «структури навчальної й науково-дослідної діяльності»; 2) «кадрового складу»; 3) «видання наукової продукції» (Левченко В. В., 2010b, с. 160).

У статті, присвяченій попереднику ОІНО, – Одеському гуманітарно-суспільному інституту (1920–1921 рр.) – В. В. Левченко наголошує, що «професорсько-викладацький склад, службовий персонал, науково-допоміжні установи з усім інвентарем», приміщення історико-філологічного та юридичного факультетів Новоросійського університету та деяких інших навчальних установ «автоматично переводилися до ОГСІ» (Левченко В. В., 2008, с. 207–208). Доказами тяглість університетських традицій він наводить наявність професорських стипендіатів колишнього Новоросійського університету та видання двох томів «Ученых записок Высшей школы г. Одессы» (Левченко В. В., 2008, с. 211). Сучасний одеський дослідник визнає, що навчальні програми були частково змінені, а старі доповнені «історичним матеріалізмом» (Левченко В. В., 2008, с. 209–210). Як наголошує В. В. Левченко, в ОІНО з 11 кафедр було ліквідовано лише дві: історії церкви та візантійської філології (Левченко В. В., 2010, с. 161).

Останнім часом посилилась тенденція вважати ІНО модифікацією університетів, а не їхнього ліквідацією. Таку позицію висловлює С. М. Куделко. На його думку, ідентичність назви, ті ж самі приміщення не можуть бути єдиними доказами спадкоємності навчального закладу. Автор згадує початок свого навчання на історичному факультеті ХДУ ім. О. М. Горького, коли були ще живі А. П. Ковалевський, К. Е. Гриневич та деякі інші викладачі – колишні студенти імператорських університетів. Студенти та аспіранти 1920-х – 1930-х рр., за його свідченням, згадували ХІНО як старий класичний університет під новою назвою (Куделко С. М., 2004, с. 103). С. М. Куделко наводить два докази правильності таких підходів: 1) на момент відновлення у 1933 р. університет «був заповнений кадрами, які були з ним пов'язані до 1920 р.»; 2) «перерв у підготовці кадрів з 1920 по 1933 рр. не було, матеріальна база залишалася в основному колишньою. Традиції дореволюційного університету ще живі, бо їх носії продовжували працювати... до початку 70-х років минулого століття» (Куделко С. М., 2004, с. 104).

Таким чином, можна виділити три періоди у дослідженні обраної теми. Перший період історіографії проблеми (1920-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) здебільшого представлений працями безпосередніх учасників процесу реорганізації вишів. Другий період (друга половина 30-х-80-ті рр. ХХ ст.) історіографії теми нашого дослідження включає великий проміжок часу, протягом якого простежується

переважно позитивне ставлення авторів до створення ІНО та результатів роботи інституту. Все частіше дослідники згадували про безперервність університетської традиції. Праці третього періоду (з 1990-х рр. і до цього часу) містять іноді діаметрально протилежні оцінки. Гостро критикуючи університетську реформу 1920-х рр., більшість авторів намагається віднайти факти, які б доводили присутність дореволюційних традицій у роботі різних ІНО радянської України.

Спостереження за історичною та публіцистичною літературою пострадянських часів переконує нас у тому, що посилюється тенденція до розгляду реформи вищої школи в Україні 1920-х – початку 1930-х рр. не як ліквідацію університетів, а їх трансформацію для вирішення гострих завдань, що постали перед суспільством (ліквідація неписьменності, українізація та ін.).

Висновки. Публіцисти 1920-х рр. здебільшого некритичного підтримували реформування новою владою системи вищої освіти, часто цитуючи вищих урядовців республіки. У 1930-х – 1980-х рр. автори розвідок продовжували пояснювати закриття імператорських університетів виробничою доцільністю, пролетаризацією вишів та боротьбою з буржуазною професурою. Позитивні в цілому судження радянських дослідників освіти входили в різку суперечність із твердженнями українських істориків-емігрантів.

Новітні дослідження історії вищої освіти містять різні оцінки реформи вишів 1920-х – початку 1930-х рр.: від різкого засудження більшовицьких експериментів до спроб пояснити потребами народного господарства та політичною ситуацією тих часів. Сучасні автори схилиються до оцінки подій

у вищій школі України 1920-х – початку 1930-х рр. як радикальної реформи, а не як ліквідації університетів. У новітніх дослідженнях визнається перерва поступовості та неоднолінійність розвитку вищої освіти у зазначений час.

Жваві дискусії навколо нечуваного експерименту радянської влади в Україні щодо перетворення класичних університетів в інститути народної освіти не вщухають майже століття. Опоненти висловлювали діаметрально протилежні погляди і давали оцінки, які важко звести до єдиного консенсусу. Однак час синтезу настав, і в останні роки ми бачимо, що нащадки колишніх класичних імператорських університетів розглядають період 1921–1933 рр. як невід’ємну сторінку своєї історії. Показово, що у виданні «Биобиблиографический словарь учёных Харьковского университета. Том 1. Ректоры (1805–1919–1933–1995)», виданому в 1995 р., відсутні дані за 1920–1932 рр. А в перевиданій книзі 2015 року «Ректоры Харківського університету (1804–2014): біобібліографічний довідник» керівники вишу цього часу посіли своє належне місце. Харківський університет, як і інші класичні університети, не відкидає жодного року зі своєї 215-річної історії. На нашу думку, більш за все про фактичне збереження традицій свідчить швидка та успішна зворотна реорганізація ІНО в університети у 1933 р.

Сподіваємося, що з подальшим розширенням джерельної бази та проблематики, оновленням дослідницького інструментарію майбутні науковці також дійдуть висновку про суттєве збереження дореволюційних університетських традицій у 1920-х – 1930-х рр., ніж це було прийнято вважати як у меуарах, так і у наукових працях.

Бібліографічні посилання

Богдашина, О. М., 1994. *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)*. Харків : Вид. ХДПУ.

Бойко, І. Д., Вич, К. М., 1940. Стотридцятипятилетие Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. *Историк-марксист*, кн. 6, с. 152–156.

Вища школа УРСР за 50 років, 1967. ч. I (1917–1945 рр.). Київ : Вид-во Київського університету.

Гринько, Г. Ф., 1920. *Очередные задачи советского строительства в области просвещения*. Харьков : Изд-во Наркомпроса УССР.

Гаврилів, М., 1927. Харківський інститут народної освіти. *Шлях освіти*. № 10, с. 166–170.

Записки Харківського інституту народної освіти, 1927, т. 2.

Кравченко, М., 1928. Громадська думка. *Шлях освіти*. № 12, с. 23–49.

Королівський, С. М., 1940. *Короткий нарис Харківського державного університету ім. О. М. Горького*

за років Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917–1940 рр.). В : Віч, К. М., відп. ред., 1940.

Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1905–1940 рр. Харків : Вид-во університету, с. 43–106.

Куделко, С. М., 2004. Скільки лет Харьковскому национальному университету им. В. Н. Каразина? *Проблемы истории и археологии Украины* : Мат. 5 Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию г. Харькова и 200-летию ХНУ им. В. Н. Каразина, 4–6 нояб. 2004 г. Харьков : НМЦ «МД», с. 103–104.

Левченко, В. В., 2010а. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) : позитивний досвід невеликого експерименту*. Одеса : ТЕС.

Левченко, В. В., 2010б. Історична освіта та наука в Одеському Інституті народної освіти : трансформація інфраструктури. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. Київ, вип. 19 (1), с. 160–172.

Левченко, В. В., 2004. Новоросійський університет та Одеський інститут народної освіти: до проблеми

спадкоємності народної освіти. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, вип. 7, с. 102–108.

Левченко, В. В., 2008. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920–1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти. *Записки історичного факультету*. Одеса, т. 19, с. 207–216.

Липинський, В. В., 1999. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. *Український історичний журнал*. Київ, вип. 5, с. 3–14.

Ляпіна, О. В., 2008. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ, вип. 6, с. 263–271.

Майборода, В. К., 1987. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, вип. 5, с. 96–102.

Мирончук, В. Д., Савчук, В. С., 2008. Інститут народної освіти : доба трансформацій (1920–1933 рр.). В: Поляков, М. В., гол. ред., 2008. *Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, с. 55–72.

Оглоблін, О. П., 1963. Спомини про Миколу Зерова й Павла Филиповича. *Безсмертні: Збірник спогадів про Миколу Зерова й Павла Филиповича М. Драй-Хмару*. Мюнхен, с. 213–230.

Острянка, А. М., 2001. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ. 18 с.

Парфіненко, А. Ю., 2008а. Розуміння суспільно-політичної ролі української вищої школи в радянській публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 18, с. 415–426.

Парфіненко, А. Ю., 2008б. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журнальної публіцистики 1920-х – початку 1930-х років). Харків : С. А. М.

Первая Всеукраинская конференция по индустриально-техническому образованию, 1922. *Путь просвещения*. № 5, с. 315–329.

Рябченко, О. Л., 2014. Навчальний процес: радянські інновації та особливості впровадження у вищих навчальних закладах України у 1920–30-ті роки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 40, с. 116–124.

Рябченко, О. Л., 2012. Формування контингенту студентів вищих навчальних закладів Радянської України (кінець 1920-х – 1930-ті рр.). *Політехніка*. № 1, с. 124–135.

Рябченко, О. Л., 2000. *Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.)*. Харків: ХНАМГ.

Рябченко, О. Л. та Куделко, С. М., 2004. Харківський університет в епоху реорганізації (1920–1933). В: Бакіров, В. С., відп. ред. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років*. Харків : Фоліо, с. 301–372.

Ряппо, Я. П., 1928. *Радянське студентство: (Характеристика вузів України)*. Х.: ДВУ.

Ряппо, Я. П., 1925. *Реформа вищої школи на Україні в годы революции (1920–1924)*. Харків : Изд-во Наркомпроса УССР.

Скрипник, М. О. *Статті і промови*: В 5 т. Х. : ДВУ, 1930. Т. 4, ч. 1.

Смолинський, С., 1928. До уніфікації систем освіти СРСР. *Радянська школа*. № 12, с. 3–7.

Тарнавська, С. В., 2015. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія. *Таврійський вісник освіти*. № 4, с. 275–285.

Харківський університет – рідному місту. 1805–2005, 2004. Харків : НМЦ «СД».

Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, 1955. В: Королевский С. М., гл. ред., Харьков : Изд-во ун-та.

Харьковский государственный университет. 1805–1980: Ист. очерк, 1980. В: Тарапов И. Е., отв. ред. Харьков : Вища школа.

Ясницький, Г. І., 1965. *Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.)*. Київ : Вид-во ун-ту.

References

Bogdashyna, O. M., 1994. *Diial'nist' Kharkivs'koi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrains'koi kul'tury im. akad. D. I. Bahaliia (1921–1934 rr.)* [Activities of Kharkiv Scientific Research Department of History of Ukrainian Culture named after Acad. D. Bahaly (1921–1934)]. Kharkiv: Vyd. KhDPU. (in Ukrainian).

Bojko, I. D., Vich, K. M., 1940. Stotridcatipyatiletie Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A. M. Gor'kogo. *Istoriik-marksist* [Marxist historian], kn. 6, pp. 152–156. (in Russian).

Vyscha shkola URSS za 50 rokiv [High school of the USSR for 50 years]. 1967, ch. I (1917–1945 rr.). Kyiv: Vyd-vo un-tu. (in Ukrainian).

Grin'ko, G. F., 1920. *Ocherednye zadachi sovetskogo stroitel'stva v oblasti prosveshcheniya* [Immediate tasks of Soviet construction in the field of education]. Har'kov: Izd-vo Narkomprosа USSR. (in Russian).

Havryliv, M., 1927. Kharkivs'kyj instytut narodnoi osvity. *Shliakh osvity* [The way of education], № 10, pp. 166–170. (in Ukrainian).

Zapysky Kharkivs'koho instytutu narodnoi osvity [Notes of the Kharkov Institute of Public Education], 1927, t. 2. (in Ukrainian).

Kravchenko, M., 1928. Hromads'ka dumka. *Shliakh osvity* [The way of education], № 12, pp. 23–49. (in Ukrainian).

Korolivs'kyj, S. M., 1940. *Korotkyj narys Kharkivs'koho derzhavnoho universytetu im. O. M. Hor'koho za rokiv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii (1917–1940 rr.)*. V: Vich, K. M., vidp. red., 1940.

Korotki narysy z istorii Kharkivs'koho derzhavnoho universytetu im. O. M. Hor'koho, 1905–1940 rr. [Short Essays on the History of Kharkiv State University. O. M. Gorky, 1905–1940]. Kharkiv: Vyd-vo universytetu, pp. 43–106. (in Ukrainian).

Kudelko, S. M., 2004. Skol'ko let Xar'kovskomu nacional'nomu universitetu im. V. N. Karazina? *Problemy istorii i arxeologii Ukrainy* [Problems of history and archeology of Ukraine]: Mat. 5 Mezhdunar. nauch. konf., posvyashh. 350-letiyu g. Xar'kova i 200-letiyu XNU im. V. N. Karazina, 4–6 noyab. 2004 g. Xar'kov: NMC «MD», pp. 103–104. (in Russian).

Levchenko, V. V., 2010. *Istoriya Odes'koho instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyy dosvid nevdaloho eksperymentu* [History of the Odessa Institute of Public Education (1920–1930): a positive experience of the failed experiment]. Odesa: TES. (in Ukrainian).

Levchenko, V. V., 2010b. Istorychna osvita ta nauka v Odes'komu Instytutu narodnoi osvity: transformatsiia infrastruktury. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches]. Kyiv, vyp. 19 (1), pp. 160–172. (in Ukrainian).

Levchenko, V. V., 2004. Novorosijs'kyj universytet ta Odes'kyj instytut narodnoi osvity: do problemy spadkoiemnosti narodnoi osvity. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyy zbirnyk* [Kharkiv Historiographical Collection]. Kharkiv, vyp. 7, pp. 102–108. (in Ukrainian).

Levchenko, V. V., 2008. Odes'kyj humanitarno-suspil'nyy instytut (1920–1921): do pytannia spadkoiemnosti tradytsij universytets'koi osvity. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu* [Notes of the Faculty of History]. Odesa, t. 19, pp. 207–216. (in Ukrainian).

Lypyn's'kyj, V. V., 1999. Kontseptsii ta model' osvity v USRR u 20-ti rr. *Ukrains'kyj istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, vyp. 5, pp. 3–14. (in Ukrainian).

Lyapina, O. V., 2008. Instytuty narodnoi osvity (1920-ti – pochatok 1930-kh rr.): porivnyal'nyy aspekt [Institutes of Public Education (1920-s – early 1930-s): comparative aspect]. *Naddnyprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [Naddnyprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovsk, issue 6, pp. 263–271. (in Ukrainian).

Mayboroda, V. K., 1987. Pro stanovlennya ta rozvytok vyshchoyi pedahohichnoyi osvity (1917–1928 rr.) [About the formation and development of higher pedagogical education (1917–1928)]. *Ukrayins'kyj istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 5, pp. 96–102. (in Ukrainian).

Mironchuk, V. D., Savchuk, V. S., 2008. [Instytut narodnoi osvity: doba transformatsiy (1920–1933 rr.)]. In: Polyakov, M. V., chief ed., 2008. *Istoriya Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [History of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU, pp. 55–72. (in Ukrainian).

Ohloblyn, O. P., 1963. *Spomyny pro Mykolu Zerova j Pavla Fylypovycha. Bezsmertni: Zbirnyk spohadiv pro Mykolu Zerova j Pavla Fylypovycha i M. Draj-Khmaru* [Immortals: A Collection of Memories about Mykola Zerov and Pavel Filippovich and M. Dray-Cloud]. Miunkhen, pp. 213–230. (in Ukrainian).

Ostriancko, A. M., 2001. *Nizhyn's'ka istorychna shkola kintsia XX – pershoi tretyny XX st.* [Nizhyn History School of the late XIX – the first third of the XX century] Abstract of PhD dissertation. Kyiv: Instytut ukrains'koi arkhoeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. Kyiv (in Ukrainian).

Parfinenko, A. Yu., 2008a. Rozuminnia suspil'no-politychnoi roli ukrains'koi vyschoi shkoly v radians'kij

publitsystytsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* [Historiographic studies in Ukraine], vyp. 18, pp. 415–426. (in Ukrainian).

Parfinenko, A. Yu., 2008b. *U poshukakh prychny «likvidatsii» universytetiv Ukrainy (analiz radians'koi zhurnal'noi publitsystyky 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)*. Kharkiv: S. A. M. (in Ukrainian).

Pervaiia Vseukraynskaia konferentsiia po yndustrial'no-tekhnycheskomu obrazovanyiu, 1922. *Put' prosvescheniia* [The path of education], № 5, pp. 315–329. (in Russian).

Riabchenko, O. L., 2014. Navchal'nyj protses: radians'ki innovatsii ta osoblyvosti vprovadzheniia u vyschykh navchal'nykh zakladakh Ukrainy 1920–30-ti roky. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University], vyp. 40, pp. 116–124. (in Ukrainian).

Ryabchenko, O. L., 2012. Formuvannia kontynhentu studentiv vyschykh navchal'nykh zakladiv Radians'koi Ukrainy (kinets' 1920-kh – 1930-ti rr.). *Politehnika* [Polytechnics], № 1, pp. 124–135. (in Ukrainian).

Ryabchenko, O. L., 2000. *Kharkivs'kyj instytut narodnoyi osvity im. O. O. Potebni (1921–1930 rr.)* [O. O. Potebnya Kharkiv Institute of Public (1921–1930)]. Kharkiv: KhNAMH. (in Ukrainian).

Ryabchenko, O. L. and Kudelko, S. M., 2004. Kharkivs'kyj universytet v epokhu reorhanizatsiyi (1920–1933) [Kharkiv University in the age of reorganization (1920–1933)]. In: Bakirov, V. S., chief ed., 2004. *Kharkivs'kyj natsional'nyy universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv* [V. N. Karazin Kharkiv National University for 200 years]. Kharkiv: Folio, pp. 301–364. (in Ukrainian).

Ryappo, Ya. P., 1928. *Radians'ke studentstvo: (Kharakterystyka vuziv Ukrainy)* [Soviet students: (Characteristics of Ukrainian universities)]. Kharkiv: DVU.

Ryappo, Ya. P., 1925. *Reforma vysshej shkoly na Ukraine v roky revoliucii (1920–1924)* [Reform of higher education in Ukraine during the years of revolution (1920–1924)]. Xar'kov: Izd-vo Narkomprosa USSR. (in Russian).

Skrypnyk, M. O. *Statti i promovy* [Articles and speeches]: V 5 t. Kh.: DVU, 1930. T. 4, ch. 1. (in Ukrainian).

Smolyn's'kyj, S., 1928. Do unifikatsii system osvity SRSR. *Radians'ka shkola* [Soviet school]. № 12, pp. 3–7. (in Ukrainian).

Tarnavs'ka, S. V., 2015. Vyscha shkola USRR u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rokiv: radians'ka istoriohrafia. *Tavrijs'kyj visnyk osvity* [The Taurian Herald of Education], № 4, pp. 275–285. (in Ukrainian).

Kharkivs'kyj universytet – ridnomu mistu. 1805–2005 [Kharkiv University – the home town], 2004. Kharkiv: NMTs «SD» (in Ukrainian).

Xar'kovskij gosudarstvennyj yuniversitetim. A. M. Gor'kogo 150 let [Kharkov State University. A. M. Gorky for 150 years], 1955. V: Korolivskij S. M., gl. red., Xar'kov: Izd-voun-ta. (in Russian).

Xar'kovskij gosudarstvennyj yuniversitet. 1805–1980: Ist. ocherk [Kharkiv State University. 1805–1980. Historical sketch], 1980. V: Tarapov I. E., otv. red. Xar'kov: Vishha shkola. (in Russian).

Yasnyts'kyj, H. I., 1965. *Rozvytok narodnoi osvity na Ukraini (1921–1932 rr.)* [Development of public education in Ukraine (1921–1932)]. Kyiv: Vyd-vo un-tu. (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 338.27:061:63 (477.53):338.436.33 (477) (091)

Галузеві ініціативи Полтавського товариства сільського господарства (1865–1920 рр.) в аграрному секторі країни

В. А. Вергунов

доктор сільськогосподарських наук,

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–5476–4845

Researcher ID: H-1636–2018

dnsqb_uaan@ukr.net

*Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека,
вул. Героїв Оборони, 10,
м. Київ, Україна, 03127*

Анотація. *Мета статті* – аналіз практичного впровадження Полтавським товариством сільського господарства ряду інновацій в аграрній галузі та визначення історичної ролі осередку для розвитку галузевого дослідництва. *Методи дослідження:* аналіз, синтез і критика документальних джерел; історико-типологічний, історико-системний. *Основні результати:* доведено, що функціонування Полтавського товариства сільського господарства протягом 1865–1920 рр. стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Воно було фундатором становлення та розвитку вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, вирощування зернових культур, ряду інновацій у тваринництві тощо. Інновації членів Товариства сприяли розквіту підприємництва,

змушували покращувати і вдосконалювати сільськогосподарську техніку, опановувати нові прогресивні форми господарювання. Товариство перетворилося на центр розвитку наукових досліджень в агрономії, ставши ініціатором порайонного вивчення сільського господарства держави. Сільськогосподарські дослідні установи, ним засновані, виконували роль посередницької ланки між наукою та практикою. Прогресивні ініціативи цього галузевого осередку щодо збільшення продуктивності вітчизняних полів і ферм знаходили практичне застосування не лише в Полтавському регіоні, а й по всій країні. Існування Товариства, по суті, кардинально вплинуло на подальший розвиток аграрного сектору Російської імперії. Окрім того, Товариство має вагомі заслуги у просвітницькій діяльності, створенні соціальної інфраструктури на селі у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідницьких інституцій, бібліотек та музеїв. *Практичне значення* вивчення діяльності Полтавського товариства сільського господарства полягає в можливостях використання його досвіду в роботі офіційно відновленого осередку, яке має взяти на себе історичну місію реформування системи науково-освітнього забезпечення ведення агропромислового виробництва відповідно до запитів регіону, поєднання кооперативної практики з галузевою наукою тощо. *Тип статті:* оглядово-узагальнювальна.

Ключові слова: Полтавське товариство сільського господарства, галузеве дослідництво, аграрний сектор, галузеві інновації, сільське господарство.

Надійшла до редколегії 21.02. 2020

Прорецензована 01.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 338.27:061:63(477.53):338.436.33(477)(091)

Отраслевые инициативы Полтавского общества сельского хозяйства (1865–1920 гг.) в аграрном секторе страны

В. А. Вергунов

доктор сельскохозяйственных наук,
 доктор исторических наук, профессор
 ORCID: 0000–0002–5476–4845
 Researcher ID: H-1636–2018
 dnsbg_uaan@ukr.net

*Национальная научная
 сельскохозяйственная библиотека,
 ул. Героев Оборона, 10, г. Киев,
 Украина, 03127*

Аннотация. *Цель статьи* – анализ практического внедрения Полтавским обществом сельского хозяйства ряда инноваций в аграрной отрасли и определение исторической роли организации для развития отраслевых исследований. *Методы исследования:* анализ, синтез и критика документальных источников; историко-типологический, историко-системный. *Основные результаты:* доказано, что функционирование Полтавского общества сельского хозяйства в течение 1865–1920 гг. стало настоящим феноменом отраслевого исследовательского дела и аграрного сектора страны в целом. Оно было основателем становления и развития отечественной аграрной науки, отраслевых исследований, производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции, выращивания зерновых культур, ряда инноваций в животноводстве и др. Инновации членов Общества способствовали расцвету предпринимательства, заставляли улучшать

и совершенствовать сельскохозяйственную технику, осваивать новые прогрессивные формы ведения хозяйств. Общество превратилось в центр развития научных исследований в агрономии, став инициатором порайонного изучения сельского хозяйства страны. Сельскохозяйственные исследовательские учреждения, им основанные, выполняли роль посреднического звена между наукой и практикой. Прогрессивные инициативы данного отраслевого объединения по увеличению производительности отечественных полей и ферм находили практическое применение не только в Полтавском регионе, но и по всей стране. Существование Общества, по сути, кардинально повлияло на дальнейшее развитие аграрного сектора Российской империи. Кроме того, Общество имеет весомые заслуги в просветительской деятельности, создании социальной инфраструктуры на селе в виде специализированных образовательных учреждений, отраслевых исследовательских институтов, библиотек и музеев. *Практическое значение* изучения деятельности Полтавского общества сельского хозяйства заключается в возможности использования его опыта в работе официально возобновленного объединения, которое должно взять на себя историческую миссию реформирования системы научно-образовательного обеспечения ведения агропромышленного производства в соответствии с запросами региона, сочетание кооперативной практики с отраслевой наукой и т. п. *Тип статьи:* обзорно-обобщающая.

Ключевые слова: Полтавское общество сельского хозяйства, отраслевое исследовательское дело, аграрный сектор, отраслевые инновации, сельское хозяйство.

Поступила в редколлегию 21.02.2020

Прорецензирована 01.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

LCC S419–482.269.U38

Branch initiative of Poltava Agricultural Society (1865–1920) in the agricultural sector of the country

V.A. Verhunov

Sc. D. (Agriculture, History), Professor

ORCID: 0000–0002–5476–4845

Researcher ID: H-1636–2018

dnsgb_uaan@ukr.net

*National Scientific Agricultural Library,
10 Heroiv Oborony street, Kyiv, Ukraine, 03127*

Abstract. *The aim* of the article is to analyze the practical implementation of a number of innovations in the agricultural sector by Poltava Agricultural Society and to determine the historical role of the center for the development of sectoral research. *Research methods:* analysis, synthesis and critique of documentary sources; historical-typological, historical-systemic. *Main results:* It is proved that functioning of Poltava Agricultural Society during 1865–1920 became a real phenomenon of sectoral research work and the agrarian sector of the country as a whole. It was the founder of the formation and development of domestic agrarian science, sectoral research, production of environmentally friendly agricultural products, growing cereals, a number of innovations in animal husbandry and more. Innovations of the members of the Society contributed to the prosperity of entrepreneurship,

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

forced to improve agricultural machinery, to acquire new progressive forms of business. The Society became a center for the development of scientific research in agronomy, initiating the regional study of agriculture of the state. The agricultural research institutions organized by it acted as intermediaries between science and practice. The progressive initiatives of this branch to increase the productivity of domestic fields and farms found practical application not only in Poltava region but also throughout the country. The existence of the Society, in fact, significantly influenced the further development of the agricultural sector of the Russian Empire. In addition, the Society has significant merits in educational activities, the creation of social infrastructure in the countryside in the form of specialized educational institutions, sectoral research institutions, libraries and museums. *The practical significance.* Studying the activities of Poltava Society of Agriculture gives the possibility of using its experience in the work of officially restored unit, which should take on the historical mission of reforming the system of scientific and educational support of agro-industrial production in accordance with the requirements of the region, the combination of cooperative practice and industry science. *Article type:* overview.

Keywords: Poltava Agricultural Society, sectoral research, agrarian sector, sectoral innovations, agriculture

Received 21.02.2020

Reviewed 01.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. На сьогодні в українському суспільстві спостерігається чітка тенденція щодо розширення функцій громадських організацій загалом та удосконалення системи управління аграрним сектором економіки зокрема. Наразі такі трансформації здійснюються шляхом делегування функцій громадським організаціям (децентралізації); дерегуляції – усунення адміністративних бар'єрів; розвитку саморегулювання – посилення ролі громадських організацій товаровиробників унаслідок відмови держави від певних функцій, передання останньої права товаровиробникам самостійно здійснювати контроль (дотримання технічних умов, технологій, якості продукції) не лише з точки зору корупційної складової, а й професійної етики та відповідальності. Окремим пріоритетним напрямом залишається стимулювання процесу розширення наукових досліджень за рахунок громадських організацій.

Вважаємо, що подібна схема вже була ефективно апробована, починаючи з другої половини XIX ст., коли в Україні відбувався процес становлення галузевого дослідництва та формування його науково-організаційних структур, ключову роль у чому відіграли сільськогосподарські товариства як одна з форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб та діяли на принципах самоврядування та самоорганізації. Сільськогосподарські товариства другої половини XIX – початку XX ст. в більшості, як одні з видів галузевих кооперативів, тим не менше, забезпечували широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників. Вони фактично виконували ключову роль у модернізації аграрної сфери країни; виступали флагманами введення галузевих інновацій; надавали інфраструктурні, маркетингові, координаційні, інформаційно-консультаційні та інші послуги з просування продукції на аграрному ринку; накопичували «соціальний капітал» у формі підприємницької ініціативи, довіри споживачів, ділової репутації тощо. Виходячи з цього, перед науковцями та представниками аграрної сфери стоять завдання усебічного вивчення та використання досвіду роботи вказаних творчих об'єднань у сучасних умовах розвитку агропромислового комплексу, агрокультури та галузевої науково-дослідної справи.

Однією з таких самоврядних професійних асоціацій було Полтавське товариство сільського господарства (1865–1920 рр.), засноване за участю місцевої громадської ініціативи, – унікальне за своєю суттю й, особливо генерувальними здобутками не лише для аграрних потреб сучасних українських зе-

мель, а й збереження генетичної ідентифікації нації, піднесення культурно-просвітницького рівня регіону шляхом створення на селі дієвої інфраструктури у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідних станцій та полів, проведення сільськогосподарських виставок і ярмарків, організації виходу у світ періодичних видань, науково-популярних брошур, створення мережі метеостанцій, бібліотек, музеїв, лікарень, ветеринарних пунктів, статистичних бюро тощо. Товариство виступало організатором і лідером сільськогосподарської галузі однієї з найпотужніших у хліборобському відношенні губерній як Російської імперії, так згодом і незалежної Української держави. Його діяльність має важливе історичне значення як у сенсі піднесення рівня вітчизняного сільського господарства, так і в сенсі загального розвитку тогочасного суспільства, зміцнення його культурно-освітнього потенціалу, збереження національної самоідентичності. Крім того, Товариство зробило суттєвий вклад у розвиток наукових досліджень, виступивши прикладом успішного втілення досвіду в науково-виробничу складову аграрництва.

Офіційно відновлене 18 вересня 2015 р. під головуванням С. С. Антонця Полтавське товариство сільського господарства має взяти на себе історичну місію реформування системи науково-освітнього забезпечення ведення агропромислового виробництва відповідно до запитів регіону та умов децентралізації, з використанням підходів, апробованих у часовому контексті, через поєднання державного (Полтавська дослідна станція), освітнього (Полтавська державна аграрна академія) та приватного (ПП «Агроекологія») секторів. Досвід розумного та збалансованого поєднання кооперативної практики з новітньою галузевою наукою в діяльності відновленого Товариства має стати запорукою об'єднання товаровиробників сільськогосподарської продукції різних форм власності на землю заради єдиної мети – зробити регіон прибутковим через виробництво продукції органічного землеробства і, як наслідок, стати привабливим як для інновацій, так і для іноземних інвестицій.

У 2015 р. на державному рівні відбулося відзначення 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства: представлено виставкові експозиції у Краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського, відкрито пам'ятний знак на території Полтавської державної аграрної академії, видано унікальний збірник документів «Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань)» у трьох томах (Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань із 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.), 2015 а; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засі-

дань 315 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 b; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 315 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 c; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 33 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.), 2015 d; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 314 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.), 2015 e). Унікальність цього збірника полягає, перш за все, у віднайденні, систематизації та оприлюдненні величезної кількості протоколів засідань Товариства, повне зібрання яких відсутнє не тільки у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН – галузевому депозитарії сільськогосподарської та лісотехнічної літератури, а й інших провідних наукових бібліотеках не лише України, а й Російської Федерації. Збірник документів допоможе усім зацікавленим об'єктивно відновити історичну палітру функціонування вітчизняного аграрного сектору другої половини XIX – початку XX ст. через призму діяльності Полтавського товариства сільського господарства, подивитися на роботу осередку повноконтекстно, збалансовано, як на своєрідний феномен тогочасного галузевого дослідництва та ефективний приклад втілення аграрних інновацій на місцях. Усебічне використання документів цього збірника при вивченні історії Товариства зокрема й сільського господарства країни кінця XIX – початку XX ст. загалом є необхідною умовою подальших поглиблених досліджень.

Історіографія. На сьогодні історіографія питання представлена рядом публікацій як імперського, так і сучасного періодів (радянський період збідений на дослідження цієї теми). Окремі аспекти аграрного сектору економіки Російської імперії, зокрема, щодо організації сільськогосподарських установ Полтавської губернії (у тому числі Полтавського дослідного поля) подавалися у публікаціях В. Фурдуєва (Фурдуев, В., 1882), М. Сосницького й С. Велецького (Сосницкий, М., Велецкий, С., 1897); друкувалися ювілейні видання з історичним оглядом діяльності Полтавського товариства сільського господарства (Пятьдесятлетие Полтавского общества сельского хозяйства, 1915; Тихомиров, В. А., 1887). Середина 1990-х – початок 2000-х рр. відзначилися друком ряду регіональних історико-наукових праць з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, в яких побіжно згадувалося про Полтавщину та Товариство (роботи Т. Гармаш, Н. Коваленко, С. Коваленко, О. Михайлюка, О. Сайка, Н. Чайки, та ін.) (Гармаш, Т. П., 2009; Коваленко, Н. П., 1997; Коваленко, С. Д., 2002; Михайлюк, О. І., 2001; Сайко, О. В., 2000; Чайка, Н. Г., 2004). Інформація про Товариство подавалася у публікаціях О. Бондаренко, М. Лисенка, В. Нагаєвича, В. Самородова, М. Опари, Н. Опари,

В. Савчука та О. Єліної, М. Якименка (Бондаренко, О. М., 2009; Лисенко, М. С., 2015; Нагаєвич, В. М., Самородов, В. М., 2005; Опара, М. М., Опара, Н. М., 2009; Елина, О. Ю., 2012; Савчук, В. С., Елина, О. Ю., 1998; Якименко, М. А., Нагаєвич, В. М., 2007; Якименко, М. А., 2009). Окремо слід виділити монографічне дослідження В. Самородова та С. Кигим, яке побачило світ до 150-ї річниці існування галузевого осередка (Самородов, В. М., Кигим, С. М., 2015). Вперше комплексне всебічне вивчення історії та досвіду діяльності Полтавського товариства сільського господарства зроблено в ряді авторських публікацій (Вергунов, В., 2009 а; Вергунов, В. А., 2015 а; Вергунов, В. А., 2014; Вергунов, В. А., 2009 b; Вергунов, В. А., 2015 b; Вергунов, В. А., 2018 а; Вергунов, В. А., 2018 b; Вергунов, В. А., Коваленко, Н. П., Сайко, О. В. 1998).

Мета дослідження – залишивши поза межами висвітлення питання утворення, структури, кадрового складу, фінансування, напрямів діяльності Полтавського товариства сільського господарства, адже вказані аспекти детально проаналізовані в ряді інших авторських публікацій, зацентруємося на практичних заходах упровадження ним ряду інновацій в аграрній галузі та історичній ролі осередка для розвитку галузевого дослідництва.

Виклад основного матеріалу та результати. Полтавське товариство сільського господарства стало центром подальшого розвитку галузевого дослідництва не тільки в регіоні, а й по всій країні. Серед його найгрунтовніших ініціатив, визнаних цивілізованим світом, виділяють заснування Полтавського дослідного поля (1884 р.), з появою якого з'явилася нова складова культури нації та сучасного природознавства – сільськогосподарська дослідна справа як організація. Ще у 1860-х рр. з ініціативою заснування в губернії дослідної установи, яка б сприяла розвитку економіки регіону, виступив секретар Товариства Ф. І. Гейдук. Спочатку «гаряча і переконлива проповідь поважного професора» А. Є. Зайкевича щодо необхідності дослідних полів мала наслідком створення у 1880 р. такого поля у приватному господарстві, що стимулювало й полтавських земців. У 1881 р. спільна діяльність земств Півдня Російської імперії з боротьби зі шкідниками рослин, серед яких найбільше на той час дошкуляв хлібний жук (кузька), призвела до виникнення такої форми їхнього співробітництва, як з'їзди представників земств південних губерній для боротьби зі шкідниками сільського господарства. І вже у 1881 р. на особливій нараді представників земств, скликаній в Одесі для обговорення питання про хлібного жука, була висловлена думка про необхідність організації дослідної сільськогосподарської станції.

Подальша спільна наполеглива діяльність Полтавського сільськогосподарського товариства і Полтавського земства з обґрунтування перед владними структурами важливості створення дослідного поля, з розробки фінансових умов організації цього поля, які б влаштовували і місцеве самоуправління, і державну владу, привела до позитивного результату, який відкрив нову епоху у вітчизняній сільськогосподарській дослідній справі. Ініціативи Товариства і земств стали потужним стимулом, важливим чинником створення Полтавського дослідного поля як підґрунтя майбутньої Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 41, 42, 43). Остання – найстаріша науково-дослідна установа сільськогосподарського спрямування в Україні – бере свій початок із Полтавського дослідного поля, заснованого з ініціативи членів Полтавського товариства сільського господарства. В контексті зазначеного переконаний, що система повноцінних обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які чудово себе зарекомендували до подій 1917 р. у системі приватної власності на землю, а також у 70–80-х рр. минулого століття при колективному веденні господарювання, потребує відродження в сучасних умовах господарювання.

Внесок професора А. Є. Зайкевича в ініціативні розробки Товариства полягав також у складанні разом з іншими членами об'єднання (В. В. Докучаєвим, О. О. Ізмаїльським, Д. К. Квіткою, І. А. Стебутом, Б. П. Черепакіним) першої програми польових досліджень Полтавського дослідного поля на 1886–1896 рр. До програми досліджень було включено визнання ефективності агротехніки вирощування кукурудзи і картоплі, урожайності різних їхніх сортів, а також озимої пшениці. Вперше започатковано один з унікальних дослідів у світі з беззмінного вирощування озимого жита, що продовжується і дотепер. Значну увагу вчені приділили застосуванню органічних та мінеральних добрив і обробітку ґрунту у сівозмінах із впровадженням різних видів пару: чорного неудобреного, зеленого неудобреного, зеленого удобреного та зайнятого кормовими культурами для ґрунтово-кліматичних умов Полтавської губернії (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 62). За активної участі А. Є. Зайкевича у 1916 р. організовано першу дослідну станцію з культури лікарських рослин у м. Лубни, яка існує і нині; завдяки діяльності вченого м'ята стала однією з найважливіших ефіроолійних рослин, а виготовлення м'ятного масла – важливою галуззю сільськогосподарської промисловості на Полтавщині й Харківщині

(Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 63).

Товариство шукало нові методи ведення сільського господарства, які б забезпечували високу прибутковість у пореформений період, за нових економічних умов розвитку переробної промисловості та всезростальному попиту на сільськогосподарську продукцію. Члени об'єднання здійснювали описи й дослідження зразкових економій, пропагували їхній передовий досвід у техніці та методах господарювання. Першим значущим питанням, порушеним 1 жовтня 1866 р., стало з'ясування, «... яким чином і якими засобами було б можливо покращити теперішній стан ветеринарії у губернії...». Йшлося про пошук шляхів боротьби з чумою великої рогатої худоби з урахуванням передового іноземного досвіду. Крім того, члени Товариства наполягали на необхідності правильної оцінки землі як «...єдиного засобу рівномірного і справедливого розподілу поземельного податку». Також були розглянуті питання про оренду землі, земське конярство, тютюнове виробництво (особливо щодо акцизного збору), проєкт про лісоохоронну білетну систему та інші, не менш важливі.

Слід згадати про ініціативу членів Полтавського товариства сільського господарства, що активно почала реалізовуватися в регіоні, – широке запровадження культури озимого та ярого ріпака, як зазначав землевласник Пирятинського повіту Еспер Волховський, в умовах, коли «...дорощенча робочих рук, при закритті більшості винокурних заводів, і при чималих поземельних податках, вирощування колосових хлібів не винагороджувалося прикладеною до них працею...». Надавши на основі власних досліджень обґрунтування переваг вирощування ріпака перед льоном і коноплями, він ще 150 років тому довів, що рапс є «...одним із головних джерел прибутку із землі...» (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 19–20).

Величезних організаційних здобутків Полтавське товариство сільського господарства досягло за роки президентства (з 5 серпня 1879 до 12 грудня 1887 р.) дійсного статського радника А. І. Заборинського. У цей період проводилися систематичні широкомасштабні статистичні, геологічні та ґрунтові розвідки на Полтавщині, результати яких не втратили своєї актуальності до сьогодні для моніторингових досліджень, зокрема екологів та ґрунтознавців. Професійні зібрання на проблемних з'їздах та організація цілої серії перших в історії місцевих громад повітових ярмаркових сільськогосподарських виставок стали справжнім явищем для свого часу та сприяли освіченості всіх зацікавлених, хто займався сільським господарством, у першу чергу на новітній науковій основі. Тільки

протягом 1879–1895 рр. під егідою Товариства проведено 37 різноманітних виставок: 9 губернських, 27 ярмаркових, 1 сільська (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 25). А. І. Заборінський є також ініціатором видання «Периодического листка для сельских хозяев» (1878 р.), відкриття при Полтавському товаристві сільського господарства метеорологічної станції (1883 р.), складання «Исторической записки» про 20-річну діяльність Товариства (1886 р.) (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 60).

На долю перших співробітників Полтавського дослідного поля випало складне завдання: – довести, що польовий дослід не менш цінний і достовірний, ніж лабораторно-вегетаційні дослідження, а також відпрацювати основні елементи методики його введення. Основним ідеологом цієї відповідалної роботи став перший директор дослідного поля Б. П. Черепакін. Так у світовій галузевій науковій думці було утверджено польовий метод (експеримент) як обов'язкову умову ухвалення практичних рішень щодо доцільності впровадження, що здобуло світове визнання (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 32). Через три роки експериментальної роботи було оприлюднено перший зведений звіт дослідного поля (1885–1887 рр.) – новаторський для вітчизняної сільськогосподарської справи, експериментально одержаний, науково-обґрунтований матеріал з агротехнічних заходів вирощування провідних сільськогосподарських культур (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 47). Пропаганда результатів перших дослідів, впровадження їх у сільськогосподарське виробництво сприяли підвищенню урожайності в Полтавській губернії. Ефективність упровадження заходів, розроблених дослідним полем, ілюструється даними 1913 р.: середній урожай зерна з гектара Полтавщини складав 13 ц, тоді як на початку робити дослідного поля він не перевищував 7 ц. (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 48).

Б. П. Черепакін за час виконання директорських обов'язків Полтавського дослідного поля та участі в роботі Товариства як почесний член разом зі своїми послідовниками встановив переваги чистого і зайнятих парів у сівозмінах, ефективність вирощування багаторічних трав після різних попередників із внесенням гною та застосуванням лущення стерні та ранньої зяблевої оранки у посівах ярих і кормових культур. Великого значення учений надавав дослідженню сівозмін із вирощуванням кукурудзи на зерно, силос і зелений корм. Вчений розробив практичні рекомендації з упровадження трипільських сівозмін для місцевих селянських господарств із застосуванням весняного

рихлення пізніх парів та визначення періодів зяблевої оранки в ярому клині; застосування органічних і мінеральних добрив (фосфоритів) у посівах озимої та ярої пшениці (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 140, 141).

Члени Товариства систематично проводили спеціальні експерименти за особисті кошти при тимчасових дослідних полях та навчальних фермах. Наприклад, О. П. Величковський причетний до запровадження в країні нових агротехнічних заходів для популяризації, приміром, культури кукурудзи на зерно, розведення турецького тютюну, силосування тощо. Кн. В. О. Кудашев, один з фундаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як організації та галузі знань для потреб агрономії, на полях створеного ним Кириківського дослідного поля у Кременчуцькому повіті протягом 1878–1888 рр. провів унікальні дослідження з вивчення глибини оранки, впливу органічних добрив і термінів обробітки пару. Він першим у вітчизняній галузевій науці змінив наявні погляди щодо глибини обробітки ґрунту під озимину й експериментально довів переваги мілкої обробітки ґрунту як ефективного способу збереження ґрунтової вологи. Князь першим у вітчизняній та світовій агрономічній практиці підійшов до вирішення питання про вплив часу обробітки на врожай (і збереження вологи) на підставі спеціального проведеного повноцінного багаторічного стаціонарного польового досліді. Крім того, обґрунтував і недоліки несприятливих кліматичних умов для ведення аграрного виробництва, рекомендуючи при цьому сільським господарям не лише полегшувати доступ вологи до ґрунту, а й затримувати її там якомога довше; таємниця збереження ґрунтової вологи, на думку В. О. Кудашева, полягала у розпушуванні його поверхневого шару. В. О. Кудашев не розглядав питання нітрифікації, але запропонованими прийомами водомісткої та водозбірної обробки сприяв накопиченню нітратів, утворення яких прямо пропорційно вологості та зворотно пропорційно часу обробітки, зрозуміло, при наявності аерації ґрунту (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 86).

Всі висловлені кн. В. О. Кудашевим принципи згодом знайшли підтвердження в польових стаціонарних дослідіах на Полтавському дослідному полі, а опублікована накладом 12 тис. примірників доповідь «Про принципи збереження ґрунтової вологи при обробітку озимого поля» швидко розійшлася серед місцевих сільських господарів, ставши бібліографічним раритетом. Іншими корисними справами В. О. Кудашева для потреб галузевого дослідництва стали публікація серії статей учено-

го щодо використання кукурудзи як попередника озимої пшениці, вирощування сидеральних культур, застосування мульчування та угноєння полів (останнє князь вважав обов'язковою умовою господарювання не лише для підвищення продуктивності полів, а й родючості ґрунтів).

Особливе місце в історії агрономії світу займає розпочата у січні 1891 р. на засіданні Полтавського товариства сільського господарства наукова дискусія між господарювальними практиками князем В. О. Кудашевим та видатним ученим світового рівня, віце-президентом Полтавського товариства сільського господарства О. О. Ізмаїльським щодо переваг мілкої оранки над глибокою. Згодом її результатом стала поява ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території, що завдяки «полтавському експерименту» бувшого першого секретаря Полтавського обкому КП(У) Ф. Т. Моргуна стала основою природоохоронної, адаптивно-ландшафтної та екологічно збалансованої системи землеробства з обов'язковим впровадженням не тільки в Україні, а й у колишньому Радянському Союзі. До сьогодні вона продовжує існувати, насамперед, завдяки Герою України та Герою Соціалістичної праці С. С. Антонцю, як основа поняття «синя економіка» або органічне землеробство (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 27).

Результати останніх років досліджень Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова з обробітку ґрунту засвідчують, що основним напрямком його удосконалення є мінімізація, за якої забезпечується висока продуктивність агроценозів, суттєво скорочуються витрати матеріально-технічних і трудових ресурсів, підвищується протиерозійна та проти-дефляційна стійкість ґрунтового покриву (досліди князя В. О. Кудашева).

Значний внесок В. О. Кудашев зробив і в розвиток вітчизняного тваринництва. Зокрема, для потреб Дібрівського кінного заводу на Полтавщині князь першим у країні почав опікуватися розведенням каракульських овець, вихідний матеріал для яких отримав від породистих плідників Полтавського товариства сільського господарства. Загалом, усі одержані результати дослідів В. О. Кудашев передав Полтавському дослідному полю, фахівці якого пропагували розроблене князем питання збереження ґрунтової вологості, що продовжує залишатися основою ведення вітчизняного рослинництва, широко застосовується на практиці й особливо при запровадженні ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території.

П. А. Кочубей у Згурівському маєтку ще раніше від В. О. Кудашева, у 1872 р., теж на власні кошти заснував унікальну сільськогосподарську

дослідно-навчальну ферму не просто для підготовки відповідних фахівців, а й здобуття новітніх агрономічних знань безпосередньо на агрономічному дослідному полі, селекційній станції, трьох лісових розсадниках та експериментальних фермах коней, великої рогатої худоби та вівчарні з 700 мериносів. Остання фактично реалізувала ініціативу князя Лева Кочубея, датовану 1867 р., щодо створення при Товаристві «Зразкової вівчарні племінних чистокровних мериносів». Після закінчення трирічного навчання у Згурівській дослідно-навчальній фермі її випускники успішно підвищували рівень сільського господарства практично у всіх тогочасних українських губерніях (Вергунов, В. А., 2015b, с. 25).

П. М. Дубровський разом з іншими членами Полтавського товариства сільського господарства причетний до запровадження для потреб сільського господарства культури китайського проса (гаоляну), лісової чини Вагнера, янтарного та цукрового сорго, рослини Турка (кендіря), китайської пшениці та гороху, що були інтродуковані в умовах Полтавщини і потім поширилися країною. За великим рахунком, сьогодні вже широковідомі рослини як кукурудза, цукрові та кормові буряки, еспарцет, тимофійка акліматизувалися й розповсюдилися у регіоні саме завдяки членам Товариства. Не менш видатними були заслуги членів Товариства для потреб подальшого розвитку галузей бджільництва, хмелярства, садівництва, лісорозведення, тютюнництва, конярства та продуктів їхньої переробки для всього Південно-Західного краю (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 32).

Член Правління Полтавського товариства сільського господарства Я. В. Арондар був нагороджений державними нагородами за низку новітніх ініціативних розробок: угноєння чорнозему, яке до того часу не сприймалося практиками; посів озимої пшениці, показавши при цьому спосіб її обробки, що давав чималий прибуток; сієнба кормових трав; закладення фундаментальних основ покращення місцевого скотарства шляхом схрещування місцевих порід як коней, так і великої рогатої худоби, у першому випадку з арденською, у другому з сибірською породами; розробку загальних підходів «Про експертизу тварин на виставках» та «Проекту програми ярмаркової сільськогосподарської виставки», що стали методичною основою або путівником для всіх подібних заходів на багатороків (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 32).

Крім того, Я. В. Арондар є автором проекту зразкової ферми (1881 р.), яка мала б облаштовуватися на акціонерних засадах як зразкове показове господарство; разом з О. С. Садовніковим та М. П. Мазаракі розробив принципи відзначен-

ня коней на виставках, проведених під егідою Полтавського товариства сільського господарства (праця «Проект правил експертизи коней, овець, рогатої худоби», 1881 р.). Я. В. Арондар першим із членів Товариства порушив питання про необхідність проведення систематичних досліджень визначення причин посухи та розробку заходів щодо їхнього запобігання (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 19, 20).

Д. І. Квітка, багаторічний президент Товариства (1887–1906 рр.) постійно акцентував увагу на розвитку окремих галузей сільського господарства (тютюнництва, винокуріння, вівчарства, конярства, скотарства і свинарства), прибутковість від яких могла перекрити тогочасну неврожайність зернового господарства регіону. Так, громадський діяч на засіданні Товариства в 1882 р. виступав з доповіддю «Про значення передбачуваних змін у статуті про акциз з тютюну на виробництво та споживання махорки», а в 1885 р. на з'їзді тютюнників у м. Полтава – «Про тютюново-махорочну кризу 1883–1884 рр.», в яких він висловив думку, що головна причина тютюнової кризи полягала у несприятливих умовах тютюнової торгівлі, створених новим тютюнницьким статутом 1882 р. Він агітував за введення державної монополії на тютюн.

У доповіді «Статистичні відомості про питний дохід та споживання горілки в Полтавській губернії» (1886 р.) Д. К. Квітка наполегливо рекомендував для здешевлення виробництва спирту робити викурювання з картоплі та кукурудзи (з цією метою до програми Полтавського дослідного поля було включено ряд дослідів з вивчення цих культур). У 1888 р. з ініціативи Д. К. Квітки Товариство почало клопотати перед урядом про питання введення державної монополії на вино (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 79).

За президентства Д. К. Квітки Товариство переймалося питаннями конярства, вівчарства, скотарства і свинарства. Наприклад, здійснено було до 10 експедицій в Бухару (Середня Азія) упродовж 1881–1913 рр. щодо покращення місцевої простої селянської смушкової породи вівці (чорна решетилівська і біла сокальська) шляхом метизації з 2 500 смушками Бухарською та каракульською, що, зрештою, повернуло Полтавщині славу як успішного краю смушкового вівчарства. За сприяння Товариства спеціалістами Департаменту землеробства (Рябіновим і Бодіско) було організовано дослідження становища у скотарстві губернії та умов для розведення м'ясних порід великої рогатої худоби з метою її експорту за кордон. При цьому Д. К. Квітка особисто піклувався про на-

дання державної субсидії експортній фірмі «Мекк і Шрейдер» для організації збуту м'ясних порід до Англії (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 80).

Окремо слід наголосити на напрацюваннях з відгодівлі та створення високопродуктивних м'ясних і сальних порід свиней, особливо через розплідники йоркширської породи. Шляхом створення 21 племінного пункту бугаїв симентальської породи членам Товариства вдалося значно підвищити продуктивність великої рогатої худоби в регіоні. Серед найпопулярніших тогочасних порід поряд із місцевою сірою українською стояла так звана «швіцька». Зокрема, Д. К. Квітка у доповіді «Про виробництво свинячого м'яса як засобу збільшення прибутковості господарства» на черговому засіданні Товариства у 1881 р. звертав увагу на те, що набагато економічніше вигідним є експорт за кордон «хліба у вигляді свинячого м'яса, аніж у вигляді зерна» (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 80).

Ініціативи щодо відкриття у Полтавській губернії низки галузевих шкіл: садівництва, городництва, тютюнництва, хмелярства, лікарських рослин, бджільництва також належить очільнику Полтавського товариства сільського господарства – Д. К. Квітці. У 1889 р. він сприяв відкриттю у м. Полтаві школи садівництва, першим попечителем якої і став.

За ініціативи Д. К. Квітки та сприяння відомого географа, професора О. І. Воейкова у 1894 р. відбулося приєднання Полтавського товариства сільського господарства до південно-західної метеорологічної мережі професора Клосовського, що свідчить про зацікавленість членів осередку питаннями метеорології та її впливу на ефективність стану рослинництва у регіоні. Зокрема, Д. К. Квітка агітував щодо необхідності вивчення кількості опадів та дослідження ґрунтових вод із метою пристосування до місцевих умов способів обробітку ґрунту і збереження ґрунтової вологи (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 82).

Відомий у світі метод хімічного прополювання посівів гербіцидами був уперше апробований на Полтавському дослідному полі тодішнім практикантом М. І. Вавиловим (майбутнім академіком, першим президентом ВАСГНІЛ) у формі досліду боротьби з осотом польовим методом обприскування хімікатами (за результатами проведених досліджень з протруювання насіння, боротьби із сажкою на ячмені М. І. Вавилов у 1910 р. опублікував у журналі «Хуторянин» наукові статті).

Через засноване Полтавське дослідне поле (за типом якого була створена переважна більшість галузевих дослідних установ на пострадянському просторі) вдалося відпрацювати практичні основи боротьби зруйнівними наслідками посух. Для їхнього подолання Товариство на засіданні 30 січня 1891 р., особливо завдяки спеціальній доповіді князя В. О. Кудашева, виступило ініціатором появи першого у країні Міністерства землеробства (сільського господарства) у 1894 р. Провідні члени Товариства входили до всіх представницьких органів вищезазначеного відомства, брали активну участь в ухваленні основоположних рішень про вирощену і перероблену сільськогосподарську продукцію, організацію фахової освіти, мережу дослідницьких інституцій тощо (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 30).

Переважну більшість сучасної мережі галузевих дослідницьких інституцій Полтавщини було засновано з ініціативи Полтавського товариства сільського господарства. Суттєво методично й здебільшого організаційно Товариство через дорадчий орган «долучалося», починаючи з 1909 р., до створення спеціальної мережі з трьох дослідних полів Полтавського губернського земства: Гадяцьке дослідне поле (директор С. Є. Дувін); Драбівське дослідне поле (очільник К. Л. Вербицький); Костянтинівське дослідне поле (керівник С. В. Скандраков).

Завдяки ініціативі членів Товариства у Полтавській губернії було засновано мережу з п'яти спеціалізованих галузевих освітніх закладів для підготовки фахівців для потреб сільського господарства: 1) Лубни; 2) с. Жабки (Лохвицький повіт); 3) Кобеляки; 4) Золотоноша; 5) с. Велика Павлівка (Зінківський повіт) (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 30).

Полтавське товариство сільського господарства було ініціатором створення в регіоні сучасної галузевої освіти. Члени Товариства ще з 1890-х рр. висловлювали думку про необхідність заснування в Полтаві закладу вищої освіти аграрного спрямування. Відкриття галузевого ЗВО в Полтаві разом зі створенням регіональних наукових установ забезпечило б потребу як у наукових кадрах, так і в фахівцях з агрономії та зоотехнії. Ця ідея через ряд перешкод була зреалізована лише у 1920 р. відкриттям Полтавської державної аграрної академії – провідного осередку аграрної освіти і науки Полтавського регіону.

Заснування Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського завдячує ініціативі члена, а згодом віце-президента Полтавського товариства сільського господарства – П. М. Дубровського, який у 1892 р. виступив одним з організаторів утворення установи. Члени

Товариства брали активну участь у роботі наглядової ради, формуванні бібліотечного фонду тощо.

Окреме місце Товариство відводило проведенню проблемних з'їздів: 1) два сільськогосподарські (1879); 2) вівчарів (1880, 1881); 3) тютюнників (Ромни, 1883 та 1884 рр.; Полтава, 1885 р.; Лохвиця, 1895 р.); 4) конярів і кіннозаводчиків (Полтава, 5 травня та 28 вересня 1895 р.; Кременчук, 14 вересня 1896 р.), 5) лісоводів і лісогосподарів (1911 та 1913).

Популяризації агрономічних знань серед широких верств населення сприяли друковані органи Полтавського товариства сільського господарства. Починаючи від лютого 1867 р. виходили «Журнали засідань» переважно шість разів у рік накладом 500 примірників за передплатою 2 крб. за випуск. Від серпня 1884 р. – із «Додатком». Потім нетривалий час ще й «Листок для сільських господарів» (від 1884 р.). Крім того, Товариство тричі на місяць видавало спеціалізований журнал «Вісник південноросійського тваринництва». У 1911 р. друком вийшли «Праці Полтавського товариства сільського господарства за 1910 р.»

Цей період ознаменувався також появою періодичного збірника наукових статей «Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции», де кожен відділ станції друкував результати своїх досліджень. Наприклад, № 4 за 1911 р. містив «Нарис діяльності дослідної станції», який складався з таких розділів: «Роботи в полі, лабораторії, вегетаційному будиночку, ентомологічному відділі та метеорологічній станції», «Розповсюдження серед господарів відомостей дослідного закладу», «Забезпечення господарів покращеним посівним матеріалом, сортувальними машинами, молотилками, різного роду знаряддями обробки ґрунту» «Управління дослідною установою»; далі розміщувались два додатки – «Інструкція до статуту Полтавського дослідного поля перетворенні його на дослідну сільськогосподарську станцію» та «Програма дослідів та робіт Полтавської сільськогосподарської станції на найближчий час». Закінчувався випуск фінансовим звітом. Окремі випуски були тематичними: зокрема, № 2 за 1911 р. був повністю присвячений ячмінній тлі. Редагував журнал агроном та науковець С. Третьяков. Усього вийшов 31 випуск часопису, видання припинило існування у 1917 р.

Однак світову заслужену славу Полтавському товариству сільського господарства приніс щотижневик «Хуторянин» із його 52 номерами у рік і накладом понад 10 тис. примірників. Перший номер побачив світ у травні 1896 р. Ще більшого авторитету часопису надав його додаток у вигляді «Календаря», починаючи від 1909 р. До 1916 р.

вийшло вісім номерів. За період свого існування цей відомий в Російській імперії, добре ілюстрований щотижневик отримав дві золоті медалі – у 1909 р. на виставці з садівництва (м. Ростов-на-Дону) та у 1910 р., за підсумками конкурсу Південноросійської обласної виставки, що проводилась у м. Катеринослав. Його редакторами у різні роки були Д. Квітка, П. Малама, П. Гриневич, П. Ганько, А. Шимков, Д. Ярошевич. Програма видання включала урядові постанови та розпорядження, повідомлення про діяльність місцевих сільськогосподарських товариств, їхніх відділів та відділень; науково-популярні статті з сільськогосподарства, матеріали, присвячені промисловості й торгівлі; бібліографію та огляд тематичної літератури; оголошення; листування з читачами.

Чималий відсоток контенту видання – роботи та звіти Полтавського дослідного поля, статті, присвячені різноманітним питанням агрономії та рослинництва. Приблизно такий самий відсоток контенту становили статті зі скотарства, зокрема, про породи сільськогосподарських тварин, практичні поради щодо утримання, харчування, підвищення продуктивності худоби. Окремо варто відмітити статті, присвячені сільськогосподарській техніці, – новим машинам, знаряддям, пояснення щодо раціонального землеробства, новини про винаходи, лекції, виставки, з'їзди поміщиків, майстрів, власників великих господарств. Нерідко знаходимо в «Хуторянині» статті з геології та ґрунтознавства (передусім, присвячені Полтавській губернії), ветеринарії, будівництва (здебільшого – прикладні публікації зі схемами, кресленнями і т. д.). Частими є і публікації на медичну тематику (Ніколашина, Т. І., 2018, с. 94, 95, 96).

Відомо, що «Хуторянин» фактично не цензурували, його поширювали у безкоштовних бібліотеках-читальнях, а також у профільних навчальних закладах Російської імперії. Після революційних подій 1917 р. журнал став двомовним і виходив українською та російською мовами. «Хуторянин» протягом багатьох років був одним із найпопулярніших видань серед місцевої читачкої аудиторії.

Загалом галузева періодика виступала своєрідним інформаційним каналом між фахівцями-

аграріями та господарювальними суб'єктами, траншуючи агрокультурні знання і досвід у селянське середовище. Посередництвом друкованої продукції Полтавське товариство сільського господарства здійснювало фаховий інформаційний супровід селянських господарств, а також, власне, посилювало свій професійний імідж і налагоджувало сприятливі відносини з цільовою аудиторією.

Висновки. Функціонування Полтавського товариства сільського господарства протягом 1865–1920 рр. стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Воно було фундатором становлення та розвитку вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, вирощування зернових культур, ряду інновацій у тваринництві тощо. Інновації членів Товариства сприяли розквіту підприємництва, змушували покращувати і вдосконалювати сільськогосподарську техніку, опановувати нові прогресивні форми господарювання. Відбувалося усвідомлення європейських аграрних ідей та досвіду, втілення їх у життя. Крім того, Товариство перетворилося на центр розвитку наукових досліджень в агрономії, ставши ініціатором порайонного вивчення сільського господарства держави. Сільськогосподарські дослідні установи, ним засновані, виконували роль посередницької ланки між наукою та практикою. Прогресивні ініціативи цього галузевого осередку щодо збільшення продуктивності вітчизняних полів і ферм знаходили практичне застосування не лише в Полтавському регіоні, а й по всій країні. Існування Товариства, по суті, кардинально вплинуло на подальший розвиток аграрного сектору Російської імперії.

Окрім того, Товариство має вагомі заслуги у просвітницькій діяльності, створенні соціальної інфраструктури на селі у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідницьких інституцій, бібліотек та музеїв. Продуманість стратегії діяльності дозволила Товариству до кінця періоду функціонування стати чи не єдиним у державі прибутковим (у фінансовому відношенні) творчим об'єднанням практиків, науковців та освітян.

Бібліографічні посилання.

Бондаренко, О. М., 2009. Історична роль Полтавського товариства сільського господарства у розвитку птахівництва Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 1, с. 85–86.

Вергунов, В., 2009 а. Аграрне підґрунтя незалежності. До 125-річчя Полтавського дослідного поля. *Вісник НАН України*, № 8, с. 45–49.

Вергунов, В. А., 2015 а. *Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунка купця В. В. Бойка полтавській громаді* (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії). Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 112 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 85).

Вергунов, В. А., 2014. *Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля)* : наук. доповідь / НААН; ННСГБ. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 28 с.

Вергунов, В. А., 2009 б. *Полтавське дослідне поле: Становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні* (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / УААН, ДНСГБ. Київ, 220 с.

Вергунов, В. А., 2015 б. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України. В кн.: *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : зб. доп. на пленар. засіданні та виступів переможців X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., с. 16–38.

Вергунов, В. А., 2018 а. Професор Павло Федорович Тушкан (Тушканов) (1867–1942) : життя віддане аграрній науці й освіті України. *Історія науки і техніки*, вип. 11, с. 125–146.

Вергунов, В. А., 2018 б. *Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева* : монографія / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 268 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 107).

Вергунов, В. А., Коваленко, Н. П., Сайко, О. В. 1998. *Розвиток сільського господарства Полтавщини вперіод скасування кріпацтва*: Навч. посібник. Київ : Норапрінт, 144 с.

Гармаш, Т. П., 2009. *Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.)*: монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 196 с.

Елина, О. Ю., 2012. Местные сельскохозяйственные общества : на пути к аграрной модернизации России. *Историко-биологические исследования*, Т. 4, вып. 3, с. 34–63.

Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. на пленар. засіданні та виступів переможців X Всеукр.

конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р., 2015. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 114 с.

Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014. Автор вступ. слова В. П. Іванчик; уклад. : В. А. Вергунов, О. О. Черниш, Н. Б. Щебетюк; ННСГБ НААН; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 176 с.

Коваленко, Н. П., 1997. *Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.01.01 «Загальне землеробство». Київ, 16 с.

Коваленко, С. Д., 2002. *Діяльність професора П. В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Київ, 18 с.

Лисенко, М. С., 2015. Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річниці). *Сумська старовина*, № XLVII, с. 41–52.

Михайлюк, О. І., 2001. *Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 183 арк.

Нагаєвич, В. М., Самородов, В. М., 2005. Створення та розвиток Полтавської науково-освітньої школи зі свинарства: 1865–2005 роки. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 3, с. 13–19.

Ніколашина, Т. І., 2018. Щотижневик «Хуторянин» як зразок спеціалізованого видання Полтавщини. *Молодий вчений*, № 9.1 (61.1), с. 94–99.

Опара, М. М., Опара, Н. М., 2009. Флагману аграрної науки на Полтавщині – 125. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 4, с. 5–8.

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.), 2015 а / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 1. 345 с. (Кн. 78).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 б / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 2, ч. 1. 481 с. (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 с / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 2, ч. 2. 453 с. (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.), 2015 d / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 3, ч. 1. 419 с. (Кн. 80).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.), 2015 е / уклад: В. А. Вергунов, Н. Ф. Грищенко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 3, ч. 2. 418 с. (Кн. 80).

Пятьдесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства, 1915. Полтава, 84 с.

Савчук, В. С., Елина, О. Ю., 1998. Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи : тенденции развития на рубеже XIX–XX веков. *Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія і філософія науки і техніки*, вип. 4, с. 96–111.

Сайко, О. В., 2000. *Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 169 арк.

Самородов, В. М., Кигим, С. М., 2015. *Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.) : історія, зв'язи, першопостаті* / наук. ред. В. М. Самородов. Полтава: Дивосвіт, 160 с.

Сосницький, М., Велецкий, С., 1897. *Полтавское общество сельского хозяйства (1865–1895 гг.)*. Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 308 с.

Тихомиров, В. А., 1887. *Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г.* Полтава : Тип. насл. Н. Пигуренко, 257 с.

Фурдуев, В., 1882. *Очерк возникновения и организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском сельскохозяйственном обществе*. Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 55 с.

Чайка, Н. Г., 2004. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 2 (33), с. 84–88.

Якименко, М. А., Нагаєвич, В. М., 2007. *Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX–XX ст.* Полтава: РВВ ПДАА, 208 с.

Якименко, М. А., 2009. Полтавське сільськогосподарське товариство : організаційна структура та основні напрями діяльності (1865–1917). *Історична пам'ять*, № 1, с. 46–53.

References

Bondarenko, O. M., 2009. Istorychna rol' Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva u rozvytku ptakhivnystva Poltavshchyny (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Historical role of the Poltava Society of Agriculture in the development of poultry farming in Poltava (end of 19th – beginning of 20th century)]. *Visnyk Poltavs'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi* [Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy], issue 1, pp. 85–86 (Ukrainian).

Verhunov, V., 2009a. Ahrarne pidgruntya nezalezhnosti. Do 125-richchya Poltavs'koho doslidnoho polya [Agrarian basis of independence. To the 125th Anniversary of the Poltava Experimental Field]. *Visnyk NAN Ukrainy* [Bulletin of NAS of Ukraine], issue 8, pp. 45–49 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2015a. *Vid Pohars'koho navchal'no-zrazkovoho hospodarstva do Hadyats'koyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi stantsiyi, abo istoriya podarunka kuptsya V. V. Boyka poltavs'kiy hromadi (do 150-richchya Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva ta 95-richchya Poltavs'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi)* [From Pogor Educational Model Economy to Hadyach Agricultural Research Station, or History of Merchant V. V. Boyko's gift to Poltava Community (to 150th Anniversary of Poltava Agricultural Society and 95th Anniversary of Poltava State Agrarian Academy)]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2014. *Orhanizatsiynyy postup sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukraini (do 130-richchya stvorennya Poltavs'koho doslidnoho polya): nauk. dopovid'* [Organizational Progress of agricultural research in Ukraine (to the 130th Anniversary of the Poltava Research Field): scientific report]. Kyiv: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2009b. *Poltavs'ke doslidne pole: Stanovlennya i rozvytok sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukraini (do 125-richchya derzhavnoho doslidnystva v ahronomiyi ta tvarynnystv)* [Poltava Research Field: formation and development of agricultural research in Ukraine (to the 125th Anniversary of State Research in Agronomy and Livestock)]. Kyiv (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2015b. Poltavs'komu tovarystvu sil's'koho hospodarstva – 150 rokiv: vikhy vydatnykh diyan' na blaho Ukrainy [Poltava Agricultural Society – 150 years: milestones of outstanding actions for the benefit of Ukraine]. V kn.: *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukraini* [In the book: History of education, science and technique in Ukraine]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., pp. 16–38 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2018a. Profesor Pavlo Fedorovych Tushkan (Tushkanov) (1867–1942): zhyttya viddane ahrarniy nauts y osviti Ukrainy [Professor Pavlo Tushkan (1867–1942): life devoted to agrarian science and education of Ukraine]. *Istoriya nauky i tekhniki* [History of science and technique], issue 11, pp. 125–146 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2018b. *Ukrayins'ki ahrarni studiyni knyazya V. O. Kudasheva: monohrafiya* [Ukrainian Agrarian Studios of Prince V. O. Kudashev: monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka (Ukrainian).

Verhunov, V. A., Kovalenko, N. P., Sayko, O. V., 1998. *Rozvytok sil's'koho hospodarstva Poltavshchyny v period skasuvannya kripatstva: Navch. Posibnyk* [Development of agriculture in Poltava region during the abolition of serfdom: education almanac]. Kyiv: Noraprint (Ukrainian).

Harmash, T. P., 2009. *Portrety diyachiv pryrodokhoronnoyi spravy: Poltavshchyna (XIX – poch. XX st.): monohrafiya* [Portraits of environmentalists: Poltava

region (19th – early 20th centuries): monograph]. Poltava: TOV «ASMI» (Ukrainian).

Elina, O. Yu., 2012. Mestnye sel'skokhozyaystvennye obshchestva: na puti k agrarnoy modernizatsii Rossii [Local agricultural societies: on the way to agrarian modernization of Russia]. *Istoriko-biologicheskie issledovaniya* [Historical and biological research], vol. 4, issue 3, pp. 34–63 (Russian).

Istoriya osvity, nauky i tekhniky v Ukrayini: zb. dop. na plenar. zasidanni ta vystupiv peremozhtsiv Kh Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 150-richchyu z chasu zasn. Poltav's'koho t-va sil. hosp-va, Kyiv, 28 trav., 2015 r. [History of education, science and technique in Ukraine: coll. reports to the plenary meetings and speeches by winners of X All-Ukrainian conf. young scientists and specialists dedicated 150th Anniversary of Poltava Agriculture, Kyiv, May 28, 2015]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Istoriya Poltav's'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva v biohrafiyakh vyznachnykh chleniv, 2014 [History of Poltava Agricultural Society in biographies of prominent members]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Kovalenko, N. P., 1997. *Istorychnyy dosvid reformuvannya haluzi zemlerobstva Poltavshchyny (na prykladi reformy 1861 roku)* [Historical experience of reforming the agriculture of Poltava region (on the example of the 1861 reform)]: avtoref. dys. na здобuttya nauk. stupenya kand. s.-h. nauk: spets. 06.01.01 «Zahal'ne zemlerobstvo». Kyiv (Ukrainian).

Kovalenko, S. D., 2002. *Diyal'nist' profesora P. V. Budrina v konteksti rozvytku sil's'kohospodars'koy nauky i osvity* [Professor P. V. Budrin's activities in the context of the development of agricultural science and education]: avtoref. dys. na здобuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriya nauky i tekhniky». Kyiv (Ukrainian).

Lysenko, M. S., 2015. Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva: istoriya i dosvid (do 150 richnytsi) [Poltava Agricultural Society: history and experience (upto 150 anniversary)]. *Sums'ka starovyna* [Sumy antiquity], issue XLVII, pp. 41–52 (Ukrainian).

Mykhailiuk, O. I., 2001. *Formuvannia merezhi i rozvytok silskohospodarskykh osvitnikh zakladiv Poltavshchyny v XIX – na pochatku XX st.* [Formation of a network and development of agricultural educational institutions of Poltava region in 19th – beginning of 20th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Kyiv (Ukrainian).

Nahaievych, V. M., Samorodov, V. M., 2005. Stvorennia ta rozvytok Poltavskoi naukovo-osvitnoi shkoly zi svynarstva: 1865–2005 roky [Creation and development of Poltava pig-breeding scientific-educational school: 1865–2005]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 3, pp. 13–19 (Ukrainian).

Nikolashyna, T. I., 2018. Shchotyzhnevyy «Khutorianyn» yak zrazok spetsializovanoho vydannia Poltavshchyny [The weekly «Khutoryanin» as an example of aspecialized edition of Poltava region]. *Molodyi vchenyi* [Young scientist], issue 9.1 (61.1), pp. 94–99 (Ukrainian).

Opara, M. M., Opara, N. M., 2009. Flahmanu ahrarnoi nauky na Poltavshchyni – 125 [The flagship of agrarian

science in Poltava region – 125]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 4, pp. 5–8 (Ukrainian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r., 2015a [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from August 5, 1878 to May 29, 1883)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 1. (78) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r., 2015b [Poltava Agricultural Society (meeting logs from July 15, 1883 to December 20, 1887)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 2, 1. (79) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r., 2015c [Poltava Agricultural Society (meeting logs from July 15, 1883 to December 20, 1887)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 2, 2. (79) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r., 2015d [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from November 3, 1893 to March 7, 1901)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 3, 1. (80) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r., 2015e [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from March 14, 1901 to December 22, 1910)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 3, 2. (80) (Russian).

Pyat' desyatiletie Poltavskogo obshchestva sel'skogo khazyaystva, 1915. [Fiftieth anniversary of the Poltava Agricultural Society]. Poltava (Russian).

Savchuk, V. S., Elina, O. Yu., 1998. Opytnye sel'skokhozyaystvennye stantsii Rossiyskoy imperii: tendentsii razvitiya na rubezhe XIX–XX vekov [Experimental agricultural stations of the Russian Empire: development trends at the turn of the 19th – 20th centuries]. *Visnyk Dnipropetr. un-tu. Seriya Istoriya i filosofiya nauky i tekhniky* [Bulletin of Dnepropetrovsk. University. Series History and Philosophy of Science and Technology], issue 4, pp. 96–111 (Russian).

Sayko, O. V., 2000. *Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava na Poltavshchyni naprykintsii XIX – pochatku XX stolittya* [Agricultural research case in Poltava region at the end of 19th – beginning of 20th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Kyiv (Ukrainian).

Samorodov, V. M., Kyhym, S. M., 2015. *Poltavs'ke sil's'kohospodars'ke tovarystvo (1865–1920 rr.): istoriya, zvytyahy, pershopostati* [Poltava Agricultural Society (1865–1920): history, customs, pervades]. Poltava: Dyvosvit (Ukrainian).

Sosnitskiy, M., Veletskiy, S., 1897. *Poltavskoe obshchestvo sel'skogo khozyaystva (1865–1895 gg.)* [Poltava

Society of Agriculture (1865–1895). Poltava: Tipo-litografiya L. Frishberga (Russian).

Tikhomirov, V. A., 1887. *Istoricheskaya zapiska o deyatel'nosti Poltavskogo sel'skokhozyaystvennogo obshchestva s 1865 g. po 1887 g.* [Historical note on the activities of the Poltava Agricultural Society from 1865 to 1887]. Poltava: Tip. nasl. N. Pigurenko (Russian).

Furduev, V., 1882. *Ocherk vozniknoveniya i organizatsii opytnykh sel'skokhozyaystvennykh uchrezhdeniy i proekt ustroystva opytnogo polya pri Poltavskom sel'skokhozyaystvennom obshchestve* [Sketch of the emergence and organization of experimental agricultural institutions and the project of the experimental field at the Poltava Agricultural Society]. Poltava: Tip. I. A. Dokhmana (Russian).

Chaika, N. H., 2004. Utvorennia ta osnovni funktsii naukovo-prosvitnikh ta silskohospodarskykh tovarystv na

Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia [Formation and main functions of scientific-educational and agricultural societies in Ukraine in the 19th – beginning of 20th century]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 2 (33), pp. 84–88 (Ukrainian).

Yakymenko, M. A., Nahaievych, V. M., 2007. *Istoriia rozvytku tvarynnytstva Poltavshchyny XIX–XX st.* [The history of animal husbandry in Poltava region of the 19th – 20th centuries]. Poltava: RVV PDAA (Ukrainian).

Yakymenko, M. A., 2009. Poltavske silskohospodarske tovarystvo: orhanizatsiina struktura ta osnovni napriamy diialnosti (1865–1917) [Poltava Agricultural Society: organizational structure and main activities (1865–1917)]. *Istorychna pam'iat* [Historical memory], issue 1, pp. 46–53 (Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 41–59

doi 10.15421/26200104

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.091.8:321.02](477–25)"19*712.3"

Академічний союз студентів
Київського комерційного інституту
початку XX ст.

А. І. Чуткий

доктор історичних наук, доцент,

ORCID: 0000–0002–9640–9905

ResearcherID: AAD-1820–2020

andr32_ukr@ukr.net

*Київський національний університет імені
 Тараса Шевченка,
 вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033*

Анотація. *Мета статті* – крізь призму аналізу статуту та біографій членів Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту дослідити причини та сутність провладних симпатій у середовищі студентства в українських землях, що на початку XX ст. перебували у складі Російської імперії. Виявити фактичний матеріал для поповнення реконструкції історії студентства в Україні початку XX ст., зокрема повсякденного життя студентства та його корпоративної свідомості. *Методи дослідження* являють синтез загальнонаукових (аналіз, об'єктивність, синтез, узагальнення) та спеціально-наукових (історико-генетичний, історико-системний, порівняльний, просопографічний) методів. *Основні результати* полягають у запровадженні до наукового обігу комплексу архівних документів пов'язаних із Академічним союзом студентів Київського комерційного інституту та персоналіями його особового складу, що дозволили охарактеризувати представників тогочасної молоді, котрі включались до академічного руху, а також проаналізувати їх життєвий шлях у студентські роки. Зокрема, встановлено, що до цього руху долучались перш за все представники титульного етносу імперії, а також і інших

національностей, що проявляли активну позицію у ньому. Переважна їх більшість характеризувалась як особи, що мали високі амбіції при незадовільному матеріальному становищі. Відповідно, вони включались до цього руху з суто меркантильними розрахунками, що засвідчили обставини Першої світової війни, коли переважна більшість таких осіб використовувала всі засоби для уникнення мобілізації. Така невідповідність між чисельністю та реальним відсотком широким адептів імперської влади в організаціях провладного спрямування загалом почасти пояснює завищені розрахунки останньої на неможливість виникнення внутрішніх потужних протестних рухів. Ця невідповідність декларованого та реального стану справ у провладних симпатіях мас може пояснити і легковаження владою Російської імперії думкою мас та в підсумку – швидке повалення цієї самої влади. *Практичне значення* полягає в накресленні схеми для подальших досліджень проурядових рухів на українських теренах у модерний час, а також у виробленні схеми виявлення відповідних маніпуляцій в інформаційному просторі для ефективної боротьби з ними. Також отримано конкретний матеріал, що допомагає поповнити реконструкцію історії студентства в Україні початку XX ст., зокрема – вивчення студентських рухів в Україні, студентської корпоративної культури та повсякденного життя студентства. *Оригінальність* обумовлена активізацією теми «п'ятої колонії» у вітчизняній історії, а також особливою продуктивністю досліджень історії повсякдення та просопографічними студіями для поглиблення історичного дискурсу. *Тип статті* – оглядово-емпірична.

Ключові слова: академічний рух; історія України початку XX ст.; Київ; «п'ята колона»; студентські організації.

Надійшла до редколегії 03.02.2020

Прорецензована 24.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 41–59

doi 10.15421/26200104

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.091.8:321.02](477–25)“19*712.3”

Академический союз студентов
Киевского коммерческого
института начала XX в.

А. И. Чуткий

доктор исторических наук, доцент,

ORCID: 0000–0002–9640–9905

ResearcherID: AAD-1820–2020

andr32_ukr@ukr.net

*Киевский национальный университет
 имени Тараса Шевченко,
 ул. Владимирская, 60, м. Киев, Украина, 01033*

Аннотация. *Цель статьи* – сквозь призму анализа устава и биографий членов Академического союза студентов Киевского коммерческого института изучить причины и суть проправительственных симпатий в среде студенчества в украинских землях, которые в начале XX в. находились в составе Российской империи. Выявить фактический материал для пополнения реконструкции истории студенчества в Украине начала XX в., в частности повседневной жизни студенчества и его корпоративного сознания. *Методы исследования* представляют синтез общенаучных (анализ, объективность, синтез, обобщение) и специально-научных (историко-генетический, историко-системный, сравнительный, просопографический) методов. *Основные результаты* заключаются во введении в научный оборот комплекса архивных документов связанных с Академическим союзом студентов Киевского коммерческого института и персоналиями его личного состава, которые позволили охарактеризовать представителей тогдашней молодежи, которые включались в академическое движение, а также проанализировать их жизненный путь в студенческие годы. В частности, установлено, что в это движение включались в первую очередь представители титульного этноса империи, а также и других национальностей, которые проявляли активную

позицию в нем. Подавляющее их большинство характеризовалось как лица, которые имели высокие амбиции при неудовлетворительном материальном положении. Соответственно, они включались в это движение из сугубо меркантильных расчетов, что засвидетельствовали обстоятельства Первой мировой войны, когда такие личности использовали все способы, чтобы избежать мобилизации. Такое несоответствие между численностью и реальным процентом искренних адептов имперской власти в организациях проправительственной направленности отчасти объясняет завышенные расчеты последней на невозможность возникновения внутренних мощных протестных движений. Это несоответствие декларированного и реального состояния дел в сфере проправительственных симпатий масс может объяснить и пренебрежение властью Российской империи настроением масс и как результат – быстрое свержение этой самой власти. *Практическое значение* заключается в создании схемы для дальнейших исследований проправительственного движения на украинских землях в модерное время, а также в разработке схемы выявления соответствующих манипуляций в информационном пространстве для эффективной борьбы с ними. Также получен конкретный материал, который способствует пополнению реконструкций истории студенчества в Украине начала XX в., в частности – изучения участия студентов в политической жизни, студенческой корпоративной культуры и повседневной жизни студенчества. *Оригинальность* обусловлена активизацией темы «пятой колонны» в отечественной истории, а также особенной ролью исследований истории повседневности и просопографики для углубления исторического дискурса. *Тип статьи* – обзорательно-эмпирическая.

Ключевые слова: академическое движение; история Украины начала XX в.; Киев; «пятая колонна»; студенческие организации.

Поступила в редколлегию 03.02. 2020

Прорецензирована 24.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 41–59

doi 10.15421/26200104

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.92–508.939 1901–1914

Student Academic Union of Kyiv
Commercial Institute of the Beginning
at the 20th Century

A. I. Chutkyi

Sc. D. (History), Associate Professor,

ORCID: 0000–0002–9640–9905

ResearcherID: AAD-1820–2020

andr32_ukr@ukr.net

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
 60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, 01033*

Abstract. *The aim of the article is to explore the reasons and the essence of pro-government sympathies in the student surrounding in the Ukrainian lands at the beginning of the 20th century, when they were a part of the Russian Empire. The article is based on the analysis of the statute and biographies of the members of the student Academic Union in Kyiv Commercial Institute; to identify factual material to supplement the reconstruction of the history of students in Ukraine in the early XX century, in particular the daily life of students and their corporate consciousness. Research methods are synthesis of general scientific (analysis, objectivity, synthesis, generalization) and special scientific (historical-genetic, historical-systemic, comparative, prosopographical) methods. The main result is the introduction of a set of archival documents related to the student Academic Union and its members to the scientific circulation. This allowed to characterize the representatives of the youth of that time, who were*

included into the academic movement, and to analyze their paths in the student years. In particular, it was found that representatives of the titular ethnic group of the empire were mainly included into the academic movements. But other nationalities, who were active, also were involved in it. The vast majority of participants of the academic movement were characterized as those who had high ambitions and unsatisfactory financial situation. Accordingly, they joined this movement with purely pragmatic purpose, and it was testified by the circumstances of World War I, when the vast majority of such individuals used all possibilities to avoid mobilization. This discrepancy between the number and the real percentage of sincere adherents of the imperial power in pro-government organizations in general partly explains the latter's inflated calculations on the impossibility of the emergence of powerful internal protest movements. The other reason is ignoring the thought of the masses by the Russian Empire government. The practical importance is to create a scheme for further research of pro-government movements in modern Ukraine. Also, it can help to develop approaches to detect appropriate manipulations in information space and fight with them effectively.

The originality is due to the intensification of the theme of the «fifth column» in national history. *The type of article is empirical.*

Keywords: academic movement; history of Ukraine at the beginning of the 20th century; Kiev; «fifth column»; student organizations.

Received 03.02. 2020

Reviewed 24.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Модерна українська історична наука при дослідженні вітчизняного історичного поступу зосереджується на вивченні того, що належить до змісту історії України і є українським за змістом, що цілком закономірно. Натомість відсікається масив інформації, що стосується осіб і подій, які були пов'язані з розбудовою метрополій України, хоча перебували у межах останньої (особливо для періоду XIX–XX ст.), а отже – мали б становити елемент історії України. Принаймні саме такий підхід панує серед західних колег-істориків при вивченні різних сепаратистських та колабораціоністських рухів, що робиться з метою запобігання таким явищам у майбутньому, оскільки лише на підставі їх ґрунтового вивчення можна розробити ефективний комплекс заходів для боротьби з ними.

Історіографія. Попри актуальність теми праці вихідців із України на метрополії та роботи на її теренах відповідних організацій, вона практично не привертала уваги вітчизняних дослідників. В Україні наявні лише поодинокі приклади вивчення тих осіб та організацій, що стали на шлях поширення чужоземного панування в Україні (Друг, О., Малаков, Д., 2004; Кальченко, Т., 2008) та переважно без їх оцінки в контексті історії України. Як виняток, можна назвати працю С. Величенко (Величенко, С., 2017). Також виділяється праця О. Мартинюк, котра детально дослідила модерну історіографію (зокрема й закордонну), присвячену діяльності правих сил в Україні на початку XX ст. (Мартинюк, С., 2014). Побіжно згадано про академічний рух в університеті Св. Володимира у фундаментальній праці, присвяченій історії цього вишу (Короткий, В., Ульяновський, В., 2000, с. 627–646).

Натомість тема російського правонаціоналістичного руху є традиційно «розкрученою» в Росії, включаючи до неї і його діяльність на українських теренах, так само як і персоналій із підкорених народів, що працювали на розбудову Російської імперії. Ця тема вивчалась як у дореволюційний і радянський періоди (Алексєєв, С. (сост.), 1990), так і на сучасному етапі. Проте дослідження, що видавалися в Росії, розглядають цей рух як прояв виключно «російської народності», при його ідеалізації та наділенні своєрідним месіанізмом (Кириянов, Ю., 1998; Коцюбинский, Д., 2001; Омелянчук, И., 2006; Санькова, С., 2006; Степанов, С., 1992; Шилов, Д., 2001), що робить ці дослідження суб'єктивними, а тому мало придатними для наукового опрацювання.

У працях російських учених ця тема є включеною і до ширшого контексту досліджень. Серед них на особливу увагу заслуговують праці визнаного метра теми історії вищої школи Російської імперії А. Іванова (Іванов, А., 1991, с. 299, 254; 1995;

1999; 2002, с. 38; 2004), окремі з яких включають і тему поширення академічного руху (Іванов, А., 1977; 1984).

Останні роки позначені виданням мізерної кількості досліджень, присвячених власне академічному руху студентства в межах українських земель Російської імперії. З-поміж них можна виділити розвідку М. Ковтуненко по академічному руху в Одесі (Ковтуненко, М., 2014), хоча й позначену зміщенням акцентів та певною суб'єктивністю.

У цілому ж тема академічного руху в середовищі студентства в Україні на початку XX ст. в історичній науці досі ґрунтовно не досліджена. Фактично він згадується у більш широкому контексті правого або російського націоналістичного руху початку XX ст. А це не дозволяє розкрити процес і міру включення тогочасної молоді до проурядового руху і звісно ж – поглянути на цей процес з української сторони. Останнє є вкрай актуальним, враховуючи особливу роль студентства в політичному житті держави в модерну добу. Тож цим дослідженням робиться спроба виправляти такий стан справ.

Додаткове значення мають праці, присвячені з'ясуванню обставин життя студентів Києва початку XX ст. (Диса, К., 2016; Кругляк, М., 2011; 2012; 2015; Посохов, І., 2013; Щетинина, Г., 1987; Яковлев, В., 1972), а інформація по загальній ситуації у цьому питанні отримується також із вище згадуваних праць А. Іванова. Вони підтверджують контекстуальність отриманих у цьому дослідженні висновків щодо характеру життя студентів-академістів Київського комерційного інституту із загальною ситуацією по тогочасному студентству. А отже – їхній вибір орієнтації у своїх надіях на краще на владу був виключно їхнім вибором, лише одним із варіантів політичної орієнтації серед тогочасного студентства.

Мета дослідження. Здійснити аналіз та узагальнення корпусу архівних матеріалів, які стосуються особового складу та програми Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, аби пояснити: хто були члени цієї організації і чим займалася ця структура. При цьому вказаний виш обраний у зв'язку із тим, що він мав найбільш динамічне зростання студентського контингенту, котрий, до того ж, представляв найбільш широку палітру суспільства внаслідок приватного статусу цього вишу та особливо ліберальної політики щодо студентів у ньому (Чуткий, А., 2013, с. 204–217). Тому він є найбільш оптимальним об'єктом для створення узагальнювальних реконструкцій у різних контекстах. А це, у свою чергу, виводить на друге завдання: окреслення збірного «портрету» adeptів цього руху та пояснення їх спонукальних мотивів долучення до нього. А вже

через цю реконструкцію стає можливим з'ясувати, як Російська імперія працювала у справі прив'язання до себе українських земель. Це може прислужитись у справі організації ефективної боротьби з поширенням подібних рухів на сучасному етапі, а отже, дозволить зробити вагомий внесок у справу відстоювання політичної незалежності нашої держави. Також унаслідок максимально повного використання інформативного потенціалу особових справ досліджуваних студентів планується отримати інформацію з обставин студентського життя Києва початку XX ст., зокрема, з'ясувати матеріальні аспекти студентського життя, ступінь корпоративної свідомості і вплив зовнішніх потрясінь (Першої світової війни) на студентство.

Джерела. Джерельну основу дослідження склали архівні матеріали, що стосуються діяльності в стінах Київського комерційного інституту Академічного союзу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319) та особові справи членів цієї організації, що так само зберігаються в архіві цього вишу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, 138, 230; оп. 3, спр. 4185; оп. 5, спр. 4603; оп. 6, спр. 1357; оп. 7, спр. 1451, 2020). А для порівняння залучені справи по інших студентських організаціях цього вишу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 9, 10, 51, 52, 53, 59, 135, 140); плюс – справи інших студентів цього вишу, що взяті для більшого унаочнення чи порівняння. Було використано й узагальнювальні дані студентської анкети, що проводилась серед студентів вишів Києва в 1913 р. і стосувалася різних питань пов'язаних з їхнім походженням, довищівським вихованням та студентським життям (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66), а також низку інших блоків документів з архіву цього вишу. Всі ці матеріали дозволили створити належну джерельну базу для об'єктивного та цілісного вивчення обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Дослідження умовно поділяється на дві частини. Перша присвячена з'ясуванню обставин створення та діяльності Союзу академістів Київського комерційного інституту. Це здійснено на основі аналізу матеріалів справи, знайденої в архіві вишу. А друга – реконструкції біографій членів Союзу, особові справи яких вдалось виявити в тому ж архіві, що нині зберігається в Державному архіві м. Києва.

Союз академістів Київського комерційного інституту був заснований за ініціативи групи студентів цього вишу в 1911 р. 1 листопада цього року до Ради професорів Київського комерційного інституту надішло написане 28 жовтня прохання уповноваженого від групи засновників М. Караулова про дозвіл на діяльність Союзу академістів і затвердження його статуту (Держархів м. Києва,

ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 2). Серед засновників цієї організації, окрім М. Караулова, значились також М. Успенський, П. Федорів, Л. Канкров, М. Беляєв, В. Юнаков, М. Помозков, О. Попов, О. Русіновський, О. Лебедев та М. Голованський (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 2–2 зв.), особові справи більшості з яких вдалось відшукати в архіві.

З подальших документів цієї архівної справи слідує, що установчі збори та розробка проекту статуту Союзу академістів Київського комерційного інституту відбулись ще 11 квітня 1911 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 9). Але, швидше за все, через канікулярний час сама ця справа була порушена перед керівництвом інституту ініціаторами заснування Союзу після поновлення навчального процесу восени 1911 р. Щоправда, на це можна поглянути й з іншого боку: засновники Союзу дивилися на дозвіл на його діяльність з боку адміністрації вишу як на просту формальність, адже фактично одразу (як буде показано далі) приступили до своєї справи.

16 листопада 1911 р. Рада професорів Київського комерційного інституту, «розглянувши статут (Союзу академістів – А. Ч.), не знайшла за можливе затвердити його в первісній редакції» й запропонувала засновникам змінити кілька параграфів статуту, в яких на Союз покладалося стеження за «правильним рухом академічного життя» в інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 1). Справді, у запропонованому ініціативною групою із заснування Союзу академістів проекті його статуту, окрім традиційних для такого роду організацій положень про порядок обрання членів, вибори керівництва і т. п. питань, також містились положення, що де-факто означали привласнення Союзом функцій керівництва вишу. Зокрема, у перших пунктах проекту статуту зазначалось, що: «Основною метою Союзу є забезпечення безперервного та правильного руху академічних занять»; що Союз визначає гідними перебування в інституті лише осіб, котрі присвятили себе науці; що Союз буде протидіяти страйкам тощо (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 3). На додачу Союз академістів ставив себе вище і за будь-які студентські організації, зазначивши в проекті свого статуту, що «резолуції загальностудентських приватних сходок та постанови будь-яких студентських організацій для Союзу не обов'язкові» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 3–3 зв.).

Визначивши метою Союзу (в проекті його статуту) сприяння виключно навчально-виховній діяльності студентів, Союз при цьому не мав у складі правління посади бібліотекаря (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 5), що була у всіх інших

студентських організаціях Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 9; спр. 10, арк. 3 зв.; спр. 50, арк. 66 зв.; спр. 51, арк. 58; спр. 52, арк. 67; спр. 53, арк. 55; спр. 59, арк. 1; спр. 140, арк. 8 зв. та ін.) і яка й мала б забезпечувати вищезазначену мету. Так само не було мови і про організацію Союзом академістів заходів науково-просвітнього характеру, що водночас активно проводились іншими студентськими організаціями Київського комерційного інституту (читання рефератів, організація наукових семінарів, зустрічей із діячами науки та культури тощо) (Чуткий, А., 2013, с. 217–246). Все це тільки зайвий раз доводить, що під красивою риторикою ініціаторів створення Союзу академістів (що він заснований для роботи на благо того, аби студенти займалися лише навчанням і наукою) приховувалось бажання тотального контролю за студентським рухом; і не так турбота про здобуття студентами знань, як бажання усунути їх від участі в опозиційних суспільно-політичних рухах. Потрібно зазначити, що й інші осередки академістів діяли в такому ж дусі – зосереджувались на протидії антиурядовим виступам студентів та всіляко підкреслювали свою відданість владі (Короткий, В., Ульяновський, В., 2000, с. 627–646).

Ще одним своєрідним положенням проекту статуту Союзу академістів Київського комерційного інституту, не властивим для інших студентських організацій цього вишу, можна назвати положення про те, що членами Союзу академістів могли бути «лише особи християнського віросповідання» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 13). Зазначу, що в багатьох студентських земляцтвах інституту одночасно перебували особи християнського та юдейського віросповідання, оскільки євреї становили понад 50 % студентського контингенту цього вишу до 1912 р. Наприклад, одним із керівників Варшавського земляцтва був єврей Бернард Соломонович Беркман-Посвонський, так само як євреями були й решта членів правління цього земляцтва (обраного у листопаді 1913 р.) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 135, арк. 22, 25). Отже, навіть у визначенні підстав для членства в Союзі академістів далися взнаки постулати російського націоналізму, що чітко вказує на ідеологічну спрямованість цієї організації.

Та, попри всі ці «неоковирності» і претензії на функції властиві для керівництва вишу, 6 травня 1912 р. Рада професорів інституту затвердила статут Союзу академістів. Це, вочевидь, було проявом зовнішньої підтримки ініціативи його створення, що йшла від владних кіл і почасти пояснювалась бажанням влади мати свої структури у край ліберальному виші, яким вважався Київський комерційний інститут. Це припущення підтверджується

й тим, що Союз академістів Київського комерційного інституту брався під опіку дружиною київського генерал-губернатора Єлизаветою Треповою.

Отже, від травня 1912 р. Союз почав діяти як офіційно затверджена організація. Але де-факто він, як видно з вище поданих звернень, уже працював. На це вказує й той факт, що Союз ще за місяць до офіційного затвердження свого статуту інформував керівництво вишу про те, що 15 квітня 1912 р. на загальному зібранні своїх членів обрав новий склад правління на 1912–1913 навчальний рік (а це означало, що він уже діяв щонайменше впродовж року, оскільки керівництво студентських організацій в інституті обиралось на річний термін). Останній складався з таких осіб: голова – Микола Хоменко, віце-голова – Микола Караулов, секретарі – Микола Успенський та Андрій Лисенко, скарбник – Тихомиров, голова бюро праці – Микола Помозков, та члени ради – Федоров, Канков, Радзевановський, Зейферт, Селенгінський (?) та Лебедєв (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 19). Як бачимо, значною мірою це були представники ініціативної групи зі створення цієї організації.

Попри вище зазначені закиди в неприпустимості студентській організації втручатись у внутрішнє життя інституту та перебирати на себе функції, властиві для керівництва вишу, Академічний союз студентів Київського комерційного інституту (так відтепер зазначена його офіційна назва на бланках цієї організації) продовжував характеризуватись такими діями. Зокрема, 20 серпня 1912 р. Академічний союз закликав студентів інституту не долучатися до заворушень у зв'язку із запровадженням нового статуту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 29). А 22 листопада 1912 р. від імені Академічного союзу до Ради професорів інституту надійшла заява з поясненням необхідності негайного запровадження нового статуту інституту від 3 червня 1912 р., оскільки це відповідало постанові «загальних зборів Академічного Союзу» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 25).

Про цілковиту лояльність до влади і тісну співпрацю з нею Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту свідчать матеріали, що фіксували його діяльність. Наприклад, 3 грудня 1912 р. датоване оголошення Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, адресоване до «осіб, котрі належать до гуртка академістів та слухачів, що співчують їхнім цілям...», що о 2 години дня, в 10 аудиторії після своєї лекції директор інституту проф. М. В. Довнар-Запольський вручить слухачеві інституту Михайлові Хоменку, голові академічної корпорації Київського Комерційного Інституту ласкаво пожалуваний йому, Хоменку, фотографічний знімок із зображенням

Його Величності та Його Імператорської Величності Спадкоємця Цесаревича» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 26). На підставі вивчення інших документів із архівної справи Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту з'ясовується, що це фото було «пожалувано» Хоменку як учаснику I Всеросійського загально-студентського академічного з'їзду, делегати якого 14 березня 1912 р. були представлені імператору (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 33) і що таке ж фото було подароване й студентам університету Св. Володимира (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 36). У зв'язку з цим кумедно, з погляду модерної доби і водночас так суголосно з духом радянських часів, здається тривале листування вищих урядовців із директором Київського комерційного інституту з приводу того, хто, де і коли вручив означене фото М. Хоменку (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 34–37, 40–42). Зазначу, що й вручення цих фото було доручено директору Київського комерційного інституту (а у випадку Університету св. Володимира – його ректору) і до того ж саме вручення відбулось у приміщенні Київського Академічного зібрання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 38, 39), що теж так нагадує пізніші радянські часи й у підсумку дозволяє вести мову про спадковість цих традицій, а отже – і сутності державної політики Російської імперії та СРСР.

Що ж до справ, насправді корисних для студентства, до яких виявився причетним Академічний союз студентів Київського комерційного інституту, то тут можна назвати лише одне добре діло: подання директору інституту з приводу виклопотання дійсним студентам вишу права на пільговий проїзд трамваєм від Києва до Святошина (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 43). Проте це прохання було відхилене керівництвом акціонерного товариства, яке займалось експлуатацією зазначеного трамвайного маршруту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 47), а сам Академічний союз більше його не порушував. Відповідно, навіть ця єдина справді корисна для студентського загалу ініціатива так і залишилася на рівні планів. Це зайвий раз підтверджує той факт, що організації такого спрямування утворювалися не для задоволення інтересів мас, а для використання останніх в інтересах влади та спрямування їх на боротьбу з опозиційними політичними рухами чи принаймні на відвернення мас від участі в антиурядових організаціях.

Таким чином, організації такого націоналімперського спрямування являли зло, що проявилось і у втягуванні до їхньої діяльності осіб неросійської національності, які таким чином втрачали-

ся для своїх народів і починали працювати на благо імперії, що ці народи пригноблювала.

Наприклад, вище згадуваний Микола Помозков (Помазков), котрий належав до ініціативної групи із заснування осередку академістів у Київському комерційному інституті, був родом із Білорусі: народився 17 листопада 1889 р. в Києві, але в родині православного селянина з с. Микуличі Могилівської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 3). Зазначу, що повіт, з якого були родом його батьки, за етнічною ознакою складався майже цілком з білорусів та почасти – євреїв, тоді як росіяни становили незначний відсоток і головню мешканців більших населених пунктів. Тож найбільш вірогідно, що він був білорусом за походженням. У 1899–1908 рр. М. Помозков навчався в Київському першому комерційному училищі (як видно з атестату, переважно на «3») (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 2). А 23 вересня 1908 р. подав заву про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 1). 31 травня 1911 р. в Свято-Миколаївській церкві Святошина М. Помазков став до шлюбу із «Тетяною Швирияєвою» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 19 зв.). З подальших документів із особової справи Помазкова в архіві інституту можна зробити висновок, що його дружина походила зі станиці Кам'янської Області Війська Донського (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 26–29).

Попри свій особливий патріотизм щодо імперії, у 1911 р. М. Помазков порушив питання про надання відстрочки із відбуття військового обов'язку, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 11, 18). Одночасно він прохав про звільнення від плати за навчання в зв'язку із «вкрай скрутним матеріальним становищем», яке було задоволено в розмірі 20 руб. із необхідних 50 руб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 16). При цьому в бланку, що супроводжував це прохання, М. Помазков повідомив про своє матеріальне становище наступне: винаймав «окрему» квартиру, за яку платив 12 крб. на місяць; а харчування («в студентській їдальні») обходилося у 6 крб. на місяць при «місячному бюджеті» у 30 крб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 17). Зазначу, що такий розмір витрат, відповідно до студентської анкети 1913 р., належав до нижчого розряду, хоча характеризував 52 % студентів київських вишів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 20). Також М. Помазков зазначив, що станом на вересень 1911 р. склав 25 іспитів, з них 17 на «5» і 8 – на «4» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 17 зв.).

У лютому 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання («у зв'язку з ускладне-

ним матеріальним становищем») було повторено і цього разу також задоволено в розмірі 20 крб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 24). Цікаво, що це прохання М. Помазкова було доповнено й окремим проханням професора університету Св. Володимира Г. Г. Де-Метца, яке адресувалося директору Київського комерційного інституту (котрий водночас був і професором університету Св. Володимира) М. В. Довнар-Запольському на предмет звільнення Помазкова від плати за навчання «внаслідок прохання студента Помазкова і його батька» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 25). Оскільки цей протектор характеризувався симпатіями до російського правонаціоналістичного руху, то випадає вести мову про приклад взаємодопомоги на основі спільності декларованих політичних вподобань. Сам М. Помазков у бланках, що супроводжували це його клопотання про звільнення від плати за навчання, повідомляв про свій матеріальний стан наступне: платив 12 крб. за квартиру («з освітленням 15 крб.»); харчувався «за урок» (тобто отримував харчування в обмін на свої послуги як репетитора, що було звичним явищем серед тогочасного студентства); «уроками» (тобто репетиторством) заробляв 30 крб. на місяць (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 117), що було доволі високим показником порівняно з більшістю студентів інституту, котрі мали аналогічне джерело доходу, і може бути пояснене запрошенням його репетитором до дітей правонаціоналістичних сімей Києва. Також М. Помазков зазначав, що мешкав окремо від батьків – по вул. Нестерівській 40, кв. 5; тоді як його батько був «завідувачем будинку» і мешкав по вул. Театральна, 3 та мав ще двох синів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 117 зв.). Таке окремішне проживання можна пояснити тим, що Нестерівська вулиця напряму виходила до корпусу Київського комерційного інституту, тоді як вул. Театральна була дещо далі від цього навчального закладу (Кудрицкий, А., 1985, сс. 428, 669, 603). Хоча в цьому зв'язку можна вести мову і про конфлікт батьки – діти, що обумовило бажання окремішнього проживання. Також соціальне становище батька, а отже, й М. Помазкова, чітко відносить його до тієї категорії населення Російської імперії, котра найбільш активно підтримувала проурядові організації.

У вересні 1913 р. М. Помазков закінчив повний курс навчання в інституті, про що отримав тимчасове свідоцтво (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 39). А до 16 жовтня 1913 р. склав випускні іспити та здобув диплом комерційного інженера другого розряду (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 40), тобто без відзнаки. Розраховуючи отримати диплом першого розряду, оскільки впродовж перебування в інституті

(як видно з його матрикулу) навчався на «5» та «4» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 96 зв. – 110)), М. Помазков із січня 1914 р. приступив до написання дипломної роботи під керівництвом професора інституту В. Бажаєва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 44), що був магістром сільського господарства, тобто спеціалізувався в сфері аграрного сектору (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13). Захист дипломної роботи дозволив М. Помазкову в травні 1915 р. отримати диплом першого розряду (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 45).

Одразу ж після здобуття диплому комерційно-технічне відділення рекомендувало Помазкова на посаду викладача з ведення практичних занять із загального рахівництва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 113). А з іншої архівної справи (яка належить до опису, що вміщує справи співробітників інституту) довідуємось, що М. Помазков із дня отримання диплому (а фактично ще з вересня 1914 р.) по червень 1917 р. працював хранителем Музею товарознавства при Київському комерційному інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 111, арк. 1 зв. – 4). Останнє давало як власні джерела для існування, так і гарантувало від мобілізації та було поширеним способом її уникнення серед тогочасної молоді (Чуткий, А., 2018), що знову наводить на висновок про удаваність патріотизму навіть таких активних його adeptів. При цьому М. Помазков ще додатково влаштувався на роботу до структур, що працювали на забезпечення діючої армії і співробітники яких також мали звільнення від мобілізації: до травня 1917 р. він перебував на службі «у відділі солдатських лавок Всеросійського Земського Союзу» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1451, арк. 118). Зазначу, що ця інформація почерпнута з відповіді одному з комісарів Києва щодо особи М. Помазкова, але не зрозумілою лишається причина цього запиту: пошук ухильників від призову чи політичні мотиви в умовах зміни влади.

Також в особовій справі М. Помазкова міститься виписка з протоколу засідання комерційно-технічного факультету від 3 січня 1919 р. на якому Помазков був одноголосно обраний викладачем фабрично-заводського рахівництва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 111, арк. 41), а з його подання на посаду довідуємось, що з 1909 р. він працював у різних бухгалтерських та облікових підрозділах низки установ Києва, а також опублікував шість статей та одну книгу із рахівництва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 111, арк. 42–42 зв.). Наприкінці цієї справи міститься коротка скарга Помазкова на «постійні причіпки» до нього «з початку появи більшовиків у Києві» зі сторони одного з колег (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1,

спр. 111, арк. 51 зв.), що можна розглядати як результат широкого поширення інформації про його перебування в академічному русі (а отже, й про активну позицію у ньому) та прагнення поквитатись зі сторони прибічника іншої ідеології.

Наступним назвемо Миколу Успенського, чию особову справу також вдалось виявити в архіві Київського комерційного інституту і який фігурував другим із-поміж ініціаторів заснування Академічного союзу в цьому виші, а в 1912–1913 навчальному році був секретарем цієї організації. Як слідує з документів особової справи М. Успенського з архіву інституту, він народився 2 грудня 1889 р. в родині канцелярського службовця «Пермської казенної палати» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 13), тобто, скоріш за все, був росіянином. Його дід був православним священиком (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 14). Вочевидь, останній факт, а також і рання смерть батька обумовили те, що освіту М. Успенський почав здобувати у Пермському духовному училищі, а з 1905 по 1909 р. – у Пермській духовній семінарії, яку закінчив із невисоким середнім балом (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 12–12 зв.).

Одразу ж по закінченню духовної семінарії М. Успенський подав заяву з проханням про зарахування до Київського комерційного інституту (червень 1909 р.) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 45). З кінця весни 1912 р. у М. Успенського почалися проблеми зі сплатою за навчання в інституті. 30 квітня 1913 р. М. Успенський звернувся до директора інституту з листом, у якому пояснював, що затримка в оплаті була зумовлена нерегулярним отриманням коштів у інституті з пошти і що сам факт боргу був обумовлений затяжною хворобою, яка потягла за собою ампутацію ноги та витрати на придбання протеза (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 34 зв. – 35), а потім ще одного протеза («на заміну штучної ноги іншою») вартістю 130 крб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 38). Попри це, йому було відмовлено в пільгах у сплаті за навчання, і таким чином він вибув з інституту, не закінчивши повного циклу. Це пояснюється тим фактом, що перед цим М. Успенський тричі (і, до того ж, упродовж року) звертався з проханнями про відтермінування внесення плати за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 28, 30, 33, 38), але, щоразу отримуючи її, так і не сплатив необхідної суми, що й потягло нагромадження значної заборгованості (у 150 крб., що дорівнювало розміру плати за навчання впродовж трьох семестрів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 3 зв. – 4)) і як наслідок – втрати довіри до його слів. Водночас, попри такі вкрай складні життєві обста-

вини та відрахування з інституту, М. Успенський звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення щодо відсутності перешкод для вступу в шлюб і вже 3 травня 1913 р. отримав необхідний документ (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 23). Зазначу, що це доволі дивний крок як для особи, котра перебувала у матеріальній скруті, хіба що це був шлюб за розрахунком. Улітку 1915 р. М. Успенський вів листування з інститутом із приводу повернення своїх документів з архіву останнього. При чому зазначив, що працював у Пермській контрольній палаті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1357, арк. 2), тобто повернувся на батьківщину.

Наступний представник осередку академістів Київського комерційного інституту (член ради, тобто керівного органу цієї організації у 1912–1913 навчальному році) Петро Федоров, як слідує з документів його особової справи з архіву інституту, народився 28 червня 1886 р. у селянській родині в Самарській губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 60). Хоча у *curriculum vitae* П. Федоров повідомляв, що походив «за переказом від недорослів дворян Петровської епохи, осідком яких стало м. Усмань Тамбовської губернії» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 57), але в будь-якому випадку він мав російське походження, а, судячи з вище наведеного пояснення свого походження і певний комплекс, – прагнув долучитись до суспільної еліти. Початкову освіту П. Федоров здобув у 1895–1900 рр. в «Дергачівському чоловічому сільському початковому народному училищі» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 57). У 1901–1904 рр. він продовжив здобуття освіти спочатку в училищі сусіднього села, потім – у міському училищі, а в 1904–1909 рр. – у технічному училищі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 57).

П. Федоров, як і вище згадуваний М. Успенський, вступив на навчання до Київського комерційного інституту влітку 1909 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 3). При цьому, як зазначив сам П. Федоров, закінчуючи інститут у *curriculum vitae*, при вступі вагався у виборі між Сільськогосподарським та Комерційним інститутами, але «сильне бажання здобути загальну суспільну освіту змусило вступити до Комерційного інституту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 57). Це пояснення слід розглядати в контексті сподівання за допомогою отримання вищої економічної освіти здобути краще місце в суспільстві, що тільки підтверджує його початковий стан як матеріально незабезпечений. Останнє засвідчується тим, що П. Федоров у період навчання в інституті постійно мав складнощі зі сплатою за навчання

та загалом характеризувався мізерним рівнем витрат. Наприклад, уже навесні 1911 р. П. Федоров звертався до директора Київського комерційного інституту з проханням надати посвідчення про те, що він є дійсним студентом вишу, що було потрібно для отримання підробітку («на статистичні роботи»), вочевидь, на час літніх канікул (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 9). У вересні 1911 р. П. Федоров прохав директора інституту про звільнення від плати за навчання у зв'язку «із цілковитим неврожаєм» на своїй батьківщині та тим, що «у мене навчається в гімназії тепер племінник»; у відповідь на що отримав звільнення не на всю суму (у 50 крб.), а лише на 20 крб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 23), але що, як показано вище, було стандартною поступкою керівництва цього вишу у випадку подібних прохань.

Попри матеріальну скруту, П. Федоров проявляв активність в академічному русі, за рахунок чого він, вочевидь, так само розраховував на поліпшення свого становища, бо саме це для нього (як засвідчили його дії) було пріоритетним. 25 листопада 1911 р. П. Федоров звернувся до директора інституту з проханням про надання відпустки на 10 днів «для поїздки до Петербурга в якості уповноваженого від Академічного союзу Київського Комерційного Інституту та частини студентів християн, для клопотання перед панамі Депутатами Державної Думи» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 18). Це прохання було задоволене і до середини грудня П. Федоров перебував у Петербурзі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 24). Враховуючи його скрутний матеріальний стан і чималі витрати, що супроводжували такий вояж, можемо припускати надання йому на це коштів із інших джерел, а це підтверджує поширене припущення про субсидування державою таких організацій.

За місяць після повернення з цієї поїздки П. Федоров знову порушив клопотання про звільнення від плати за навчання. При цьому мотивував його тим, що в с. Дергачі Самарської губернії, де мешкали його батьки, «у теперішній час унаслідок цілковитого неврожаю трави та хлібів, а попереднього року недороду, батьки неспроможні внести таку суму, а сам я заробити, слухаючи постійно лекції, не маю можливості» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 25), оскільки батьки «займаються лише землеробством» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 129 зв.). Також у доданій до цього клопотання анкеті П. Федоров повідомляв про свій матеріальний стан наступне: винаймав кімнату «разом із товаришем» за 5 крб. на місяць, за харчування «в університетській їдальні» платив 6 крб. на місяць; власного підробітку не мав («раніше у жовтні та

половині листопада мав 10 крб. на місяць, а в теперішній час шукаю») і від батьків отримував «від 12 до 13 р. на місяць» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 129). Усі ці факти тільки підтверджують попередній висновок про фінансування діяльності активу академістів із зовнішніх (державних) коштів.

20 серпня 1912 р., тобто незадовго до початку навчання, П. Федоров надіслав директору інституту прохання про надання «з канцелярії необхідних документів» для вступу у шлюб, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 37–39). Закономірно, що одруження мало додатково ускладнити його матеріальний стан, що й засвідчено документально: вже через місяць після укладення шлюбу він прохав правління інституту про надання позики для сплати за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 43). А наступного семестру прохав про відстрочку в сплаті за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 47).

У вересні 1913 р. П. Федоров звернувся до директора інституту з проханням про надання тимчасового свідоцтва про прослухання повного курсу наук в інституті та прохав про допуск до випускних іспитів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 53, 55). У січні 1914 р. йому було надане тимчасове посвідчення про закінчення навчання, з якого слідує, що навчався він посередньо (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 60). У січні–лютому 1914 р. П. Федоров склав випускні іспити та приступив до підготовки дипломної роботи (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 64, 65, 69). Остання була виконана під керівництвом О. Русова на тему «Вивезення хлібу за кордон у 1880–1910 рр.» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 73). У квітні 1915 р. Рада професорів інституту присвоїла П. Федорову звання кандидата економічних наук другого розряду (тобто без відзнаки), але сам диплом він отримав аж у 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2020, арк. 2).

Наступний представник ініціативної групи із заснування осередку академічного руху в Київському комерційному інституті (чию особову справу також вдалось виявити в архіві цього вишу) – Олександр Попов – народився 14 січня 1888 р. в селянській родині у В'ятській губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 4 зв., 142). Відповідно, за національністю він теж, скоріше за все, був росіянином. Середню освіту здобув у Саратовському об'єднаному середньому механіко- та хіміко-технічному училищі, яке закінчив у травні 1909 р. (переважно з «четвірками») (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 2).

Першого липня 1909 р. О. Попов надіслав заяву з проханням про зарахування до Київського комерційного інституту, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 1). Весь період навчання в інституті, як свідчать документи, він також належав до числа матеріально незабезпечених студентів. Наприклад, уже влітку 1910 р., тобто наприкінці першого курсу, О. Попов намагався влаштуватися вчителем «до однієї з ремісничих шкіл Казанського учбового округу» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 10), тобто планував провести літні канікули на батьківщині, займаючись підробітками. А 12 жовтня 1911 р. прохав про відтермінування із внесення плати за навчання до 15.11.1911 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 12). Однак 16.11.1911 р. О. Попов знов прохав про продовження відтермінування із внесення плати за навчання або про цілковите звільнення від неї (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 13). Останнє пояснювалось «бідністю та складним матеріальним становищем» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 16) і конкретизувалось у супровідному бланку наступними викладками: заробітку «у теперішній час» не мав; отримував від батька і заробляв влітку «по 25 крб. на місяць»; але при цьому витрачав «разом із дружиною» щомісяця 10 крб. на оренду квартири і ще 10 крб. «за обід у дворі того ж будинку» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 140). Пізніше О. Попов, знов прохаючи про поступки в питанні сплати за навчання, деталізував інформацію про своє матеріальне становище: отримував від батька щомісяця 25 крб. («на двох із дружиною») і що, як і раніше, не мав ніякого підробітку та знизив витрати на харчування з 10 до 7,5–8 крб. на місяць, харчуючись вже в ідальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 139), оскільки вартість харчування у ній була меншою, аніж у приватних осіб. Незабаром Попов порушив клопотання про надання субсидії і перед В'ятською губернською земською управою (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 19). Одночасно О. Попов клопотався і про отримання відтермінування від призову до армії, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 21, 22). У жовтні 1912 р. О. Попов знову прохав правління інституту про надання позики для сплати за навчання, оскільки зовсім «не мав засобів, аби внести плату за навчання» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 30).

5 листопада 1913 р. О. Попов прохав надати відпустку до січня 1914 р. у зв'язку зі смертю батька та необхідністю зайнятися закриттям справ останнього та «з'ясуванням свого матеріального становища» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177,

арк. 42). Закономірно, що ця подія ще більше похитнула його матеріальне становище. Тож О. Попов продовжив пошуки підробітків. Наприклад, у лютому 1914 р. він намагався влаштуватися на роботу до Києво-Подільського управління землеробства та державних маєтностей (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 44).

Початок Першої світової війни одразу ж позначився на долі О. Попова. Вже 2 серпня 1914 р. він написав (із Гайсина Подільської губернії) до канцелярії інституту листа, в якому повідомив, що був «призваний як ратник ополчення до виконання військового обов'язку у місцевості, яка підлягала мобілізації» та «був зарахований простим рядовим» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 52). При цьому надана інститутом відстрочка від призову була визнана недійсною. Тому О. Попов прохав інститут «з'ясувати мені моє становище» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 52 зв.). А оскільки на той час він уже завершив курс навчання в інституті, то для уникнення мобілізації вже у вересні 1914 р. заявив про бажання вступати на навчання до Київського військового училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 61). Це слід розглядати як типovu для тогочасного студентства форму відтягування моменту потрапляння на фронт (Чуткий, А., 2018, с. 120–126). Це проявилось і в тому, що лише в листопаді 1914 р. Попов конкретизував своє рішення вступу до «київського військового училища», зупинившись на Другому київському військовому училищі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 63), що теж показово і підтверджує справжню мету цієї акції – вступити куди завгодно, аби тільки уникнути потрапляння на фронт.

Наприкінці лютого 1918 р. О. Попов звертався з Гайсина до канцелярії Київського комерційного інституту з проханням виготовити дублікат залікового свідоцтва, оскільки всі свої документи він втратив під час військової кампанії в Румунії. При цьому зазначив, що «весь час перебував у діючій армії ... у повітроплавному загоні в останній час при 4-му Сибірському корпусі» і зазначив своєю адресою м. Гайсин Подільської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 67). Це прохання було повторене 1 квітня 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 137). А 1 травня 1918 р. Попов знову писав із Гайсина до інституту з проханням надіслати дублікати своїх документів, оскільки їх так і не отримав (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 69). У цих випадках він підписувався як «громадянин Попов», що різнилось від властивого для дореволюційних часів формату взаємин; а також датував свої листи старим і новим стилем (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 177, арк. 67, 69, 137) що засвідчу-

вало вплив нових реалій на життя загалу. На цьому його особова справа в архіві інституту уривається.

У 1909 р. на навчання до Київського комерційного інституту вступив ще один виявлений член Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, що був його секретарем у 1912–1913 навчальному році, – Андрій Лисенко. Він, як видно з копії метрики, народився 17 жовтня 1887 р. на Кубані в родині православного сільського священика (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 120 зв.). Враховуючи регіон походження та навіть прізвище, припускаємо його належність до осіб, котрі мали українське походження. Середню освіту А. Лисенко здобув у Ставропольській духовній семінарії, яку закінчив у 1909 р. при оцінках «3», «4» та «5» (як видно із копії атестату) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 2–2 зв.).

У липні 1909 р. А. Лисенко подав заяву про вступ на економічне відділення Київського комерційного інституту і був зарахований дійсним слухачем (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 1). Вже у березні 1910 р. А. Лисенко звернувся до керівництва інституту з проханням про відстрочку від військового призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 8), що було повторене і в січні 1913 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 23). Тобто бажання служити на благо імперії, а отже, переривати навчання, він не мав.

А. Лисенко, як і решта досліджуваних членів Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, належав до матеріально незабезпечених осіб. Наприклад, у лютому 1912 р. він прохав про відстрочку із внесення частини плати за навчання, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 13). Аналогічне прохання було повторене й у квітні 1912 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 14). А у вересні 1912 р. А. Лисенко прохав уже про надання безвідсоткової позики для сплати за навчання, що було задоволено лише у розмірі 20 руб. із 50 крб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 15). При цьому в супровідному бланку він повідомляв, що його місячні витрати становлять 20 руб., з яких 7,5 руб. йшло на оплату орендованої квартири і ще 4,5 руб. – на харчування; а єдиним джерелом отримання коштів назвав їх надходження від рідних у розмірі 20 руб. на місяць (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 170).

У вересні 1913 р. А. Лисенко подав до інституту довідку від лікаря про те, що «страждає особливо розвиненим недокрів'ям, що супроводжується головними болями, внаслідок чого ... потребує відпочинку від занять та лікування» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 30). Спираючись на цю довідку, він прохав про академічну відпустку на один рік (до 1.09.1914 р.), що було задово-

лено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 32). Зазначу, що така хвороба була пов'язана також і з матеріальним положенням хворого, оскільки зумовлювалась поганим раціоном харчування. Відповідно, його тяжке матеріальне становище було реальним фактом.

Початок Першої світової війни позначився і на долі А. Лисенка: задля уникнення мобілізації він негайно відновив навчання, а його «патріотизм» до імперії в умовах початку війни виявився в черговому проханні про відтермінування від військового призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 43). Зазначу, що у вересні 1915 р. А. Лисенко вже працював помічником «з евакуації та збереження племінної худоби з місцевостей Південно-Західного фронту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 54), що також слугувало підставою для його звільнення від мобілізації і було поширеною серед тогочасної молоді формою уникнення потрапляння на фронт (Чуткий, А., 2018, с. 120–126). У цьому контексті потрібно розглядати і його бажання вступити у 1916 р. до Оренбурзького козацького військового училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 62 зв.). Тобто, він застосовував всі відомі тогочасній молоді «схеми» уникнення мобілізації, що доводить, настільки сильно він не бажав воювати за Російську імперію. А отже, справжній його патріотизм до неї перебував на «нульовому» рівні, являючи яскравий приклад включення до проурядових організацій виключно задля власного зиску. Це й пояснює той факт, що такі численні напередодні Першої світової війни провладні організації (що виступали «за царя і отечество») не виступили на захист старого ладу в момент повалення монархії.

Про те, що в умовах війни А. Лисенко жив власними нагальними проблемами і жодним чином не «думав про державу», свідчить і той факт, що в червні 1915 р. (тобто у розпал бойових дій, що склались не на користь Російської імперії) він звернувся до директора інституту з проханням надіслати посвідчення про відсутність перешкод для вступу до шлюбу із зазначенням, що сама церемонія відбудеться 5.07.1915 р. у станиці Лабинській Кубанської області (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 48), що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 51). З подальших документів довідуємось про те, що його дружина була слухачкою Вищих жіночих курсів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 56). Незабаром А. Лисенко прохав про відпустку «на поточний осінній семестр» посилаючись на роботу в структурах, що працювали на армію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 56). Спираючись на це, а також на перебування його дружини в Києві, Лисенко вважав за

недоцільне переїздити до Саратова (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 56), куди тоді евакуювався Київський комерційний інститут.

Наприкінці вересня 1916 р., тобто одразу після повернення інституту з евакуації до Києва, А. Лисенку було видане тимчасове свідоцтво про закінчення повного курсу навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 65). Дипломну роботу, що була схвалена професором П. Р. Сльозкіним, А. Лисенко виконав на тему «Тваринництво Південно-Західного краю» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 138, арк. 88), тобто вона відповідала тій діяльності, яку він здійснював на вище зазначеній посаді помічника «з евакуації та збереження племінної худоби з місцевостей Південно-Західного фронту», яку він обіймав із 1915 р. Також не зрозуміло, чи А. Лисенко склав випускні іспити, оскільки в його особовій справі в архіві інституту відсутня копія диплому. Але, враховуючи подальші революційні зміни, можна припускати, що він вирішив залишити інститут, де він був знаний як адепт академічного руху, оскільки це за нової влади могло стати підставою для репресій.

У 1909 р. на навчання до Київського комерційного інституту вступив ще один виявлений представник Академічного союзу цього вишу Володимир Юнаков (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 20). Зазначу, що станом на 1909 р. його батько був співвласником торгової фірми, яка займалася продажем текстильної продукції (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 24). Саме тому В. Юнаков був єдиним із виявлених членів Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, котрий не мав матеріальних проблем. Тож він жодного разу не звернувся з проханнями матеріального характеру до керівництва вишу.

Як слідує з документів із його особової справи, що виявлена в архіві комерційного інституту, В. Юнаков народився 13 липня 1887 р. у с. Вільшанки Обоянського повіту Курської губернії в православній дворянській родині (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 9), а отже, за національністю міг бути росіянином. При цьому його батько набув особисте дворянство відносно недавно, а дід був православним священиком (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 27). Вочевидь, у зв'язку із цим середню освіту В. Юнаков здобув у Курській духовній семінарії, яку закінчив у 1909 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 29). Навесні 1914 р. В. Юнаков, котрий закінчував навчання в інституті, виявив бажання пройти військову службу на правах вільновизначеної особи і в червні 1914 р. мав прибути для проходження медкомісії за міс-

цем проживання – до м. Обоянь Курської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 2–4). Проте такий крок був обумовленим тим, що він уже не міг розраховувати на жодне відтермінування від призову, як слідує з пояснення повітового з військової повинності присутствія за місцем його проживання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 14–14 зв.).

Оскільки на цьому особова справа В. Юнакова в архіві інституту припиняється й сама вона зберігається в описі справ студентів, котрі вибули, не скінчивши повного курсу навчання, то це означає, що він не склав випускних іспитів і не захистив дипломної роботи, а тому і не отримав диплом про закінчення інституту. Це було широко поширеним явищем у ті часи та пояснювалось постійним ускладненням соціально-економічної та політичної ситуації в країні внаслідок Першої світової війни та подальших революційних потрясінь. Останній (у хронологічному відношенні) документ із особової справи В. Юнакова – це його звернення до інституту, отримане в Києві наприкінці березня 1918 р., яке містить прохання надіслати посвідчення про його навчання в цьому виші (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4185, арк. 1).

Наступний представник осередку академістів у Київському комерційному інституті (і його голова у 1912–1913 навчальному році) є особливо колоритною постаттю. Це Михайло Хоменко. Він народився в 1886 р. у Києві в родині селянина, що походив із с. Озеряни Козелецького повіту Чернігівської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 67). Це у поєднанні з його прізвищем дозволяє зараховувати М. Хоменка до представників українського етносу. Показово, що якщо його батько зазначений як православний, то мати «лютеранського віросповідання» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 67). А, як відомо, поширення протестантизму на українських землях, підвладних Російській імперії, характеризувало (окрім вихідців із відповідних держав) головне українців, тобто це додатково підкріплює припущення про українське походження цієї особи.

Середню освіту М. Хоменко здобув у Київському художньому училищі, яке закінчив 4 червня 1910 р. (з оцінками «3» та «4») (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 3) і майже одночасно (17 червня 1910 р.) подав заяву про вступ на економічне відділення Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 1). Невдовзі після зарахування до числестудентів він прохав про надання відтермінування від відбуття військового обов'язку, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 5, 12). Зазначу, що на початку 1914 р. М. Хоменко порушив питання про продовження відтермінування

від призову, яке знову задовольнили (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 16, 17). Отже, і тут можна вести мову про доволі відносний «патріотизм», який більш правильно розглядати як спосіб отримати максимальний зиск для себе від участі у проурядових організаціях, але без «акцій самопожертви» заради інтересів імперії.

У матеріальному становищі М. Хоменко під час навчання в інституті особливо не бідував. Тобто певні ускладнення зі сплатою за навчання в нього були, але незначного «масштабу». Наприклад, восени 1911 р. він прохав про дозвіл сплатити за навчання в поточному семестрі 40 з 50 крб., а решту – навесні наступного року, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 69). У квітні 1913 р. Хоменко прохав директора інституту про відстрочення внесенням плати за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 13). А наприкінці навчання прохав про позику «у розмірі 25–20 крб.» із зазначенням, що «за всі попередні 7 семестрів я заплатив акуратно не отримуючи жодної позики чи допомоги» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 74). Враховуючи той факт, що М. Хоменко походив із селянської родини, яка навряд чи могла б надати суттєву матеріальну допомогу, і водночас його приналежність до лідерів академістів Київського комерційного інституту, можемо припускати, що це пояснювалось певним його субсидуванням з боку правого руху, а точніше – урядових кіл, що стояли за цим рухом.

Особова справа М. Хоменка містить і матеріали, що пов'язані з його участю в академічному русі. 8 березня 1912 р. М. Хоменко звернувся до директора інституту з проханням надати йому відпустку «для участі в академічному з'їзді» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 9). У вересні 1912 р., а потім у грудні 1913 р., він знову прохав про дозвіл на поїздки до Петербургу (терміном на один місяць), що також було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 70, 72). Можна припускати, що й ці вояжі до столиці Російської імперії були обумовлені його активною участю в академічному русі та оплачувались відповідними колами. Не забуваймо й вищезгадану історію з подарунком йому фото імператора та спадкоємця престолу – цим він виділявся на фоні пересічних членів академічного руху, що мало засвідчити його належність до його лідерів (у межах «свого» навчального закладу).

21 вересня 1914 р. викладач Київського комерційного інституту О. Русов дав позитивний відгук на його дипломну роботу «Зростання та розвиток цукробурякової промисловості в Курській губернії» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 21). У цей час він завершив повний курс нав-

чання в інституті (іспити з більшості предметів склав на «3» та «4»), про що отримав тимчасове посвідчення (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 230, арк. 25, 38), яке можна було обміняти на диплом після складання випускних іспитів. Але копії самого диплому в його особовій справі в архіві інституту немає і сама справа на цьому припиняється.

Останній (за часом вступу до Київського комерційного інституту) представник Академічного союзу студентів цього вишу, особову справу якого вдалось виявити, Олексій Лебедев, народився 31 березня 1891 р. у родині сільського священика з Симбірської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 15–16), тобто, скоріш за все, належав до російського етносу. Середню освіту здобув у Симбірському духовному училищі, в якому навчався з 1906 по 1910 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 13).

У січні 1911 р. О. Лебедев подав заяву про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 21). Таким чином, він приєднався до Академічного союзу буквально одразу ж після вступу до Київського комерційного інституту. Враховуючи те, що мала бути якась причина такого кроку, то найбільш вірогідною є матеріальна скрута і, як результат, – розрахунок її вирішення шляхом участі в проурядових організаціях.

Матеріальна скрута О. Лебедева у студентські роки засвідчується документально. Наприклад, уже у вересні 1912 р., тобто на другому році перебування в інституті, він прохав про списання заборгованості та звільнення від плати за навчання в поточному семестрі. При цьому пояснив, що це прохання зумовлено тим, що єдиним джерелом отримання коштів є їх надсилання батьком, котрий обтяжений великою родиною і тепер не в змозі допомагати (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 31) і про бідність якого було подано довідку і по духовному відомству (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 33). У супровідному бланку О. Лебедев зазначив, що власних заробітків не мав, за кімнату платив 6 руб. на місяць і ще 4,5 крб. – за обід в університетській їдальні, а сумарні місячні витрати складали 14 рукрб. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 32), тобто зводились до витрат на житло та харчування й були вкрай мізерними. На початку 1914 р. матеріальні питання продовжували турбувати О. Лебедева (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 35). Отже, участь в академічному русі на практиці мало поліпшила його матеріальне становище, що й було одним із чинників швидкого відходу від нього осіб «не ідейних» за першої складної ситуації.

28 червня 1914 р., тобто у день вбивства ерцгерцога Франца Фердинанда, що також показово, О. Лебедєв подав директору інституту прохання про порушення клопотання щодо відтермінування від військового призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 36). Проте це, вочевидь, не було реалізовано. Принаймні, останній документ з особової справи О. Лебедєва – це його заява правлінню вишу, що датована 18 січня 1921 р. Вона містить прохання відновитись у числі студентів із зазначенням, що він перебував «на військовій службі у Симбірській губернії» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 12). При цьому Лебедєв пояснював, що «досі завершити навчання не міг у зв'язку із війною з Німеччиною та революцією» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4603, арк. 12 зв.). Зазначу, що на той час виш уже пів року як змінив свою назву на Інститут народного господарства (Чуткий, А., 2013, с. 354–356). Тож це дозволяє робити висновок про те, що О. Лебедєв не мав інформації про події у Києві (називаючи інститут «по-старому» комерційним), а отже, весь цей час перебував десь у російській глибинці. Так в означенні подій тодішнього життя – Першої світової війни та більшовицького перевороту – він застосував властиві для більшовицької пропаганди позначення. Це дозволяє припустити, що він, в умовах боротьби за владу в Росії після повалення монархії, полишив промонархічний табір і перейшов на бік більшовиків. Це було доволі типовим для багатьох росіян і свідчило, що вони віддавали однозначну перевагу саме загальноросійським силам і це, у свою чергу, дозволяє кваліфікувати національне забарвлення ідеології цих сил, попри всі їхні гасла.

Висновки. Аналіз виявлених архівних матеріалів, пов'язаних із діяльністю в стінах Київського комерційного інституту Академічного союзу його студентів та окремих осіб причетних до його створення та діяльності у 1911–1913 рр., дозволяє зробити низку висновків.

Об'єднувальним фактором практично всіх належних до цієї організації осіб є бідність. А отже, цей чинник можна розглядати як один із мотивів вступу молодих осіб до правих організацій. Проте це був вибір не всіх матеріально не забезпечених студентів (оскільки такі все більше переважали в студентському середовищі початку ХХ ст.), а лише певної їх частини, котрі покращення свого становища пов'язували з орієнтацією на імперську владу. Тобто з допомогою участі в проурядових організаціях академічного руху ця частина студентства сподівалася вирішити свої матеріальні проблеми, адже ж влада щедро спонсорувала праві організації. Відповідно, їхня «любов» до імперії була меркантильною, що підтверджується й то-

тальним для всіх цих осіб небажанням відбувати військову службу, особливо ж із початком Першої світової війни. Зазначу, що масовість цього явища (небажання йти до діючої армії) була одним із чинників розвалу Російської імперії. Адже імперія виявилася неготовою до цього, оскільки значна кількість членів у проурядових організаціях створила у владних кіл ілюзію цілковитої підтримки своєї політики загалом. Але остання розвіялась за першого ж серйозного виклику, що в принципі характеризувало всі імперії в момент їхнього вмирання. При цьому небажання воювати характеризувало як представників пригноблених етносів (Чуткий, А., 2018, сс. 120–126), так і етнічних росіян (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 73, арк. 24, 25; оп. 5, спр. 8159, арк. 12; оп. 7, спр. 66, арк. 28, 48 та ін.).

Сама ж матеріальна незабезпеченість була рисою, що об'єднувала більшість студентів. Цей висновок, отриманий на підставі аналізу наведених у цій публікації справ (та ще багатьох інших досліджених мною архівних справ студентів початку ХХ ст.) підтверджує як студентська анкета, проведена в Києві 1913 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, арк. 20) та інші численні архівні матеріали, так і стара та модерна історіографія (Яковлев, В. 1972; Щетинина, Г., 1987; Іванов, А., 1999; 2001; 2002; 2004; Кругляк, М., 2011; 2012; 2015; Посохов, І., 2013; Диса, К., Бетлій, О., 2016 та ін.) і може розглядатись як фактор, що зумовлював включеність студентства до всіх політичних сил, оскільки через активну позицію вони розраховували на зміну ситуації на свою користь. При чому юнацький радикалізм закономірно ставив їх на вістря політичної боротьби, робив передовою (і найбільш дієвою) силою різних політичних рухів.

Отже, бідність породжувала політичну активність і радикалізм у молоді. І це особливо наочно проявлялось саме в межах студентського середовища, оскільки ці особи мали більші знання (що посилювало і їхні амбіції) і водночас більшу свободу дій унаслідок відірваності від батьківських домівок та специфіки самої студентської корпорації. Вочевидь, впливав на це й набутий у вищій школі досвід самоорганізації в різних студентських організаціях (земляцтвах, гуртках за інтересами тощо), що підтверджує й наявність у їхньому середовищі особливого корпоративного духу, хай вони й конфліктували на ґрунті відмінних політичних та інших вподобань. Цей висновок доречний і для сучасності та має слугувати вказівником для дій влади задля поліпшення становища студентства й системи вищої освіти загалом, аби вони працювали на конструктивний розвиток держави, оскільки має існувати чітке усвідомлення того, що належні до вищої школи особи характеризуються особливим духом корпоративної організації, який робить

їх добре організованою, а отже, й швидко готовою до різних дій силою. Відповідно, успіх політичної боротьби значною мірою залежатиме й від того, на чиєму боці опиниться активна більшість із-поміж цих осіб. А це вже надає історичним студіям не просто актуальності, але конкретного прикладного значення: в контексті прогнозування й моделювання майбутніх перспектив політичного життя в Україні за умов різних сценаріїв політики щодо вищої школи загалом і студентства зокрема.

У випадку ж досліджуваних студентів-академістів наочним є висновок про те, що матеріальна скрута доповнювалась завищеними амбіціями при переважно невисокому рівні успішності в навчанні. Це вело до спрямування в цей рух осіб безпринципних, що й робило таких adeptів нестійкими. Тобто вони значною мірою шукали зовнішніх засобів для задоволення своїх амбіцій (чи принаймні створення ілюзії цього), що найбільше і найшвидше могли надати саме ура-патріотичні організації. Відповідно, останні й поповнювались не так ідейно переконаними кадрами, як різними пристосуваннями, що маргіналізувало сам цей рух, а в разі серйозних викликів могло звести його нанівець. Все це було наочно засвідчено подіями Першої світової війни, коли молодь масово відмовлялась воювати за інтереси держави і шукала різних шляхів для уникнення мобілізації, що згодом штовхнуло її в обійми більшовиків як найбільш активних поширювачів постулату «про мир» замість гасла правих сил «про війну до переможного кінця». А отже, «мільйонні ряди» членів провладних організацій Російської імперії випарувались. Відповідно, з теми мікроісторичної ми виходимо на макроісторію і пояснення загальних тенденцій через одиничні, але конкретні історичні факти. Це тим більш вірогідно, оскільки вони є результатом вивчення осіб «середньостатистичних», що в силу цього відображають загальну ситуацію в суспільстві навіть і за незначної кількості досліджуваних осіб.

Так само з мікро- на макроісторичний рівень виходимо, роблячи висновки щодо етно-соціального «обличчя» послідовників академічного руху. В етнічному відношенні до цієї організації тягнулись у першу чергу вихідці з метрополії, тобто з власне російських губерній імперії Романових; а якщо вести мову про їхнє соціальне коріння – то переважно вихідці з православного духовенства та низки маргінальних груп. А отже, їхня роль як «п'ятої колони» (так само, як і православного духовенства, вихідцями з якого виявилось чимало adeptів цього руху) є безсумнівною, що водночас підтверджує оцінку Російської Православної Церкви як вірного союзника монархії. При цьому їх ура-патріотизм в Україні мав лише зрости,

оскільки вони опинились у відмінній етнічній стихії з власною історією, культурою та традиціями, що тільки загостило національні почуття цих росіян. Їхнє неприйняття неросійської влади засвідчувалось навіть тим, що вихідці з Росії (у період Української революції 1917–1921 рр.) зазвичай отримували дипломи за панування у Києві більшовиків або білих, тоді як учасники українського національно-визвольного руху – за Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії УНР.

Однак поряд із росіянами у складі не просто звичайних членів, але ініціаторів утворення та керівників Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту зустрічаємо також одного вихідця з Білорусі й, вочевидь, білоруса за національністю, а також двох українців. Враховуючи той факт, що з-поміж восьми архівних справ осіб, причетних до діяльності цієї організації, росіян було п'ятеро, тоді як українців – двоє і ще один був вочевидь білорусом, то така пропорція (хоча й неповно відображає весь склад Академічного союзу), показує значно більшу частку українців і білорусів у його активі, аніж співвідношення українців і росіян у Російській імперії на початку ХХ ст. Це дозволяє вести мову про активне втягування вихідців із цих двох пригноблених народів до складу де-факто провладного російського руху, що засвідчується й модерними дослідженнями, хоча в них не завжди акцентується увага на етнічному походженні його adeptів в Україні (Кальченко, Т., 2008).

Така тенденція закономірно посилювала прив'язку відповідних країн до метрополії, що обумовило їхнє збереження у її складі (хоча остання й модифікувалася з Російської імперії на СРСР), навіть попри спроби визвольних змагань у цих країнах на початку ХХ ст. І це цілком закономірно: адже ж коли у середовищі підкорених виникає потужна «п'ята колони», то вони залишаються міцно прив'язаними до своїх підкорювачів. Для прикладу – з-поміж adeptів академічного руху не виявлено поляків (яких було багато серед студентів Київського комерційного інституту) й одночасно маємо приклад Польщі, яка, попри посилене пригноблення і жорстоке придушення двох спроб відновлення своєї незалежності у ХІХ ст., змогла відродити свою незалежність на початку ХХ ст., коли поразкою закінчились визвольні змагання України та Білорусії. Таким чином, бачимо прямий зв'язок між кількістю готових до колабораціонізму представників кожного конкретно взятого етносу та його перспективами на незалежне політичне життя.

Що ж до самого Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту, то, як було показано, він кардинально вирізнявся з-поміж усіх інших студентських організацій цього вишу своїми

претензіями на особливий статус і навіть перебиранням на себе функцій керівництва інституту, що теж опосередковано засвідчувало як його підтримку з боку тогочасної російської влади, так і її справді імперську сутність. У цьому він був тотожний іншим аналогічним організаціям, зокрема в університеті Св. Володимира. Проте такий виклик корпоративним нормам поведінки закономірно ставив послідовників академічного руху особі від решти студентства. А це робило їх своєрідними зрадниками студентської корпорації у сприйнятті студентської маси та, як наслідок, – породжувало глибоку відразу до них у решти студентства, що відобразилось і в численних та добре відомих спогадах про студентське життя початку ХХ ст. І цей висновок потребує спеціального дослідження для пояснення оформлення та самої суті корпоративного духу в тогочасному студентстві.

Також було засвідчено значну міру популізму, властиву для організацій проімперського спрямування. Наприклад, розходження між обіцянками дбати про інтереси мас та реальними діями у випадку Академічного союзу студентів Київського комерційного інституту виявилось у тому, що, наголошуючи на особливій турботі щодо спрямування студентів на шлях освіти, ця організація навіть не мала у складі свого правління осіб, котрі б відповідали за цей напрям і які водночас були в інших студентських організаціях цього вишу. Так само дорівнювала нулю й діяльність Академічного со-

юзу студентів Київського комерційного інституту, що спрямовувалась на благо студентства цього вишу. Відповідно, реальним покликанням цього Академічного союзу (як і інших аналогічних організацій) було відтягнення студентства від участі в антиурядових рухах і заходах та створення додаткової підтримки влади в студентському середовищі.

Таким чином, через дослідження академічного руху початку ХХ ст. можна здійснити реконструкцію шляхів і способів поширення та самого масштабу цього руху в межах тогочасної України, що до певної міри дозволяє пояснити причини подальших політичних подій на українських теренах, зокрема й поразку Української революції 1917–1921 рр. Але особливо цінними такі дослідження є для реконструкції загальної схеми колабораціонізму в історії України, що необхідно для розробки ефективної моделі запобігання цьому явищу та боротьби із ним – через чіткий показ розходження в діях таких організацій між словом і ділом, тобто що це – голий популізм без реальної турботи про маси. Враховуючи ж особливу актуальність цієї теми для вироблення дієвих засобів характеристики та показу згубності таких організацій для блага населення України, вона вимагає подальшої роботи з її вивчення. Також це дослідження сприяє подальшому поглибленню дискурсу з історії вищої школи і зокрема студентства, що, у свою чергу, є складовою більш широкої і важливої (внаслідок особливої епохальності) теми – історії України початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

Державний архів м. Києва, ф. 153. Київський комерційний інститут.

Алексеев, С. А. (сост.), Попов, Н. Н. (ред.), 1990. *Революция на Украине по материалам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г.* Киев : Политиздат Украины, 438 с.

Величенко, С., 2017. *Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925)*. Львів : Український католицький університет, 376 с.

Диса, К., Бетлій, О., Мартинюк, О. (Ред.), 2016. *Живучи в модерному місті : Київ кінця ХІХ – середини ХХ ст.* Київ: Дух і Літера, 328 с.

Друг, О. М., Малаков, Д. В., 2004. *Особняки Киева*. Київ : Кий, 823 с.

Иванов, А. Е., 1991. *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*. Москва : Институт истории АН СССР, 392 с.

Иванов, А. Е., 1977. Первая русская революция и профессура высших учебных заведений. Всероссийский академический союз : идеология, политическая деятельность. *Вопросы социально-экономического развития и революционного движения в России. Сборник трудов*, вып. 48, с. 102–120.

Иванов, А. Е., 1984. Студенты России накануне первой российской революции. Социально-политический облик. *Революционное движение демократической интеллигенции России в период империализма: сб. науч. трудов*. Москва, с. 111–130.

Иванов, А. Е., 1999. *Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба*. Москва : Росспэн, 394 с.

Иванов, А. Е., 2002. Студенческая «самопомощь» в высшей школе Российской империи конец XIX – начало XX в. *Отечественная история*, 4, с. 35–50.

Иванов, А. Е., 2004. *Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века : опыт культурной и политической самоорганизации*. Москва : Новый хронограф, 408 с.

Иванов, А. Е., 1995. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905–1907 годов. *Отечественная история*, 6, с. 93–105.

Кальченко, Т. В., 2008. *Киевский клуб русских националистов*. Киев: Киевские ведомости, 416 с.

Кудрицкий, А. В. (ред.), 1985. *Киев. Энциклопедический справочник*. Киев : Украинская Советская Энциклопедия, 760 с.

Кирьянов, Ю. И. (сост.), 1998. *Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы*, (т. 1, 2). Москва : РОССПЭН, 720 с., 815 с.

Ковтуненко, М. К., 2014. Движение правого академизма в Императорском Новороссийском университете в начале XX в. *Вестник Московского государственного областного университета (Электронный журнал)*, 1, с. 1–8.

Короткий, В. А., Ульяновский, В. И. (Упорядн.), 2000. *Alma mater. Университет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920*. Матеріали, документи, спогади, (Кн. 1). Київ : Прайм, 697 с.

Коцюбинский, Д. А., 2001. *Русский национализм в начале XX столетия. Рождение и гибель Всероссийского национального союза*. Москва : РОССПЭН, 528 с.

Кругляк, М., 2011. Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історична панорама*. № 13. с. 7–31.

Кругляк, М., 2012. Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. *Мандрівець*. № 5. с. 45–52.

Кругляк, М., 2015. *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.* Житомир : Волинь, 464 с.

Лейкина-Свирская, В. Р., 1981. *Русская интеллигенция в 1900–1917 годах*. Москва : Мысль, 285 с.

Мартинюк, О. В., 2014. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної Думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд. *Сторінки історії*, Вип. 37, С. 62–85.

Омельянчук, И. В., 2006. *Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914)*. Киев : МАУП, 744 с.

Посохов, И. С., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*. Харків : Раритети України, 275 с.

Санькова, С. М., 2006. *Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917)*. Орел : С. В. Зенина, 370 с.

Степанов, С. А., 1992. *Черная сотня в России. 1905–1914*. Москва: АО «Росвузнаука», 329 с.

Чуткий, А. І., 2018. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*, 136 (№ 9), с. 120–126.

Чуткий, А. І., 2013. *Київський комерційний інститут : витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 524 с.

Шилов, Д. Н., 2001. *Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917. Библиографический справочник*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 830 с.

Щетинина, Г. И., 1987. *Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в.* Москва : Наука, 237 с.

Яковлев, В. П., 1972. Самодержавие и российские университеты в годы реакции (1907–1911). *Вестник Ленинградского университета*. № 8. с. 42–48.

References

Derzhavnyy arkhiv m. Kyieva, f. 153. *Kyyivs'kyy komertsyynnyy instytut* [State archive of Kyiv, F. 153. *Kyiv Commercial Institute*]

Alekseenko, S. A. (sost.), Popov, N. N. (red.), 1990. *Revoluzija na Ukraine po materialam belych. Reprint 1930 g.* [Revolution in Ukraine based on the white movement materials. Reprinted reproduction of the 1930 edition]. Kyiv: Politisdat Ukraini, 438 p. [in Russian].

Welischko, S., 2017. *Imperialism i nazionalizm poschervonomu: ukrainska marksistska kritika rosiyskogo komunistichnogo panuvanya w Ukraine* Україні (1918–1925) [Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine (1918–1925)]. L'viv: Ukrainskiy katolyzkyi universitet, 376 p. [In Ukrainian].

Dysa, K., Betlij, O., Martyniuk, O. (ed.), 2016. *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – seredyny XX st.* [Living in a modern city: Kyiv in the late 19th – middle 20th century]. Kyiv: Duh i Litera, 328 p. [In Ukrainian].

Drug, O. M. and Malakov, D. V., 2004. *Osobnjaki Kyieva* [Kyiv mansions]. Kyiv: Kiy, 823 p. [in Russian].

Iwanov, A. E., 1991. *Wichaja chkola Rossii v konze XIX – naschale XX weka* [Higher School of Russia in the late

XIX – early XX century]. Moscow: Institut istorii AN USSR, 392 p. [in Russian].

Iwanov, A. E., 1977. *Pervaya russkaya revolyzija i professura wischih uschebnich savedeniy. Wserosiyskiy akademicheskij soyus: ideologiya, politicheskaya deyatelnost* [The first Russian revolution and professorship of higher education institutions. All-Russian Academic Union: Ideology, Political Activity]. *Woprosi sozialno-ekonomicheskogo rasvitiya i revoluzionnogo dwigeniya v Rossii* [Issues of socio-economic development and revolutionary movement in Russia]. Sbornik trudov, Wip. 48, pp. 102–120. [in Russian].

Iwanov, A. E., 1984. *Studenti Rossii nakanune pervoi rossijskoy revolyzii. Sozialno-politicheskij oblik* [Students of Russia on the eve of the first Russian revolution. Socio-political appearance]. *Revoluzionnoe dwigenie demokraticheskoy intelligenzii Rossii v period imperialism* [The revolutionary movement of the democratic intelligentsia of Russia during the imperialism period]. Sb. nausch. trudov. Moscow, pp. 111–130 [In Russian].

Iwanov, A. E., 1999. *Studencshestvo Rossii konza XIX – nacshala XX weka. Sozialno-istoricheskaja sudba* [Students of Russia in the late 19th – early 20th centuries. Socio-historical destiny]. Moscow: Rosspen, 394 p. [In Russian].

Iwanov, A. E., 2002. Studencsheskaya «samopomoch» v wichey chkole Rossiyskoy imperii: konez XIX – naschalo XX w. [Student «self-help» in the higher school of the Russian Empire at the end of XIX – beginning of XX century]. *Oteschestvennaya istoriya* [National history], № 4, pp. 35–50. [In Russian].

Iwanov, A. E., 2004. *Studencsheskaya korporaziya Rossii konza XIX – naschala XX weka: opit kulturnoy i politicheskoy samoorganizatsii* [Student corporation of Russia at the end of XIX – beginning of XX century: experience of cultural and political self-organization]. Moscow: Noviy hronograf, 408 p. [in Russian].

Iwanov, A. E., 1995. Universitetskaya politika zarskogo pravitelstva nakanune revoluzii 1905–1907 godov [The university policy of the tsarist government before the revolution of 1905–1907]. *Oteschestvennaya istoriya* [National history], № 6, pp. 93–105. [In Russian].

Kalschenko, T. V., 2008. *Kyivskiy klub russkich natsionalistov* [Kiev club of Russian nationalists]. Kyiv : Kyivskie wedomosti, 416 p. [In Russian].

Kudrizkiy, A. W. (red.), 1985. *Kyiv. Enziklopedicheskiiy spravoschnik* [Kiev. Encyclopedic directory]. Kyiv : Ukrainskaya Sowetskaya Enziklopediya, 760 p. [in Russian].

Kirjanov, Y. I. (sost.), 1998. *Pravie partii. 1905–1917. Dokumentu i materialy* [Right parties. 1905–1917. Documents and materials]. (Vol. 1, 2). Moscow: ROSSPEN, 720 p., 815 p. [in Russian].

Kovtunen, M. K., 2014. Dvigenie pravogo akademisma v Imperatorskom Novorossiyskom universitete v naschale XX w. [The movement of right-wing academism at the Imperial Novorossiysk University in the early twentieth century]. *Westnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta (Elektronniy gurnal)* [Bulletin of Moscow State Regional University (Electronic Journal)], № 1, pp. 1–8. [in Russian].

Korotkiy, W. A., Ulyanowskiy, W. I. (Uporyad.), 2001. *Alma Mater. Universitet sw. Wladimira naperedodni ta w dobu ukrainskoi revoluzii 1917–1920. Materiali, dokumenti, spogady* [Alma mater. The University of St. Volodymyr on the eve and in the day of the Ukrainian Revolution 1917–1920. Materials, documents, guess]. (Kn. 1). Kyiv: Praym, 697 p. [In Ukrainian].

Kozyubinskiy, D. A., 2001. *Russkiy natsionalizm v naschale XX stoletija. Rogdenie i gibel Wserossiyskogo natsionalnogo sojusa* [Russian nationalism in the early XX century. Birth and death of the All-Russian National Union]. Moscow: ROSSPEN, 528 p. [in Russian].

Krugliak, M., 2011. Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Financial condition of students of Under-Russian Ukraine (the 2nd half of the 19th – early 20th century)]. *Istorychna panorama* [Historical panorama]. № 13, pp. 7–31. [In Ukrainian].

Krugliak, M., 2012. Shliub i simia v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Marriage and family in the life of students of Under-Russian Ukraine of the 2nd part of the 19th – early 20th century]. *Mandrivets* [Wanderer], № 5, pp. 45–52. [In Ukrainian].

Krugliak, M., 2015. *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and routine of students of Under-Russian Ukraine

in the 2nd part of the 19th – early 20th century]. Zhytomyr: Volyn, 464 p. [In Ukrainian].

Lejkina-Swirskaja, W. R., 1981. *Russkaja inteligentziya v 1900–1917 godah* [Russian intelligentsia in 1900–1917]. Moscow: Misl, 285 p. [In Russian].

Martynyuk, O. W., 2014. Rossijskiy natsionalizm u konteksty wiboriv do Dergavnoi Dumi na Pravoberegii (1906–1912): istoriograficheskiiy ogljad [Russian nationalism in the context of elections to the State Duma on the Right Bank (1906–1912): a historiographical review]. *Storinki istorii* [History pages], Wip. 37, pp. 62–85. [In Ukrainian].

Omelyanshuk, I. W., 2006. *Schernosotennoe dwigenie w Rossiyskoy imperii (1901–1914)* [The Black Hundred Movement in the Russian Empire (1901–1914)] Kyiv: MAUP, 744 p. [In Russian].

Posokhov, I. S., 2013. *Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta ewoliutsiya subkultury* [Students of Russian Empire universities in the 19th – early 20th century: formation and evolution of subculture]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 275 p. [In Ukrainian].

Sankowa, S. M., 2006. *Russkaya partiya v Rossii: Obrasovanie i deyatelnost Wserossiyskogo natsionalnogo soyusa (1908–1917)* [The Russian Party in Russia: The Education and Activity of the All-Russian National Union (1908–1917)]. Orel: S. W. Senina, 370 p. [In Russian].

Stepanov, S. A., 1992. *Schernaya sotnya v Rossii. 1905–1914* [The Black Hundred in Russia. 1905–1914]. Moscow: AO «Rosvushnauka», 329 p. [In Russian].

Chutkyi, A. I., 2018. Wichya chkola Kyiva w umowach Perchoy switowoy wijni: stavlenya studentiv do mobilisazii yak indikator lojalnosti do imperii [Kyiv High School in the First World War: Students' Attitude to Mobilization as an Indicator of Loyalty to the Empire]. *Gileya* [Gileya]. 136 (№ 9), pp. 120–126. [In Ukrainian].

Chutkyi, A. I., 2013. *Kyivskij komerzijnij institut: witokyu ta istoricheskiiy postup (1906–1920 rr.)* [Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906–1920)]. Nigin: Lysenko M. M., 524 p. [In Ukrainian].

Chilov, D. N., 2001. Gosudarstvennie deyateli Rossiyskoy imperii. Glavu wichih i zentralnih uschregdeniy. 1802–1917. *Bibliograficheskiiy spravoschnik* [Statesmen of the Russian Empire. Heads of higher and central institutions. 1802–1917. Bibliographic reference book]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 830 p. [In Russian].

Shchetinina, G. I., 1987. *Studentchestvo i ewoliutsionnoe dwizhenie v Rossii. Posledniaia chetvert XIX v.* [Students and revolutionary movement in Russia: the last quarter of the 19th century]. Moscow: Nauka, 237 p. [In Russian].

Yakovlev, V. P., 1972. Samoderzhavie i rossijskie universitety v gody reaktsii (1907–1911) [Autocracy and Russian universities in the years of reaction (1907–1911)]. *Vestnik Leningradskogo universiteta* [Bulletin of the Leningrad University]. № 8, pp. 42–48. [In Russian].

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.22–055.2](477.7)»1919/1929»

Жінки Півдня України у селянських повстаннях першої третини XX ст.

Ю. В. Котляр

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Чорноморський національний університет
 імені Петра Могили,
 вул. 68 Десантників, 10,
 м. Миколаїв, Україна, 54003*

Анотація. *Мета статті* – показати участь українських жінок у селянському повстанському русі на Півдні України. *Методи дослідження:* ідеографічний, історико-типологічний, історико-порівняльний. *Основні результати:* в статті встановлено, що важливою складовою частиною південноукраїнського повстанства слід вважати жіночий рух, який з особливою силою проявлявся в критичні періоди історії: Українська революція, вилучення церковних цінностей, колективізація. *Оригінальність:* використано неопубліковані свідчення очевидців з «Особистого архіву священика церкви

Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина», а також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Миколаївської області. *Наукова новизна:* вперше запропоновано типологію жіночих повстань на Півдні України: революційні; релігійні; жіночі бунти. *Тип статті:* описово-аналітична. У статті зроблено спробу розглянути гендерний аспект повстанського руху населення Півдня України. Революційні повстання відбувалися, головним чином, у добу Української революції. В них брали участь жінки з активною життєвою позицією. Важливим є дослідження життєвого шляху шести «отаманок Марусь»: Маруся Соколовська, «Чорна Маруся», Марія Косова, «Кривава Марія», Марія Тарасенко, Маруся (Марія Никифорова). Релігійні жіночі повстання відбулося на Миколаївщині навесні 1922 р. під час реквізиції церковних цінностей. Найбільший резонанс мала «Справа» Бармашової, перетворена з кримінальної на політичну. На Півдні України найвідоміші жіночі бунти у 1929 р. відбувалися в Бирзульському районі на Одещині.

Ключові слова: жіночі повстання; отаманка Маруся; революція; релігійні повстання; колективізація; бунти.

Надійшла до редколегії 24.01.2020

Прорецензована 25.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.22–055.2](477.7)»1919/1929»

Женщины Юга Украины в крестьянских восстаниях первой трети XX в.

Ю. В. Котляр

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Черноморский национальный университет
имени Петра Могилы,
ул. 68 Десантников, 10,
г. Николаев, Украина, 54003*

Аннотация. *Цель статьи* – показать участие украинских женщин в крестьянском повстанческом движении на Юге Украины. *Методы исследования:* идеографический, историко-типологический, историко-сравнительный. *Основные результаты:* в статье установлено, что важной составляющей частью южноукраинского повстанчества необходимо считать женское движение, которое с особой силой проявлялось в критические периоды истории: Украинская революция, изъятие церковных ценностей, коллективизация. *Оригинальность:* использовано неопубликованные свидетельства очевидцев с «Личного архива священника церкви Рождества Христова с. Васильевка Рака Валентина», а также материалы

Центрального государственного архива общественных объединений Украины и Государственного архива Николаевской области. *Научная новизна:* впервые предложена типология женских восстаний на юге Украины: революционные; религиозные; женские бунты. *Тип статьи:* описательно-аналитическая. В статье сделана попытка рассмотреть гендерный аспект повстанческого движения населения Юга Украины. Революционные восстания происходили, главным образом, в период Украинской революции. В них участвовали женщины с активной жизненной позицией. Важным является исследование жизненного пути шести «атаманш Марусь»: Маруся Соколовская, «Черная Маруся», Мария Косова, «Кровавая Мария», Мария Тарасенко, Маруся (Мария Никифорова). Религиозные женские восстание происходили на Николаевщине весной 1922 г. во время реквизиции церковных ценностей. Наибольший резонанс имело «Дело» Бармашовой, превращенное из уголовного в политическое. На Юге Украины наиболее известные женские бунты в 1929 г. происходили в Бирзульском районе Одещины.

Ключевые слова: женские восстания; атаманша Маруся; революция; религиозные восстания; коллективизация; бунты.

Поступила в редколлегию 24.01.2020

Прорецензирована 25.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK265/266/508

Women of Southern Ukraine in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century

Yu. V. Kotlyar

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Petro Mohyla Black Sea National University,
68 Desantnykiv street, 10,
Mykolaiv, Ukraine, 54003*

Abstract. *The purpose of the article* is to show the participation of Ukrainian women in the peasant rebel movement in the South of Ukraine. *Methods of research:* ideographic, historical-typological and historical-comparative. *Main results:* the women's movement, which manifested itself with particular force in the critical periods of history – the Ukrainian Revolution, the removal of church values and collectivization should be considered as a significant part of the South-Ukrainian rebellion. *Originality:* unpublished eyewitness testimonies from «Personal Archives of the Priest Rak Valentin» of Church of the Nativity of Christ, Vasilivka village as well as materials from the Central State Archives of Public Associations of Ukraine and the State Archives of Mykolayiv Oblast (Region) are used. *Scientific novelty:* the typology of women's uprisings in the South of Ukraine is proposed for the first time – revolutionary, religious and women's riots. *Type of the article* is descriptive-analytical. For the past years, the role of women in rebel movement of peasants has not been a subject of a separate historical

study. Only in recent years, the activities of women in the times of Atamanshchyna and the confrontation of various authorities in Ukraine has attracted the attention of historians. The article attempts to consider a gender aspect of insurgent movement of Southern Ukraine population. The more tragic the situation in Ukraine was, the more women participated in armed struggle, in particular, in the ranks of peasant insurgent detachments. Revolutionary uprisings took place mainly in the period of the Ukrainian Revolution. They were supported by women having an active life position. It is important to study the life of six «Marusya atamans»: Marusya Sokolovska, «Black Marusya», Maria Kosova, «Bloody Maria», Maria Tarasenko, Marusya (Maria Nikiforova). The religious women's uprisings took place in Mykolayivshchyna in the spring of 1922 during the requisition of church values, when women resisted their carrying off in Otbedo-Vasylyvska volost. The «Case» of Barmashova had the greatest resonance which was transformed from criminal to political one. In the South of Ukraine, the most famous female riots in 1929 took place in Birzulsky district of Odessa Oblast (Region). The problems of women in the Makhno insurgent movement requires a special study. It is important because, for example, the fate of G. Kuzmenko (the wife of N. Makhno) is learned to a greater or lesser extent, but the activity of other women is covered superficially. The author believes that the study of the rebel movement active participants' biographies, involving the methods of other sciences, psychology in particular, is a prospective one.

Keywords: women uprisings; Ataman Marusya; revolution; religious uprising; collectivization; revolts.

Received 24.01.2020

Reviewed 25.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасного українського суспільства постає проблема кризи традиційної моделі гендерних відносин. Не можна залишити поза увагою і той факт, що в силу історичних умов склалися статеворольові стереотипи, згідно з якими жінка відіграє другорядну роль в українському соціумі, особливо у сфері влади. Однак суспільне становище українок завжди відрізнялося від положення жінок інших країн, незважаючи на те, що законодавчо як українські, так і європейські жінки фактично все життя були під опікою спочатку родини, а потім чоловіка. При цьому статус української жінки як особистості був доволі поважним. У деяких випадках вона займала передове становище відносно до чоловіка. Особливо це стосувалося критичних періодів історії, до яких із повним правом і можна віднести ситуацію першої третини ХХ ст. на Півдні України, що характеризувалася постійними спалахами селянських повстань.

Вважається, що жінки, перебуваючи у маскулінних організаціях та ситуаціях, не фемінізують їх, а самі починають маскулінізуватися (Антонова Т., с. 146). Саме цей процес відбувався під час участі жінок у повстанському русі. Постійно перебуваючи в екстремальних обставинах, жінка отримувала право на самостійність або навіть на керівництво повстанськими загонами. Їхня боротьба велася, головним чином, на територіях, які здавна називали «Гілеєю», «Тавридою», «Землею Амазонок», «Диким Полем». Таким чином, примхлива фортуна історії «породила» нових степових амазонок, які, як і їхні предки – діви-воїтельниці, виступили на захист своєї Батьківщини, вже вкотре відкидаючи поширену істину, що війна – це не жіноча справа.

Історіографія. Донедавна роль жінки у повстанському русі не була об'єктом окремого історичного дослідження. І лише в останні десятиліття діяльність жінок у часи отаманщини, протистояння різних влад в Україні привернула увагу істориків. Серед сучасних авторів слід виділити В. Волковинського (Волковинський, В., 1994), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко, Ю., 2005), О. Оніщенка (Оніщенко, О., 2008), В. Уляничу (Улянич, В., 1994), В. Савченка (Савченко, В., 2000) та В. Чопу (Чоп, В., 1998; 2004). Вони головним чином характеризують участь жінок у махновському повстанському русі, залишаючи поза увагою інші типи повстань. Не набагато краща ситуація в історичних працях діаспори. В цьому плані показовими є робота Д. Солов'я (Соловей, Д., 1993), яка містить відомості про жіночі повстання 30-х рр. ХХ ст. та об'ємна монографія М. Богачевської-Хом'як (Богачевська-Хом'як, М., 1995) про участь жінок у громадському житті

України 1884–1939 рр. Зацікавила вказана проблема і сучасних українських письменників. В 2014 р. вийшов роман В. Шкляра «Маруся», де описана історія Олександри Соколовської, яка після смерті трьох братів стала отаманом українського війська (Шкляр, В., 2014). Вже з цього невеликого історіографічного аналізу зрозуміло, що участь жінок у селянських повстаннях на Півдні України досліджена не достатньо. І тому наша робота, яка характеризує ряд епізодів повстанської боротьби жінок, не буде зайвою.

Мета дослідження: показати участь жінок Півдня України у селянському повстанському русі першої третини ХХ ст.

Джерела. Основним джерельним матеріалом служать опубліковані спогади Н. Махно (Махно, Н., 1991) та В. Белаша (Белаш, А., Белаш, В., 1993), з яких можна дізнатися про участь жінок в анархомахновському повстанському русі, неопубліковані свідчення очевидців з «Особистого архіву священика церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина» про релігійні селянські повстання, а також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Миколаївської області.

Методи. У статті зроблено спробу розглянути гендерний аспект повстанського руху населення Півдня України. Гендерний підхід в історії передбачає діалог статей у плані реконструкції історичного минулого з врахуванням форм їхньої взаємодії і взаємодоповнення. В процесі дослідження використані такі методи: ідеографічний (опис індивідуальних особливостей одиничних історичних фактів і подій); історико-типологічний (систематизація зібраного інформаційного матеріалу, створення типології повстань, у яких брали участь жінки); історико-порівняльний метод (порівняння історичних явищ, які тотожні за своєю внутрішньою сутністю, зокрема, діяльності шести «отаманок Марусь»).

Виклад основного матеріалу. Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні українського селянства стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи зі знищення селянина-власника («військовий комунізм», голодомори, колективізація). Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їхнє невдоволення, яке згодом переросло в селянський повстанський рух. Повстання в добу Української революції були антигетьманськими, ан-

тибільшовицькими, антиденікінськими, антикомуністичними. На початку 20-х рр. XX ст. з'явилися релігійні повстання. Кінець 20-х – початок 30-х рр. вивів на історичну арену новий тип бунтів – жіночі (Котляр, Ю., 2003а, с. 49, 133, 139).

Який тип поведінки був характерний для жінок тих часів? Їх було два. І вони представлені у творах письменників – учасників тих подій, а пізніше – класиків української і російської літератури. В українських творах жінку змальовували сильною й привабливою. У «Коті в чоботях» М. Хвильового (Хвильовий, М., 1978, с. 153–167) постає версія доброї й рішучої жінки на протиположності слабкому чоловікові. В М. Булгакова група жінок з «Білої гвардії» (Булгаков, М., 2007) здається слабкою, революція викликає в них звичайну нудьгу (Богачевська-Хомяк, М., 1995).

Повстання, в яких брали активну участь жінки Півдня України можна умовно поділити на три типи: революційні, релігійні та жіночі бунти. При цьому слід відзначити, що повстання могли носити як організований, так і стихійний характер. В період Української революції повстання найчастіше носили організований характер, а в 20–30-х рр. XX ст. здебільшого були стихійними. Жінки брали активну участь у діяльності різних повстанських загонів, але чисто жіночих повстань було мало.

1. Революційні повстання відбувалися, головним чином, за часів Української революції. В них брали участь жінки з активною життєвою позицією. І не просто як сестри милосердя, а як керівниці військових чи партизанських загонів. Більшість із них вживали псевдоніми Ластівка, Чайка, Орлиця. Українські жінки вливалися у військові формування національних сил, комуністів, анархістів, а також у самостійні частини, від яких часто залежали наслідки боротьби за владу. На боці білих воювали тільки русифіковані українки, для яких ідея незалежної України була чужа. Переконані більшовички, такі, як Є. Бош, О. Пілацька та О. Коллонтай, за дорученням партії більшовиків лише спорадично займалися українським питанням.

Чим трагічнішою ставала ситуація в Україні, тим більше жінок брало участь у збройній боротьбі, зокрема, в лавах селянських повстанських загонів. Серед найвідоміших із них – отаманка Маруся. Проте до цього часу точно не відомо, яка саме жінка «ховалася» за цим іменем. В. Улянич вважає, що в історії повстанського руху в Україні відомі три жінки, що очолювали повстанські загони під іменем «отаманка Маруся» (Улянич, В., 1994, с. 7). В. Савченко описує чотирьох таких «Марусь». За дослідженням Ю. Котляра, «отаманок Марусь» було як мінімум – шість (Котляр, Ю., 2003а, с. 135–136).

Маруся Соколовська. Діяла в районі Чорнобиля – Радомишля – Овруча в 1919 р. Брат її, Дмитро Соколовський, повстанський отаман, був убитий червоними влітку 1919 р. Прибічниця С. Петлюри, колишня двадцятип'ятирічна вчителька очолила загін брата, який назвала Повстанською бригадою ім. Дм. Соколовського. Наприкінці 1919 р. її загін в кількості 800 бійців був розбитий частинами 58-ї радянської дивізії. Марусю та її нареченого – отамана Куровського взяли в полон і розстріляли (Савченко, В., 2000, с. 85–86). Хоча, за деякими відомостями ім'я Марусі Соколовської згадувалося в таємних оперативних зведеннях Червоної армії протягом 1921 р. (Улянич, В., 1994, с. 7). Саме діяльність цієї історичної постаті стала основою для твору В. Шкляра.

«*Чорна Маруся*». Точне прізвище невідоме. Краєзнавець В. Гузій вважає, що народилася вона в селі Басань (Савченко, В., 2000, с. 86). Ще один її псевдонім – «тітка Маруся». Вона очолювала невеликий повстанський загін махновського напрямку. Відомо, що в жовтні 1920 р. Маруся Чорна пустила під укіс радянський ешелон з військами біля Ніжина. Вона координувала дії загонів на Полтавщині, Запоріжжі та на Чернігівщині. Маруся загинула в бою з червоними влітку 1921 р. на Півдні України.

Марія Косова. Діяла в армії отамана Антонова, який підняв повстання на Тамбовщині в 1921–1922 рр. Була відома своїм вибуховим характером і жорстокістю. За деякими відомостями, походила з України.

«*Кривава Марія*». Одна з організаторок «Варфоломійської ночі» в Севастополі, коли за одну ніч у Криму анархістсько налаштованими матросами було розстріляно, утоплено, заколото сотні беззбройних людей, у своїй більшості – євреїв (Іванис, В., 1993, с. 196).

Марія Тарасенко. Кур'єрка-зв'язкова повстанських відділів та уряду С. Петлюри у вигнанні, який у 1921 р. готував повстання проти більшовиків. Вона була зраджена одним із агентів, арештована і розстріляна зі своєю родиною 27 серпня 1923 р. (Задоянний, В., 1965, с. 2–8).

За всієї своєї поваги до п'ятьох учасниць повстанського руху, які внесли певний внесок в цю героїчну і трагічну боротьбу, жодна із них не відповідає в повній мірі вимогам, якими характеризувалася справжня «Отаманка Маруся».

Маруся (Марія Никифорова) – жінка справді унікальної долі. Народилася в 1885 р., була донькою штабс-капітана Григорія Никифорова, який прославився на останній російсько-турецькій війні. В 16 років вона полюбила авантюриста, покинула гімназію, матір-вдову і втекла з дому. Цей шу-

кач пригод скоро покинув її, і Марія залишилася сам на сам із самісіньким дном Олександрійських і Катеринославських нетрів (Савченко, В., 2000, с. 65). Пізніше, вона приєднується до анархістського руху, ставши на шлях тероризму. Вже в 1904–1905 рр. за терористичні акти її притягли до кримінальної відповідальності і засудили до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Проте після кількох років одиночного ув'язнення в Петропавлівській фортеці її переправляють етапом до віддаленого району Сибіру. В 1910 р. Маруся тікає з етапу і вдало переправляється до Японії. Тут вона довго не затримується, а переїжджає до США, де знаходить соратників по боротьбі, які допомагають їй перебратися до Європи. За підробленими документами вона живе спочатку в Англії, потім у Франції, але робить усе, щоб перебратися до Швейцарії – центру політичної еміграції. Там вона врешті й опиняється, бере активну участь у роботі численних соціалістичних та анархістських конгресів, знайомиться з російськими есерами-терористами. І, зрештою, виходить заміж за польського анархіста-терориста Бжостека, разом з яким у 1917 р. повертається в Україну, на станцію Пологи, де мешкала її мати.

Н. Махно знав про існування М. Никифорової ще до того, як вона з'явилася в Гуляйполі в 1919 р. У 1917 р., коли уповноважений Тимчасового уряду в Олександрійському повіті Михно заарештував анархістку, революційні загони, в тому числі й «Чорна гвардія» Н. Махна, прийшли їй на допомогу, і М. Никифорова була звільнена.

За твердженням В. Волковинського, «перші практичні уроки втілення революційного вчення в життя дала Н. Махну саме М. Никифорова. В майбутньому «батькові» вдалося обійти її, ставши найпершою і найпопулярнішою фігурою серед селянства Півдня і анархістів» (Волковинський, В., 1994, с. 31).

Ще одна зустріч Н. Махна з Марусею відбулася в середині квітня 1918 р. на станції Царекостянтинівка, куди вона прибула на чолі загону «Чорної гвардії», відступаючи під натиском німецько-австрійських та регулярних українських військ. Знав про Марусю і В. Антонов-Овсієнко: «Загін анархістки Марії Никифорової мені добре відомий. Замість того, щоб займатися роззброєнням таких революційних бойових одиниць, я радив би зайнятися створенням їх» (Махно, Н., 1991, с. 15).

Дещо пізніше Марусю оголосили «поза законом» як «білі», так і «червоні», і вона змушена була обмежити свою діяльність роботою при раді «набатівців» у Гуляйполі, причому Н. Махно не довіряв їй роботи, пов'язаної зі збройними операціями, – вона займалася справами «милосердя».

Коли ж уряд РРФСР та особисто Л. Троцький вирішили, що першочерговим завданням має бути боротьба не з А. Денікіним, а з Н. Махном, Маруся, змудившись за активною діяльністю, попросила відпустити її, забезпечивши грошима на анархотерористичну діяльність. М. Никифоровій було виділено 250 000 крб. і дозволено зібрати бойову групу «Чорної гвардії» в кількості 60-ти бойовиків-терористів. Востаннє зустріч Н. Махна й отаманки Марусі відбулася в середині 1919 р. у Великому Токмаку.

Загін «Чорної гвардії» було поділено на три групи. Кожна з них мала власне завдання. Група на чолі з Черняком та Громовим дісталася до Сибіру, щоби підірвати ставку О. Колчака, але це не вдалося, і терористи розчинилися в загонах сибірських повстанців-партизанів. Група на чолі з Ковалевичем мала звільнити заарештованих махновців у Харкові, але до того часу соратники Н. Махна вже були розстріляні. Тоді було вирішено їхати до Москви, щоб там розпочати теракти проти радянського уряду та військової верхівки. 25 вересня 1919 р. вони здійснили відомий вибух бомби в Леонтіївському провулку, в колишньому особняку графині Уварової, де саме йшло засідання Московського комітету РКП(б). Було вбито 12 і поранено 55 осіб (Улянич, В., 1994, с. 7).

Маруся зі своїм чоловіком та ще з 18 бойовиками поставила собі за мету знищити ставку А. Денікіна в Таганрозі, прибувши туди з Криму пароплавом. Проте в Севастополі Марусю впізнав білогвардійський офіцер. Після короткого суду її й чоловіка було повішено. Декільком бойовикам із групи Марусі вдалося втекти в гори, де вони діяли в загонах «зелених» (Кин, Д., 1925, с. 128–129).

Існує ще одна версія загибелі отаманки. Вона була впізнана й арештована білогвардійцями в Києві, а у вересні 1919 р. перевезена до Севастополя, де за вироком військово-польового суду повішена. Проте ходили чутки, що Маруся залишилася живою. Говорили, що її як радянську розвідницю направили до Парижа, і Марусю в 1926 р. бачили там серед людей, які були пов'язані із вбивством С. Петлюри (Савченко, В., 2000, с. 85). Це зайвий раз доводить легендарність особистості «отаманки Марусі», а легенди просто так не вмирають.

Спеціального вивчення вимагає проблема участі жінок у махновському повстанському русі. І якщо доля Г. Кузьменко – дружини Н. Махна, більшою чи меншою мірою проходить через мемуарну літературу (Кузьменко, Г., 1990) і їй присвячені спеціальні дослідження (Котляр, Ю., 2006, с. 26–30), то діяльність інших жінок висвітлюється поверхово. Хоча серед них були дуже цікаві особистості з унікальною долею. Одна з них – Ф. Гаєнко, донька се-

редняка з с. Добровеличківки Уманського повіту, вихователька земської Царекостянтинівської школи, анархістка, найближча подруга Г. Кузьменко. Ось один із епізодів її повстанської діяльності.

У Піщаному Броді червоними був розстріляний батько дружини Н. Махна, Галини, жандарм Андрій Кузьменко. Махновці раптово зайняли селище і захопили червоноармійців у полон. До зв'язаних полонених під'їхала на тачанці Ф. Гаєнко і, суворо дивлячись в їх очі, закричала: «А, підлота, розстріляли батька! Отримуй рахунок!» Вихопила револьвер, і одним за одним полонені падали на землю вбитими. Довгий час Ф. Гаєнко воювала у лавах махновців, брала безпосередню участь в боях з червоними. Була вбита на Херсонщині у 1921 р. Після цього ім'я знаменитої махновки у подальшому не згадується.

Проте нововоронцівський журналіст О. Тимков пропонує іншу версію розвитку подій. Коли влітку 1921 р. залишки військ Н. Махна відступали через Херсонщину курсом на Апостолове – Великолександрівку – Снігурівку – і далі на захід, то під час однієї з нічних сутичок Ф. Гаєнко відсілася від головного угруповання махновців. Тут її підібрав червоноармієць Т. Троян і привіз у село Воскресенськ (сучасного Нововоронцівського району Херсонської області), де її останній раз бачили у 1951 р. (Тимков, О., 1995, с. 43–44).

2. Релігійні жіночі повстання відбулося на Миколаївщині навесні 1922 р. під час реквізиції церковних цінностей. В офіційних документах, наприклад, у звіті Миколаївської комісії з вилучення церковних цінностей від 18 жовтня 1922 р. згадується про подію наступним чином: «В селі Отбєдо-Василівка (Херсонського повіту) ворожо налаштований проти вилучення натовп перешкоджав роботі комісії, в результаті чого було арештовано четверо людей (всі церковні служителі із попом на чолі). Вбиті згодом при спробі втекти» (ДАМО, спр. 330, арк. 54). Приблизно так само описувала ці події і місцева преса. Наприклад, у газеті «Красный Николаев» від 4 травня 1922 р. сказано, що «в Отбєдо-Василівській волості кілька жінок чинили опір вилученню, побили міліціонера, що прийшов неозброєний, ударили в набат, але народ не зібрався. Голова церковної ради арештований і передается суду Ревтрибуналу» (Красный Николаев, 1922, 4 мая). Але за цими скупими, і, як виявилось, недостовірними фразами криється ціла трагедія. Спробуємо відновити справжню картину подій.

У 20-х числах квітня 1922 р. зі Снігурівки до Отбєдо-Василівки прибув уповноважений для опису церковних цінностей – старший міліціонер А. Єгоров. Але парафіяни не відкрили церкву і не впустили його до неї, посилаючись на те, що храм

новий і нічого коштовного в ньому немає. Слід відзначити, що сам настоятель храму, протоієрей Сергій Штенько, вмовляв людей впустити уповноваженого і дати йому можливість описати, а потім і вилучити предмети не богослужбового характеру. Але народ його не послухав: по черзі церковне сестринство почало чергувати при храмі (Особистий архів священика, арк. 2).

Після Великодня знову з'явився уповноважений і почав вимагати церковні ключі й коштовності. Не дочекавшись настоятеля, міліціонер вистрелив, на що народ вдарив у дзвони. В той момент священика вдома не було: він ходив дивитись царину (молоду пшеницю в полі). Почувши набат, він поспішив до церкви, але було пізно: народ зібрався не тільки з Отбєдо-Василівки, а й з сусідніх сіл, біля храму розпочалась бійка (Особистий архів священика, арк. 3). За свідченням старожилів села, люди позбігалися, хто з чим міг, аби тільки оборонити церкву. Переважну кількість повсталих становили жінки (Особистий архів священика, арк. 1).

Важко сказати, наскільки сильним був протест василівців. У доповіді начгарнвоєнкому Снігурівки зазначалося, що «частина натовпу, озброєного вилами, металевими дротами і каміннями, направились до Волвиконкому для того, щоб начебто побити службовців і розграбувати канцелярію» (ДАМО, спр. 29, арк. 57). Уповноважений у результаті втік до Снігурівки, але незабаром повернувся із загonom червоноармійців для утихомирювання селян. Побивши різками жінок і пострілявши по вікнах із тачанки, вони поїхали. Але вночі в дім попечителя церкви К. Приймака знову прибули червоноармійці і наказали збиратися разом з ними. Тоді ж заарештували священика і церковного старосту – П. Бунчука. Арештовані були знищені після страшних катувань. Сталася трагедія 27 квітня 1922 р.

Широкий резонанс отримала справа про вбивство комуністки, члена Президії 2-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян Ф. Бармашової. 1 травня 1922 р. до села Засілля Херсонського повіту Миколаївської губернії прибули представники Комісії з вилучення церковних цінностей для допомоги голодняками і послала за священиком Миколаївської церкви М. Слободянниковим. Жінки, почувши про це, вдарили в набат, в результаті чого значна частина селян зібралася біля церкви. Представники Комісії звернулися до натовпу для роз'яснення значення та змісту Декрету про вилучення. До Комісії приєдналася і Ф. Бармашова, яка звернулася до односельців із проханням віддати цінності й допомогти голоднякам (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 3). Та натовп жінок продовжував галасувати, при цьому з натовпу лунали звинувачення комуністів у всіх негараздах

та вигуки, що «більшовики хочуть забрати цінності по кишнях» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 54). Побачивши серед членів Комісії Ф. Бармашову, юрба, замість вилучення цінностей, запропонувала їм оглянути місцевий притулок для дітей, який, за їхніми словами, був у незадовільному стані (пізніше, того ж дня, під час допиту обвинувачених, одна з них – Є. Холодулькіна – показала, що в селі існувала впевненість, що в усіх смертях дітей винна Ф. Бармашова) (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 5).

Під час огляду притулку жінки з натовпу почали звинувачувати колишнього голову Волосного виконавчого комітету І. Рощина у розкраданні фондів для дітей. Останній, виправдовуючись, заявив, що «коли я завідував будинком, то все було добре, а тепер завідує Ф. Бармашова та інші – винуваті їх» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 55). Після цього юрба почала ображати Ф. Бармашову і навіть робилися спроби її побити. Побачивши це, члени Комісії запропонували їй сховатися на деякий час у кімнаті завідувачки дитячим притулком, за зачиненими дверима. На другий день судового засідання один із головних свідків з боку звинувачення, Голова Комісії з вилучення церковних цінностей Терещенко, скаже: «... Баби вбили Бармашову за притулок. Вся місцева влада ходить по базару і збирає для голодних дітей різні продукти, а водночас у притулку помирають діти від голоду», а вилучити цінності він не зміг лише тому, що інша (!) частина натовпу завадила йому в цьому. При цьому Терещенко наголошував, що з боку духовенства перешкод до вилучення він не зустрічав: «Священик закликав тих, хто зібрався, підкоритися розпорядженню влади, але мотивував це досить своєрідно: віддайте цінності, бо все рівно силою заберуть» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 11–12).

Після огляду Комісія разом із більшою частиною натовпу повернулася до церкви, залишивши Ф. Бармашову в кімнаті. Надалі юрба жінок, що зібралися біля притулку, зламала двері кімнати і почала бити Ф. Бармашову. Остання вирвалася із їхніх рук і вибігла на вулицю. Але жінки, що були вкрай збуджені після огляду притулку та розмов про смерть дітей, наздогнали її і, поваливши на землю, хто чим, використовуючи палиці та каміння, почали її бити. Побачивши, що жінка вже мертва, юрба потягла її на кладовище, вирила там могилу, зарила тіло та закидала його камінням (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 55–56).

Цікавими є два факти: по-перше, місцеві органи влади – міліціонер О. Леляєв та голова волвиконкому М. Чередниченко – були повністю на боці жінок і ніякого співчуття до Ф. Бармашової не мали; по-друге – вбивство спочатку було визнане кримінальною справою і ніякого інтересу

з боку преси та партії не викликало. Але для партійного керівництва Миколаївської губернії необхідна була гучна «політична» справа, що спиралася б на контрреволюційну сутність «попівсько-куркульського» альянсу. Для цього було «зшито справу» Ф. Бармашової, перетворивши її із кримінальної на політичну (Тригуб, О., 2005, с. 189–194).

Безпосередньо у вбивстві брали участь 15 жінок. Під час суду з'ясувалось, що сільський схід розглядав питання про заміну церковних цінностей іншими дороговцінними речами, що дозволялося циркуляром № 31. Представники місцевої влади в особі голови волвиконкому М. Чередниченка і колишнього голови І. Рощина взяли з казенних коштів 74 млн крб. для таких потреб, використали їх для купівлі срібла, яке намагались здати замість церковних цінностей. Внаслідок проведення перехресного допиту було встановлено, що залишок казенних коштів створився внаслідок продажу посівного матеріалу не за фіксованими державними розцінками в 150 тис. крб. за тонну, а за ціною 250 тис. крб. Сума в 74 млн крб. була розподілена між двома священиками М. Слободянниковим і С. Подольським, на частку священика М. Слободяникова (37 млн крб.) і було куплено срібло.

За цією справою 8 звинувачених було засуджено до розстрілу – М. Чередниченко, М. Слободяников, О. Леляєв, безпосередні вбивці – Холодулькіна, Барковська, Циганкова, сестри Ганна і Пелагея Васильєви. Інші звинувачені були засуджені до різних термінів примусових робіт або виправдані (Красный Николаев, 1922, 27 мая).

Під час перебування в Миколаєві голів ВЦВК і ВУЦВК М. Калініна і Г. Петровського 18 червня 1922 р. останнім трьом жінкам міра покарання була змінена на 5 років позбавлення волі. У відповідь на таке рішення селяни-незаможники Кременчуцького повіту Черкаської губернії зверталися з вимогою розстріляти усіх 8 звинувачених. Все ж таки було страчено саме 5 осіб. Вирок трибуналу було виконано до 1 жовтня 1922 р. (ДАМО, спр. 12, арк. 32).

3. Жіночі бунти під час колективізації.

Здавалося, що жінки мають брати участь у повстанському русі лише в революційний період та під час реквізиції церковних цінностей. Проте історія вирішила по-іншому. У 1929 р., коли почалася примусова колективізація, в різних частинах України виникали жіночі заворушення. Але чому саме жіночі? Справа тут дуже проста. До 1929 р. українці добре зрозуміли, що будь-яка протидія (навіть пасивна) більшовицькій владі призводить до арештів, заслання та знищень чоловіків. Отже, в широких масах населення народилася думка: «Якщо владі будуть протидіяти неозброєні жінки, то їм за це нічого не буде». На жаль, ця думка вия-

вилася хибною. Більшовицька влада не зупинилася перед найбрутальнішим терором направленим і проти жінок, і проти дітей.

Велика демонстрація жінок відбулася в селі Градениця Одеського округу. Вони вимагали повернути висланих «куркулів», роздати посівний фонд зерна. А понад тисячу селян із села Дальники, що на Одещині на підводах рушили в тодішню столицю України – Харків. Спереду колони вони несли червоні знамена та гасла «Вся влада радам, далой стози!» Селяни розраховували об'єднатися для спільного походу з робітниками одеських заводів. Проте в передмісті Одеси вони були зупинені і направлені в село. Організаторів акції арештували (Котляр, Ю., 2003b, с. 49, 133, 139).

На Півдні України найвідоміші жіночі повстання у 1929 р. відбувалися в Бирзульському районі на Одещині. «Тут за три дні майже увесь район було

охоплено бунтом бабів. Посталі жінки вигнали з сіл голів сільрад, парторгів та різних уповноважених. Для боротьби з бунтом бабів були надіслані загони ДПУ – НКВС» (Соловей, Д., 1993, с. 140).

Обговорення. Перспективним видається дослідження біографій активних учасниць повстанського руху з залученням методів інших наук, зокрема психології.

Висновки. Таким чином, важливою складовою частиною селянського повстанського руху слід вважати жіночий рух, який з особливою силою проявлявся в критичні періоди історії: Українська революція (1917–1921 рр.), вилучення церковних цінностей (1922–1923 рр.), колективізація (1928–1933 рр.). Як наслідок, серед його основних типів слід виділити наступні: організовані: революційні повстання та стихійні: релігійні жіночі повстання, жіночі бунти під час колективізації.

Бібліографічні посилання

Антонова, Т., 2007. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН та УПА. *Український визвольний рух*, збірник 9. Львів, с. 138–147.

Белаш, А. В., Белаш, В. Ф., 1993. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование*. Киев : РВЦ «Проза».

Богачевська–Хом'як, М., 1995. *Білим по білому: жінки в громадському житті України (1884–1939)*. Київ : Либідь.

Булгаков, М. А., 2007. *Белая гвардия; Киев-город*. Харьков : Фолио.

Волковинский, В., 1994. *Нестор Махно : легенды и реальность*. Київ : Перліт продакшн.

Державний архів Миколаївської області. Ф. Р. 153, оп. 1, спр. 12; Ф. Р. 916, оп. 1, спр. 29; Ф. Р. 916, оп. 2, спр. 330.

Особистий архів священника церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина, арк. 1–3.

Задоянний, В., 1965. Жінки – героїні української визвольної війни. *Дороговказ*, ч. 4, с. 2–8.

Іванис, В., 1993. *Симон Петлюра – Президент України*. Київ : Наукова думка.

Кин, Д., 1925. Крестьянство и гражданская война. *На аграрном фронте*, № 11–12, с. 123–130.

Котляр, Ю. В., 2003. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*. Матер. Всеукр. наук. конф., с. 185–190.

Котляр, Ю. В., 2003. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925)*. Миколаїв–Одеса : «ТОВ ВіД».

Котляр, Ю. В., 2006. Дружини Нестора Махна. *Наукові праці : Науково-методичний журнал*, т. 48, випуск 35. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, с. 26–30. *Красный Николаев*, 1922, 27 мая. *Красный Николаев*, 1922, 4 мая.

Кузьменко, Г. А., 1990. *40 дней в Гуляй-Поле. Воспоминания матери Галины – жены батька Махно*. Владимир : Альфар.

Махно, Н. И., 1991. *Воспоминания*. Кн. 2–3. Київ : Україна.

Митрофаненко, Ю., 2005. Н. Махно та М. Никифорова : порівняльний аналіз. *Наукові записки Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, випуск 28, с. 135–154.

Оніщенко, О. В., 2008. *Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ.

Савченко, В. А., 2000. *Авантюристы гражданской войны : Историческое расследование*. Харьков : Фолио; М : ООО «Издательство АСТ».

Соловей, Д., 1993. *Голгота України. Ч. 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УСРР між першою і другою світовою війною*. Дрогобич.

Тимков, О., 1995. *Махновський рух на Херсонщині*. Нововоронцовка.

Тригуб, О. П., 2005. «Справа» Бармашової. *Південний архів : Збірник наукових праць. Історичні науки*, випуск 19. Херсон, с. 189–194.

Улянич, В., 1994. Отаманша Маруся. *Голос України*, 26 березня.

Хвильовий, М., 1978. *Кім у чоботях*, т. 1. Нью-Йорк–Балтимор–Торонто : Смолоскип, с. 153–167.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 1492.

Чоп, В. М., 1998. *Маруся Никифорова*. Запорожжє : РА «Тандем-У».

Чоп, В. М., 2004. Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.). *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник*, випуск 1, с. 128–134.

Шкляр, Василь, 2014. *Маруся*. Харків : КСД.

References

- Antonova, T., 2007. Zhinka ta yiyi «myrni», «napivmyrni» ta «voyenni» roli v borotbi OUN ta UPA [Woman and her «peaceful», «semi-peaceful» and «military» roles in the struggle between the OUN and the UPA]. *Ukrayins'kyi vyzvol'nyy rukh [Ukrainian liberation movement]*, zbirnyk 9. L'viv, pp. 138–147 (in Ukrainian).
- Belash, A. V., Belash, V. F., 1993. *Dorohy Nestora Makhno. Ystorycheskoe povestvovanye [Roads of Nestor Makhno. Historical narrative]*. Kyev: RVTs «Proza» (in Ukrainian).
- Bohachevs'ka–Khomyak, M., 1995. *Bilym po bilomu: zhinky v hromads'komu zhytti Ukrayiny (1884–1939) [White on White: Women in the Public Life of Ukraine (1884–1939)]*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
- Bulhakov, M. A., 2007. *Belaya hvardyya; Kyev-horod [White Guard; Kiev city]*. Khar'kov: Folio (in Ukrainian).
- Volkovynskyy, V., 1994. *Nestor Makhno: lehendy I real'nis' [Nestor Makhno: legends and reality]*. Kyiv: Perlit prodakshn (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti. F.R. 153, op. 1, spr. 12; F.R. 916, op. 1, spr. 29; F.R. 916, op. 2, spr. 330 (in Ukrainian).
- Osobystyy arkhiv svyashchenyka tserkvy Rizdva Khrystovoho s. Vasylyvka Raka Valentyna, ark. 1–3 (in Ukrainian).
- Zadoyannyi, V., 1965. Zhinky – heroyini ukraïns'koyi vyzvol'noyi viyny [Women are the heroines of the Ukrainian liberation war]. *Dorohovkaz [Pointer]*, ch. 4, pp. 2–8 (in Ukrainian).
- Ivanys, V., 1993. *Symon Petlyura – Prezydent Ukrayiny [Simon Petlyura – President of Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kin, D., 1925. Krest'yanstvo y hrazhdanskaya voyna. *Na ahrarnom fronte [On the agricultural front]*. № 11–12, pp. 123–130 (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2003. Mentalnist pvidennoukrainskoho selianyha i holodomor 1932–1933 rokiv. *Holodomor 1932–1933 rokiv yak velychezna trahediia ukrainskoho narodu [The Holodomor of 1932–1933 as a great tragedy of the Ukrainian people]* Mater. Vseukr. nauk. konf., pp. 185–190 (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2003. *Povstanstvo. Selyans'kyi rukh na Pivdni Ukrayiny (1917–1925) [Insurrection. Peasant movement in the South of Ukraine (1917–1925)]*. Mykolayiv–Odesa: «TOV ViD» (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2006. *Druzhyny Nestora Makhna [Nestor Makhna's wives]. Naukovi pratsi [Scientific works]: Naukovo-metodychnyy zhurnal*, t. 48, vypusk 35. Istorychni nauky. Mykolayiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly, pp. 26–30 (in Ukrainian).
- Krasnyi Nikolaev [Red Nikolaev], 1922, 27 maya (in Russian).
- Krasnyi Nikolaev [Red Nikolaev], 1922, 4 maya (in Russian).
- Kuz'menko, H. A., 1990. *40 dney v Hulyay-Pole. Vospomynanyya matushky Halyny – zheny bat'ka Makhno [40 days in Gulyai-Pole. Memoirs of Mother Galina – Wife Old Man Makhno]*. Vladymyr: Al'zar (in Russian).
- Makhno, N. Y., 1991. *Vospomynanyya [Memories]*. Kn. 2–3. Kyiv: Ukrayina.
- Mytrofanenko, Yu., 2005. N. Makhnota M. Nykyforova: porivnialnyi analiz [N. Makhno and M. Nikiforova: comparative analysis]. *Naukovizapysky Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [Scientific notes Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies. I. F. Kuras NAS of Ukraine]*, vypusk 28, pp. 135–154 (in Ukrainian).
- Onishchenko, O. V., 2008. *Zhinky v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrayiny. 1917 rik [Women in the socio-political life of Ukraine. 1917]*: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv (in Ukrainian).
- Savchenko, V. A., 2000. *Avanturyisty hrazhdanskoy voyny: Ystorycheskoe rassledovanye [Civil War Adventurers: A Historical Investigation]*. Khar'kov: Folyo; M: OOO «Izdatel'stvo AST» (in Russian).
- Solovey, D., 1993. *Holhota Ukrayiny. Ch. 1. Moskovs'ko-bil'shovyts'kyi okupatsiynnyy teror v USRR mizh pershoyu i druhoyu svitovoyu viynoyu [Golgotha of Ukraine. Part 1. Moscow-Bolshevik occupation terror in the USSR between the First and Second World Wars]*. Drohobych (in Ukrainian).
- Tymkov, O., 1995. *Makhnovs'kyi rukh na Khersonshchyni [Makhnovist movement in the Kherson region]*. Novovorontsovska (in Ukrainian).
- Tryhub, O. P., 2005. «Sprava» Barmashovoyi [«Case» Barmashova]. *Pivdenyny arkhiv: Zbirnyk naukovykh prats' Istorychni nauky [Southern Archives: Collection of scientific works. Historical sciences]*, vypusk 19. Kherson, pp. 189–194 (in Ukrainian).
- Ulyanych, V., 1994. Otamansha Marusya [Chieftain Marusya]. *Holos Ukrayiny [Voice of Ukraine]*, 26 bereznya (in Ukrainian).
- Khvyl'vyy, M., 1978. *Kit u chobotyakh [Cat in Boots]*, t. 1. N'yu-York–Baltimor–Toronto: Smoloskyp, pp. 153–167 (in Ukrainian).
- Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1, op. 20, spr. 1492 (in Ukrainian).
- Chop, V. M., 1998. *Marusya Nykyforova [Marusya Nikiforova]*. Zaporozh'e: RA «Tandem-U» (in Russian).
- Chop, V. M., 2004. Halyna Andriivna Kuzmenko – holova Soiuzu vchyteliv Huliaipilskoi respubliky (1919–1920 rr.) [Halyna Andriivna Kuzmenko – Chairman of the Union of Teachers of the Huliaipil Republic (1919–1920)]. *Istoriia i kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky: naukovyi shchorichnyk [History and culture of the Dnieper. Unknown and little-known pages: a scientific yearbook]*, vypusk 1, pp. 128–134 (in Ukrainian).
- Shklyar, Vasyl', 2014. *Marusya [Maroussia]*. Kharkiv: KSD (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 70–80

doi 10.15421/26200106

<http://www.uha.dp.ua>

УДК378.4–057.875:37(477.63) ІНО:321.64»192»

Студентство Катеринославського інституту народної освіти в умовах формування тоталітарної системи

О. Б. Комарницький

доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–1012–3683

kob-1974@ukr.net

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька область, Україна, 32300*

Л. М. Комарницька

кандидат філологічних наук

ORCID: 0000–0002–6742–8314

kob-1974@ukr.net

*Подільський спеціальний навчально-
реабілітаційний соціально-економічний коледж
вул. Годованця, 13, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька область, Україна, 32300*

І. М. Завадська

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–7680–9514

irynazavadska80@gmail.com

*Подільський державний
аграрно-технічний університет,
вул. Шевченка, 13, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька область, Україна, 32300*

Анотація. *Мета статті* – спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу, показати формування студентського складу Катеринославського ІНО (КІНО), навчальну, наукову, громадсько-політичну діяльність студентів цього вишу, їхнє матеріальне

становище. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний. *Основні результати та наукова новизна:* вперше комплексно подано основні характеристики студентського складу, проаналізовано навчальну, наукову, громадсько-політичну діяльність студентів КІНО. *Практичне значення:* у процесі дослідження створено системну фактологічну базу для порівняльного аналізу діяльності інститутів народної освіти та аналізу статистичних даних їх студентського складу. *Оригінальність* дослідження ґрунтується на широкому колі використаних джерел та їхньому аналітико-синтетичному опрацюванні. *Тип статті:* теоретична, дослідницька. *Основні результати.* Проаналізовано динаміку зміни студентського складу інституту, який формувався через систему відряджень. У перші роки десятиліття більшовикам не вдалося реалізувати свої ідеї про домінування серед молоді робітників і селян, членів КП(б)У і КСМУ. Досить оригінальним був і розподіл студентів за національністю, серед яких практично було порівну українців, євреїв і росіян. Можливо, через це не вдалося повністю українізувати виш. Частина студентів займалися науковою роботою. Влада намагалася нав'язати молоді марксистсько-ленінську ідеологію. Однак робота була не ефективною насамперед через те, що у перші роки десятиліття комуністи та комсомольці через свою нечисленність не могли створити свої осередки. Громадська робота концентрувалася у студентському клубі. Функціонували студентські профспілкові організації, осередки добровільних товариств. Студенти шефствували над підрозділами Червоної армії, проводили кампанії ліквідації неписьменності. Складним було матеріальне становище молоді. Важко було забезпечити її житлом, стипендіями, харчуванням, медичною допомогою.

Ключові слова: відрядження, прийом, гурток, осередок, шефство, стипендія.

Надійшла до редколегії 04.03.2020

Прорецензована 24.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 70–80

doi 10.15421/26200106

<http://www.uha.dp.ua>

УДК378.4–057.875:37(477.63) ІНО:321.64»192»

Студенчество Екатеринославского института народного образования в условиях формирования тоталитарной системы

А. Б. Комарницкий

доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–1012–3683

kob-1974@ukr.net

*Каменец-Подольский национальный
университет имени Ивана Огиенко,
ул. Огиенко, 61, г. Каменец-Подольский,
Хмельницкая область, Украина, 32300*

Л. Н. Комарницкая

кандидат филологических наук

ORCID: 0000–0002–6742–8314

kob-1974@ukr.net

*Подольский специальный учебно-
реабилитационный социально-экономический
колледж
ул. Годованца, 13, г. Каменец-Подольский,
Хмельницкая область, Украина, 32300*

И. М. Завадская

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–7680–9514

irynazavadska80@gmail.com

*Подольский государственный аграрно-
технический университет,
ул. Шевченко, 13, г. Каменец-Подольский,
Хмельницкая область, Украина, 32300*

Аннотация. Цель статьи – опираясь на наследие предшественников, имеющуюся базу источников, показать формирование студенческого состава Екатеринославского ИНО (КИНО), учебную, научную, общественно-политическую деятельность студентов этого вуза,

их материальное положение. *Методы исследования:* историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический, проблемно-хронологический. *Основные результаты и научная новизна:* впервые комплексно представлены основные характеристики студенческого состава, проанализированы учебная, научная, общественно-политическая деятельность студентов КИНО. *Практическое значение:* в процессе исследования создано системную фактологическую базу для сравнительного анализа деятельности институтов народного образования и анализа статистических данных их студенческого состава. *Оригинальность исследования* основывается на широком круге использованных источников и их аналитико-синтетической обработке. *Тип статьи:* теоретическая, исследовательская. *Основные результаты.* Проанализирована динамика изменения студенческого состава института, который формировался через систему командировок. В первые годы десятилетия большевикам не удалось реализовать свои идеи о доминировании среди молодежи рабочих и крестьян, членов КП(б)У и КСМУ. Достаточно оригинальным было распределение студентов по национальности, среди которых практически было поровну украинцев, евреев и русских. Возможно, из-за этого не удалось полностью украинизировать вуз. Часть студентов занимались научной работой. Власть пыталась навязать молодежи марксистско-ленинскую идеологию. Однако работа была не эффективной, прежде всего, потому, что в первые годы десятилетия коммунисты и комсомольцы из-за своей малочисленности не могли создать свои ячейки. Общественная работа концентрировалась в студенческом клубе. Функционировали студенческие профсоюзные организации, ячейки добровольных обществ. Студенты шефствовали над подразделениями Красной армии, проводили кампании ликвидации неграмотности. Сложным было материальное положение молодежи. Трудно было обеспечить ее жильем, стипендиями, питанием, медицинской помощью.

Ключевые слова: командировки, прием, кружок, центр, шефство, стипендия.

Поступила в редколлегию 04.03.2020

Прорецензирована 24.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 70–80

doi 10.15421/26200106

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.48

**Students of Katerynoslav Institute
of Public Education in the context
of the totalitarian system formation**

O. B. Komarnitskyi

Sc. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0002–1012–3683

kob-1974@ukr.net

Kamianets-Podilskyi

*Ivan Ohienko National University,
Ohienka St., 61, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnyskyi region, Ukraine, 32300*

L. M. Komarnitska

Ph. D. (Philology)

ORCID: 0000–0002–6742–8314

kob-1974@ukr.net

*Podilskyi Special Educational-Rehabilitation
Socio-Economic College*

*Hodovantsia St., 13, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnyskyi region, Ukraine, 32300*

I. M. Zavadzka

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0002–7680–9514

irynazavadzka80@gmail.com

State Agrarian and Engineering

University in Podileia,

*Shevchenka St., 13, Kamianets-Podilskyi,
Khmelnyskyi region, Ukraine, 32300*

Abstract. *The purpose of the article is to show the formation of the student body of Katerynoslav Institute of Public Education (KIPE) relying on the legacy of the predecessors and the existing sources; to highlight educational, scientific and socio-political activities of*

KIPE students; to reveal their financial situation. Research methods: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological. Main results and scientific novelty: the main characteristics of the student body are comprehensively presented, the educational, scientific and socio-political activities of KIPE students are analyzed for the first time. Practical significance: in the process of research, a systematic factual base is created for a comparative analysis of the activities of public education institutions and analysis of statistical data of their student body. The originality of the study is based on a wide range of sources used and their analytical and synthetic processing. Article type: theoretical, research. Principal results. The dynamics of changes in the student body of the institute, which was formed through a system of business trips, is analyzed. In the first years of the decade, the Bolsheviks failed to realize their ideas of dominance among the youth, workers, peasants, KP(b)U and KSMU members. The distribution of students by nationality was also quite original. There were almost equally Ukrainians, Jews and Russians among them. Perhaps because of this, it was not possible to ukrainize the university completely. Some students were engaged in scientific work. The authorities tried to impose the Marxist-Leninist ideology on young people. However, this work was not effective, primarily because in the first years of the decade, the Communists and Komsomol members could not create their own centers because of their small numbers. Community work was concentrated in the student club. Student trade union organizations and centers of voluntary societies functioned. Students patronized units of the Red Army, conducted campaigns to eliminate illiteracy. The financial situation of the youth was difficult. It was difficult to provide students with housing, scholarships, food, and medical care.

Keywords: business trip, reception, circle, center, patronage, scholarship.

Received 04.03.2020

Reviewed 24.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Значну увагу в нашому суспільстві в різні періоди його функціонування влада приділяла підготовці кваліфікованих педагогічних кадрів. Успіхи у розвитку школи, зокрема радянської, залежали від учителя – центральної фігури навчального і виховного процесу. Тож цілком закономірно, що державні й партійні органи прагнули піднести роль учителя в житті суспільства, поліпшити його підготовку. Саме учителі мали нести і вкорінювати в маси учнівства, міські й сільські громади наріжні ідеї тогочасного тоталітарного радянського суспільства. Особливо це відчутно було у 20-ті рр. ХХ ст., коли відбувалася модернізація системи початкової та середньої освіти, що вимагала невідкладних заходів у вирішенні проблеми забезпечення навчальних закладів кваліфікованими фахівцями, брак яких відчувався в усіх без винятку регіонах, у т. ч. і Катеринославщини. Хронологічні межі статті охоплюють 1921 р., коли у Катеринославі шляхом об'єднання місцевого університету, який діяв у 1918–1920 рр., і учительського інституту створили ІНО. Верхня межа стосується подій 1926 р., коли Катеринослав перейменували на Дніпропетровськ.

Історіографія. Досліджувана проблема лише частково вивчалася в працях вчених. Власне історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара періоду 1920-х рр. вивчена фрагментарно. Зокрема, у колективному виданні «Історія Дніпропетровського національного університету» подано основні віхи з історії студентства досліджуваного періоду: подано окремі факти щодо соціального складу молоді, діяльності партійного і профспілкового осередків, кількісного складу комсомольців, роботу педагогічного і біолого-експериментального гуртків (Історія Дніпропетровського..., 2003). Історик С. П. Падун у своїй праці проаналізувала викладання історичних дисциплін у КІНО, наприклад, історії місцевого краю. Вчена розповіла ще й про роботу соціально-історичного гуртка (Падун С. П., 2002). Декілька фактів ми почерпнули і з статті Л. В. Задорожної «Проблеми становлення педагогічної інтелігенції та її роль в соціокультурному просторі Дніпропетровщини в умовах трансформації українського суспільства в 20-х рр. ХХ ст.» (Задорожна Л. В., 2008). Дещо ґрунтовніше висвітлено історичний поступ університету у першій половині 30-х рр. Наприклад, історики В. С. Савчук, Н. М. Кушлякова, О. Л. Рябенко у 2019 р. опублікували статтю під назвою «Дніпропетровський інститут соціального виховання: виникнення, трансформації, наслідки» (Савчук В. С., 2019). Низка історичних фактів з життя студентства КІНО містяться у нашій монографії (Комарніцький, О. Б., 2017). Все ж комплексно означена у темі статті проблема комплексно не вивчалася.

Джерельна база дослідження. Стаття базується переважно на архівних джерелах, які зберігаються у фондах ЦДАВО і ЦДАГО України, Держархіві Дніпропетровської області, тогочасній періодиці.

Мета статті: спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу показати формування студентського складу Катеринославського ІНО, навчальну, наукову, громадсько-політичну діяльність студентів цього вишу, їхнє матеріальне становище.

Виклад основного матеріалу. У 1920-ті рр. більшовики особливу увагу звернули на виховання нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і стати в майбутньому «будівником соціалізму» в країні. Для реалізації цієї програми влада взяла рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, складовою частиною якого було «поліпшення» соціального складу студентства. У першій половині 1920-х рр. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Водночас мали місце випадки, коли кількість відряджених перевищувала план прийому. Наприклад, у КІНО у 1923 р. за відрядженнями вступали 244 особи, однак за браком місць на цільові місця зарахували тільки 209 (Матеріали про роботу Катеринославського інституту..., арк. 75).

Практикувалося бронювання у вищих місць за Радою національних меншин ВУЦВК. Наприклад, у 1926 р. КІНО зобов'язали зарахувати одного німця (Документи про культосвітню роботу..., арк. 100).

Загалом, у 1921 р. план прийому студентської молоді до ІНО становив 555 студентів (Переписка с Главполитпросветом..., арк. 77), а в 1922 р. – 850, у т. ч. на факультет професійної освіти – 650, соціального виховання – 200 (Переписка с Главполитпросветом..., арк. 79). На жаль, обмаль даних про кількість зарахованих абітурієнтів. Відомо, що у 1925 р. студентський склад інституту поповнився 267 новоспеченими першоккурсниками (Матеріали про стан та роботу інститутів..., арк. 424).

У порівнянні з іншими вищими (індустріально-технічними, соціально-економічними і сільсько-господарськими), які могли забезпечити кращі матеріальні умови і кар'єрний ріст, показники, охочих здобути професію вчителя було значно менше. Сучасник тих подій М. Зотін у своїй праці «Педагогічна освіта на Україні» змушений був констатувати, що «до педагогічних ВУЗів молодь ішла здебільшого через те, що їй або ніде вчитися («командировки до іншого ВУЗу не одержав» – звичайна відповідь багатьох іновців), або користуються педвишами, щоби взагалі вчитися, одержувати знання, і тільки знання, не цікавлячись питанням,

до чого потім ці знання будуть прикладені» (Зотін, М., 1926, с. 89). З КІНО інформували, що «...бажаючих вступати у ВІНО дуже мало. Це пояснюється тим, що ВІНО дає спеціальність (педагогіка), яка, на дивлячись на свою важкість, оплачується дуже низько. Робітники також намагаються не йти туди, не бажаючи позбутися своєї пролетарської чистоти. Більш охоче йдуть у ВІНО незаможники...» (Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 47).

У першій половині 1920-х рр. мали місце кампанії так званих «чисток» студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку чинного режиму. У серпні 1921 р. у Катеринославі напередодні першої «чистки» опублікували відгук, у якому закликали не йти на перереєстрацію: «Товариші студенти! Під приводом вилучення буржуазії... виключають кращих студентів. І ці нові інквізитори вносять п'їтму в студентське життя... Товариші студенти! Ви як один не повинні йти на реєстрацію, поки не будуть скасовані індивідуальні допитування...». За приклад брали Харків і Москву, де студенти показали, що гоніння неприпустиме в студентському житті. Тоді ж студенти «робітничого класу» направили комісії, що проводила чистку, гнівного листа, у якому погрожували, що «якщо ви не скасуєте своїх індивідуальних допитувань, тоді ми підемо на жертви і доведемо вашу несправедливість щодо виключених студентів». Вони зазначали, що своїми діями комісія штовхала відрахованих студентів на шлях злочинів проти радянської влади і змушувала зневірюватися у «роботі робітничо-селянської влади як самої справедливої». Насамкінець, містилося категоричне: «Ви сліпі і глухі і забуваєте, що готуєте нових ворогів, вони будуть мститися на кожному кроці... Не викликайте заворушень серед студентів» (Реабілітовані історією, 2009, с. 120). Щодо відрахованих того року студентів, то нам не вдалося віднайти відповідних даних. Натомість, навесні 1923 р. заклад вищої освіти змушений був покинути 61 студент (Матеріали про роботу Катеринославського інституту..., арк. 71), восени 1924 р. – 178 (22,8 % від загальної кількості) (Переписки с Наркомпросом..., арк. 129).

Інтереси відрахованих захищала Центральна комісія зі студентських справ при НКО УСРР. 13 січня 1925 р. Я. Ряппо у доповідній записці ЦК КП(б)У зазначав, що «апелювали буквально всі (особливо спекулянтський, міщанський елементи)», проходячи 2–3 інстанції (Переписка с Наркомосом..., арк. 28). Серед них і студенти КІНО. Наприклад, у 1924–1925 н. р. вони подали 24 апеляції, з яких 5 студентів відновили у їхніх правах повністю, 4 – умовно (Переписки с Наркомпросом..., арк. 129). Утім, перші подібні приклади відносяться ще до весни 1923 р., коли по-

вернулися до аудиторій 15 із 61 відрахованих студентів (Матеріали про роботу Катеринославського..., арк. 71).

За чисельністю студентів КІНО входив до першої трійки, поступаючись за цим показником лише Харківському та Київському ІНО. У першому триместрі 1921–1922 н. р. тут студіювали 1389 студентів, другому – 1531, у 1922–1923 н. р. – 1149, у першому триместрі 1923–1924 н. р. – 854, другому – 824, у 1924–1925 н. р. – відповідно 1184 і 832, у 1925–1926 н. р. – 993 і 1039 (Матеріали про роботу Катеринославських інститутів..., арк. 82–82 зв.; Матеріали про стан і роботу педагогічних..., арк. 32 зв.; Матеріали про роботу Катеринославського інституту..., арк. 90; Річні звіти інститутів..., арк. 399 зв., 448; Переписка с ЦК КП(б)У..., арк. 18–19 зв.; Народня освіта України, 1926, с. 22–23; Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 44, 56; Майборода В. К., 1992, с. 47).

У деяких джерелах знаходимо малоімовірну інформацію про чисельність студентства. Наприклад, у виданні «Днепропетровску – 200 лет. 1776–1976» ідеться, що у вересні 1921 р. у КІНО навчалися 5022 студенти (Днепропетровску – 200 лет, 1976, с. 174). У колективному виданні «Історія міста Дніпропетровська» (Історія міста Дніпропетровська, 2006, с. 399), а також статті Л. В. Задорожної подано дані про 2 677 студентів (Задорожна Л. В., 2008, с. 358).

Нам вдалося віднайти дані про соціальний, партійний, національний і статевий склад молоді. Наприклад, восени 1923 р. за соціальною ознакою робітників було 9,9 %, селян – 22,6 %, службовців – 45,2 % (Матеріали про роботу Катеринославського інституту..., арк. 90). У виданні «Історія Дніпропетровського національного університету» наведено дані про соціальний склад першокурсників. У 1922–1923 н. р. робітники становили 5,7 %, селяни – 17 %, службовці – 66 % (Історія Дніпропетровського, 2003, с. 48). Цікаво, що серед зарахованих до педвишу були і т. зв. «політемігранти». Наприклад, у 1925–1926 н. р. до ІНО зарахували П. Войтяка, М. Казіна, Жихорка, Юрківа (Положення та інструкції..., с. 100–102).

Щодо партійного складу, то відсоток комуністів і комсомольців серед студентської молоді був незначним. За нашими підрахунками, за цим показником КІНО був на останньому місці серед 12 інститутів народної освіти. У 1922–1923 н. р. тут навчалися 5 комуністів і 12 комсомольців (Положение о высших учебных заведениях..., арк. 60), у листопаді 1923 р. – відповідно 33 (4,8 % від загальної кількості студентів) і 12 (1,7 %) (Переписка с ЦК КП(б)У..., арк. 18–19 зв.), у 1925–1926 н. р. – 77 (7,4 %) і 15 (1,4 %) (Річні звіти інститутів..., арк. 399 зв.).

Що стосується національного складу, то тут спостерігається певний паритет. Навесні 1924 р. українців було 34,5 %, євреїв – 33,8 %, росіян – 26,7 % (Протоколи засідань..., арк. 66 зв.). Невдовзі українців стало значно більше. У 1925–1926 н. р. їх питома вага зросла до 53,9 %, а інших національностей, навпаки, зменшилася: росіян – до 15,4 %, євреїв – до 26,1 % (Річні звіти інститутів..., арк. 399 зв.). За статевим складом спочатку переважали жінки, а з середини десятиліття – чоловіки. Наприклад, у 1924–1925 р. чоловіки становили 48,3 %, жінки – 51,7 % (Народня освіта України, 1926, с. 22–23), у 1925–1926 н. р. – відповідно 55,6 % і 44,4 % (Річні звіти інститутів..., арк. 399 зв.).

На жаль, обмаль інформації про навчальну діяльність молоді. У статистичному збірнику «Народня освіта України на 1 січня 1925 р.» йдеться про стан впровадження української мови у вишах. На той час, відповідно до офіційних даних, українською мовою навчання велося у 4 ІНО, українсько-російською – у 7 ІНО, у т. ч. у КІНО (Народня освіта України, 1926, с. 22–23).

Представники студентської молоді обстоювали навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси своєї корпорації у відповідних комісіях інституту. Наприклад, у 1922–1923 н. р. студентські курії в радах факультетів та предметних комісіях виступали проти навчального перевантаження студентів і вимагали від керівництва вишів дотримуватися встановленої НКО норми тижневого аудиторного навантаження студентів (36 год.). У разі, коли ці норми порушувались і адміністрації вишу відмовлялися від діалогу зі студентськими куріями, останні звертались за захистом своїх прав до органів державної влади й управління (Кравчук, Х., 2009, с. 33–34; Липинский, В. В., 1991, с. 74–76).

ІНО формував свої бази практики. Наприклад, на початку 20-х рр. у структурі вишу був дитсадок (Матеріали про роботу Катеринославських інститутів..., арк. 102). Мали місце випадки, коли у деяких школах не досить приязно ставилися до практикантів (Зотін, М., 1926, с. 130).

Студенти намагалися вивчити досвід роботи своїх колег з інших вишів. Наприклад, навесні 1924 р. молодь КІНО з екскурсією побувала у Ніжинському ІНО. Під час поїздки викладачі та студенти ознайомилися із досвідом застосування у Ніжині «дальтон-планівського» методу навчання (Матеріали про учбово-виховну роботу..., арк. 135, 139 зв.).

Частина студентської молоді виявляла інтерес до науки, що спонукало її до науково-дослідної діяльності, зокрема, у складі науково-дослідних кафедр, запроваджених відповідно до постанови РНК УСРР «Про утворення науково-дослідних кафедр» від 2 грудня 1921 р. (Ткаченко, В. В., 2009, с. 75).

Їхньою метою було залучення до науково-дослідної роботи молодих дослідників, «розробка під керівництвом найбільш видатних учених наукових проблем, а також підготовка до наукової і педагогічної діяльності осіб, що мали потяг до наукової діяльності і необхідні для цього знання і здібності» (Дем'янчук, Г. С., 2010, с. 171; Регейко, І. Ю., 2010, с. 113). У 1924–1925 н. р. при КІНО було дві таких кафедри (Бакіров, В. С., 2006, с. 123).

Студентство інституту зацікавилася краєзнавчою проблематикою. Цьому сприяло те, що у виші з'явився курс історії місцевого краю (викладач – видатний український історик Д. Яворницький) (Падун, С. П., 2002, с. 315). Для майбутніх учителів одним із пріоритетів мала стати робота у складі педагогічного гуртка, який виник у жовтні 1921 р. Він працював недовго: у 1921–1922 н. р. і в першому семестрі 1922–1923 н. р. (Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 46). Згодом його відновили як гурток соціального виховання, який діяв під керівництвом проф. М. Даденкова. У 1925–1926 н. р. він налічував 150 членів (Річні звіти інститутів..., арк. 412 зв., 458). 3 січня 1923 р. діяв також біолого-експериментальний гурток (Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 46).

Восени 1923 р. виник соціально-історичний гурток, головою якого обрали М. Злотникова. Гурток складався з 5 секцій: історії України (керівники – І. Степанів, Д. Яворницький, В. Пархоменко), історії Росії (М. Злотников), археології (Д. Яворницький), революційних рухів (М. Лебський), літератури (Ю. Фохт, С. Ціммерман) (Падун, С. П., 2002, с. 318). У 1926–1927 н. р. до його складу входили 40 осіб (Річні звіти інститутів..., арк. 458). У середовищі студентів-істориків працювали семінари вищого типу. Наприклад, у 1924–1925 н. р. історичним семінаром, як і гуртком, керував проф. М. Злотников. Він проводив зі студентами семінари з історії революції 1905–1907 рр., робітничого і селянського рухів на Півдні України. До складу семінару з історії України входили 10 студентів, якими керував В. Пархоменко. Робота проводилася за такими темами: «Колонізація Полтавщини в XV–XVI ст.», «Україна за часів Хмельниччини та Виговського», «Еволюція міста на Україні в XVII–XVIII ст.», «Селянство в XVII ст.», «Колонізація Півдня України», «Соціально-економічна організація Січі», «Кирило-Мефодіївське братство», «Махновщина». Д. Яворницький поглиблював знання студентів з курсу «Джерела до історії запорозьких козаків» (Падун, С. П., 2002, с. 317–318). У 1925–1926 н. р. у складі семінару з історії України здобували знання 7 студентів, історії Росії – 10. Діяв також мовний семінар, заняття у якому в 1925–1926 н. р. відвідували 10 студентів (Річні звіти інститутів..., арк. 414).

Для вирішення завдань приведення студентів у відповідність до вимог радянської системи, нав'язування марксистсько-ленінської ідеології у вишах почали створювати осередки КП(б)У. На листопад 1922 р. у КІНО парторганізація вже функціонувала. Наприкінці року її об'єднали з осередком медінституту. Мотиви такого кроку пояснювалися тим, що тоді в ІНО було лише 5 комуністів (Положение о высших учебных заведениях..., арк. 60–61зв.). У вересні 1924 р. діяльність окремого партосередку відновили. У вересні 1924 р. у виші парторганізація вже налічувала 83 особи, а у 1925–1926 н. р. – 157 (Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 48–49).

Подібною була ситуація і з комсомольським осередком. У зв'язку з малочисельністю комсомольців (у 1921–1922 н. р. – 12 (Положение о высших учебных заведениях..., арк. 60), у 1922–1923 н. р. – 15 (Історія Дніпропетровського..., 2003, с. 49)) було створено осередок, до складу якого увійшли комсомольці різних установ, закладів та організацій. Цей осередок вів боротьбу з організацією Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, яка діяла в місті (Прилуцький, В. І., 1994, с. 13).

Серед заходів, якими опікувалися компартійний та комсомольський осередки з метою виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних гуртків. Зокрема, у 1922–1923 н. р. у виші започаткували марксистський гурток (Положение о высших учебных заведениях..., арк. 60). Водночас катеринославські «політгуртківці» не виявляли особливої активності. У цьому контексті варто зазначити, що першому триместрі 1925–1926 н. р. відвідуваність занять становила лише 35–38 % (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 150). Частина студентів байдуже поставилися до антирелігійної діяльності, вважали її «зайвою витратою часу» (Б-ський, А., 1928, с. 4). Наприклад, 24 лютого 1926 р. на засіданні бюро осередку КП(б)У КІНО йшлося про те, що антирелігійний гурток нічого не робив, тому його потрібно було ліквідувати (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 150).

Важливою складовою буття студентської молоді виступала громадська діяльність, яка значною мірою концентрувалася у студентському клубі, який був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у виші. Історик В. Липинський встановив, що перші студентські клуби виникли восени 1921 р. в Харкові, Одесі та Катеринославі (Липинский, В. В., 1991, с. 107). При клубі КІНО працювали різноманітні гуртки. У лютому 1926 р. діяли хорівий, драматичний, антирелігійний, художній, музичний, спортивний гуртки (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 150).

З осені 1922 р. почали функціонувати студентські профспілкові організації. У 1922–1923 н. р. се-

ред студентів було 978 членів профспілки (Аксакова, Н., 2012, с. 116). Упродовж 1923–1924 н. р. профспілкову організацію об'єднали зі студентським комітетом і створили на їхній базі виконавче бюро профсекцій у складі 7 осіб. У другому триместрі 1923–1924 н. р. профспілка об'єднувала 541 студента (63,9 % від загальної кількості студентів). Крім робітничих профсекцій, у середовищі студентства діяла нечисленна секція КНС. У 1923–1924 н. р. вона налічувала 48 членів. Для порівняння: у Київському ІНО було 273 комнезамівці (Протоколи засідань бюро..., арк. 71).

В інституті діяли осередки масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що ставили своєю метою сприяння партії і державі у реалізації завдань культурної революції. Серед них – осередок товариства «Тсоавіахіму», який у лютому 1926 р. налічував 452 члени (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 149). Важливою складовою військової підготовки тоді розглядалася фізична культура і спорт. На 24 лютого 1926 р. спортгурток об'єднував 70 членів. Загалом, маємо констатувати, що у фізкультурну і спортивну роботу було «втягнуто» далеко не всіх студентів. Однією з причин була недостатня матеріальна база. У КІНО працював спортивний гурток, однак він не мав спортзалу. Тому його члени змушені були ходити займатися до гірничого інституту (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 150).

З 1924 р. у педвиші діяв осередок товариства «Культурного єднання із селом» («Культзмичка»), основною метою якого було піднесення культурного рівня на селі. У лютому 1926 р. він мав 60 членів. Гуртківці шефствували над с. Кулебівка. Вони організовували школи, сільбуди, хати-читальні, бібліотеки, гуртки, лікнепи, екскурсії селян до міста, сприяли роботі вчителів, допомагали під час посівних кампаній тощо (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 149).

Значною популярністю серед молоді користувалися стінгазети, які видавали «за гарячими слідами». Катеринославські студенти публікували газету «Молодий лєнінець» (Протоколи засідань бюро..., арк. 71).

З початку 1920-х рр. студентів залучали до шефства над підрозділами Червоної армії, зокрема, над 89-м Чонгарським полком. Вони допомагали військовикам створювати гуртки, зокрема російської мови, математики та географії (Я. С., 1923, с. 93).

Студенти брали участь у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Практичну роботу молоді координував осередок товариства «Геть неписьменність». У другому триместрі 1925–1926 н. р. він охопив своєю роботою 575 членів (Протоколи вузовських ячеек..., арк. 149).

Досить складним було матеріальне становище молоді. Непросто було забезпечити її житлом.

У зв'язку з цим 22 вересня 1925 р. ректор ІНО Кашкаров просив Укрголовпрофосвіту дати згоду не приймати першокурсників, оскільки їх не було де розселити (Матеріали про стан та роботу інститутів..., арк. 423–424). Мізерна кількість студентів отримували стипендії. На листопад 1924 р. стипендіями забезпечили 135 студентів з 832 (16,2 % від загальної кількості) (Ляпіна, О. В., 2008, с. 269).

Досить гостро стояло питання з харчуванням молоді, яка не могла не відчувати катастрофічних наслідків голоду 1921–1923 рр. Для поліпшення становища органи державної влади запровадили дворазове місячне забезпечення студентів-стипендіатів продовольчими пайками, енергетична цінність яких була низькою. Зокрема, у КІНО у 1921 р. пайок отримував 661 студент (близько 50 % від загальної кількості) (Матеріали про роботу Катеринославських інститутів..., арк. 82 зв).

У вишівських містах відкривалися лікарні, поліклініки, які були на балансі Комітетів поліпшення побуту студентства, один із яких наприкінці 1922 р. виник у КІНО (Аксакова, Н., 2012, с. 117). Вони намагалися вирішити питання щодо надання медичної допомоги студентству. Частину коштів на їх утримання виділяв Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР. Катеринославських студентів обслуговували також у лікарні організації «Робмед» і губернській лікарні, за послуги яких потрібно було заплатити по 25 коп. (Переписка с Наркомосом..., арк. 49).

Матеріальну і трудову допомогу молоді надавали каси взаємодопомоги, які виникли у березні-квітні 1921 р. Одну з перших кас, поряд із Полтавським і Одеським ІНО створили студенти Катеринославського педвишу. Вони розробили статут КВД (Аксакова, Н., 2012, с. 118). Адміністрація вишу для покращення матеріального становища студентів йшла їм назустріч, корегуючи хід навчального процесу. Зокрема, у 1921–1922 н. р. заняття відбувалися після обіду. У першій половині дня вони підзаробляли на прожиття, оскільки частина молоді мала сім'ї (Матеріали про стан і роботу педагогічних учбових закладів..., арк. 32зв.).

Результати. Вперше комплексно розглянуто формування студентського складу, навчальну, наукову, громадсько-політичну діяльність студентів Катеринославського ІНО, їхнє матеріальне становище. Проаналізовано динаміку зміни студентського складу інституту, який формувався через систему відряджень. Контингенти студентів були не значними, оскільки більшість абітурієнтів вступали у виші, які могли б забезпечити кращі матеріальні умови і кар'єрний ріст, чого не скажеш про педагогічні ЗВО. У перші роки десятиліття більшовикам не вдалося реалізувати свої ідеї про домінування серед молоді робітничо-селянського і комуністично-комсомольського прошарку. Досить оригінальним був і розподіл студентів за національністю, серед яких практично було порівну українців, євреїв і росіян. Можливо, через це не вдалося повністю українізувати виш, і на середину десятиліття навчання велося як українською, так і російською мовами. Частина студентів займалася науковою роботою, насамперед у складі педагогічного та соціально-історичного гуртків.

Влада намагалася нав'язати молоді марксистсько-ленінську ідеологію. Однак робота була не ефективною, насамперед через те, що у перші роки десятиліття комуністи та комсомольці через свою малочисельність не могли створити осередки. Започаткований марксистський гурток не виявляв особливої активності, байдуже студенти поставилися до антирелігійної діяльності. Громадська робота концентрувалася у студентському клубі, при якому працювали різноманітні гуртки. Функціонували студентські профспілкові організації, осередки масових добровільних товариств, зокрема «Тсоавіахіму» і «Кульгзмичка». Студенти видавали стінгазети, шефствували над підрозділами Червоної армії, проводили кампанії ліквідації неписьменності.

Складним було матеріальне становище молоді. Важко було забезпечити її житлом, стипендіями, харчуванням, медичною допомогою. Матеріальну і трудову допомогу студентству надавали каси взаємодопомоги, а також адміністрація вишу.

Бібліографічні посилання

Аксакова, Н., 2012. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки. *Схід : Економіка. Історія. Філософія : аналіт.-інформ. журн.* Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», № 3 (117), трав.-черв., с. 74–77.

Бакіров, В. С., 2006. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна : віхи історії. *Краєзнавство : наук. журн.* Київ, Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., № 1–4, с. 121–125.

Б-ський, А., 1928. Так ставитись до безвірницької роботи не слід. *Червоний кордон.* 25 верес., ч. 110 (486), с. 4.

Дем'янчук, Г. С., Дем'янчук, Б. Г., Дем'янчук, А. Г., 2010. *Українське краєзнавство: сторінки історії.* Київ : Вид. центр «Просвіта».

Дніпропетровську – 200 лет. 1776–1976 : сб. док. и матер., 1976. Київ : Наук. думка.

Документи про культосвітню роботу серед нацменшостей. 18 грудня 1925 р. – 3 вересня 1926 р. Спр. 88. Оп. 1. Ф. 413. Київ : ЦДАВО України. 124 арк.

Задорожна, Л. В., 2008. Проблеми становлення педагогічної інтелігенції та її роль в соціокультурному просторі Дніпропетровщини в умовах трансформації українського суспільства в 20-х рр. XX ст. *Наукові запис-*

ки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія : зб. наук. пр. Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, вип. XIV, с. 356–361.

Зогін, М., 1926. *Педагогічна освіта на Україні*. Харків : Держ. вид-во Укр.

Історія Дніпропетровського національного університету, вид. 3-є, перероб і доп., 2003. Дніпропетровськ : Дніпропетров. нац. ун-т.

Історія міста Дніпропетровська. 2006. Дніпропетровськ : Грані.

Комарніцький, О. Б., 2017. *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.* Монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута».

Кравчук, Х., 2009. Організації загальношкільського представництва в УСРР у 1920-ті рр. *Схід : інформ.-аналіт. журн.* Донецьк, № 8 (99), с. 31–35.

Липинский, В. В., 1991. *Кто защитит студента? Студенческие организации Украины : история и современность*. Донецк : редакц.-издат. отдел Донецк. управл. по печати.

Ляпіна, О. В., 2008. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.) : порівняльний аспект. *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Дніпропетров. нац. ун-т, вип. 6, с. 263–271.

Майборода, В. К., 1992. *Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.)*. Київ : Либідь.

Матеріали про роботу Катеринославських інститутів народної освіти і теоретичних наук за 1920–21 учбовий рік. 15 січня – 21 грудня 1921 р. Спр. 250. Оп. 2. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 150 арк.

Матеріали про роботу Катеринославського інституту народної освіти. 3 вересня 1923 р. – 25 листопада 1924 р. Спр. 291. Оп. 3. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 132 арк.

Матеріали про стан і роботу педагогічних учбових закладів Катеринославської губернії. 1921 р. Спр. 285. Оп. 2. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 134 арк.

Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти. Т. II. 12 червня – 22 жовтня 1925 р. Спр. 567. Оп. 5. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 1114 арк.

Матеріали про учбово-виховну роботу Ніжинського інституту народної освіти. 28 листопада 1922 р. – 13 жовтня 1924 р. Спр. 1101. Оп. 2. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 163 арк.

Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти, 1926. *Статистика України. № 76. Серія VII. Статистика народної освіти*, вип. II, т. V. Харків : Центр. стат. управ. УСРР.

Падун, С. П., 2002. Викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти (1921–1933 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : історія і археологія*. Дніпропетровськ : Дніпропетров. нац. ун-т, вип. 10, с. 314–319.

Переписка с Главполитпросветом и Наркомпросом УССР о работе совпартшкол, педагогических курсов, распределении газеты «Помощь голодающим». 2 янва-

ря – 23 декабря 1922 г. Спр. 1467. Оп. 20. Ф. 1. Київ : ЦДАГО України. 234 арк.

Переписка с Наркомосом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ о ликвидации неграмотности, постановке учебно-педагогической работе в учебных заведениях. 2 января – 29 июля 1925 г. Спр. 2009. Оп. 20. Ф. 1. Київ : ЦДАГО України. 172 арк.

Переписка с ЦК КП(б)У об окончивших вузы. Списки студентов-коммунистов и комсомольцев мединститута, института народного образования, горного института. 6 апреля 1923 г. – 25 октября 1924 г. Спр. 1168. Оп. 1. Ф. П. 1. Дніпро : Державний архів Дніпропетровської області. 70 арк.

Переписки с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам. 5 августа 1925 г. – 8 января 1926 г. Спр. 2010. Оп. 20. Ф. 1. Київ : ЦДАГО України. 167 арк.

Положение о высших учебных заведениях, подготовке курсов для поступающих в вузы, инструкция политкомиссарам вузов. 13 января – 15 декабря 1922 г. Спр. 1513. Оп. 20. Ф. 1. Київ : ЦДАГО України. 106 арк.

Положення та інструкції ВЦРПС про організацію пролетарського студентства. 28 вересня 1925 р. – 22 лютого 1926 р. Спр. 628. Оп. 5. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 145 арк.

Прилуцький, В. І., 1994. *Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.)*: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ.

Протоколи засідань бюро, звіти, доповідні записки та інші матеріали Катеринославського інституту народної освіти. 11 січня – 11 грудня 1924 р. Спр. 633. Оп. 4. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 221 арк.

Протоколы вузовских ячеек КП(б)У института народного образования. 21 декабря 1925 г. – 30 марта 1926 г. Спр. 473. Оп. 1. Ф. П. 7. Дніпро : Державний архів Дніпропетровської обл. 165 арк.

Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область, 2009. Дніпропетровськ : Монолит, кн. 1.

Регейко, І. Ю., 2010. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – початку ХХІ століття : історіографічні аспекти. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. Хмельницький : Хмельницьк. гум.-пед. академ., вип. 7, с. 189–194.

Річні звіти інститутів народної освіти. 11 січня 1925 р. – грудень 1927 р. Спр. 289. Оп. 5. Ф. 166. Київ : ЦДАВО України. 711 арк.

Савчук, В. С., Кушлакова, Н. М., Рябенко, О. Л., 2019. Дніпропетровський Інститут соціального виховання : виникнення, трансформації, наслідки. *Універсум історії та археології*. Дніпро, т. 2 (27), вип. 1, с. 125–139.

Ткаченко, В. В., 2009. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920–1930 роках. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, вип. 23, с. 75–83.

Я. С., 1923. Культурное шефство. *Студент революции*. № 6, с. 93.

References

- Aksakova, N., 2012. *Formuvannia kolektyviv studentiv pedahohichnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv USRR u 1920-ti roky* [Formation of students groups of pedagogical higher educational institutions of the Ukrainian SSR in the 1920s.]. *Skhid: Ekonomika. Istorii. Filosofiia* [East: Economics. History. Philosophy]: analit.-inform. zhurn. Donetsk: TOV «Skhidnyi vydavnychiy dim», № 3 (117), trav.-cherv., pp. 74–77 (in Ukrainian).
- Bakirov, V. S., 2006. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina: vikhly istorii* [V. N. Karazin Kharkiv National University: milestones in history.]. *Kraieznavstvo* [Local history studies]: nauk. zhurn. Kyiv, Kamianets-Podilskiy: Zvoleiko D. H., № 1–4, pp. 121–125 (in Ukrainian).
- B-skyi, A., 1928. *Tak stavtyts do bezvirnytskoi roboty ne slid* [It is not necessary to treat this kind of non-religious work]. *Chervonyi kordon* [Red border]. 25 veres., ch. 110 (486), p. 4 (in Ukrainian).
- Demianchuk, H. S., Demianchuk, B. H., Demianchuk, A. H., 2010. *Ukrainske kraieznavstvo: storinky istorii* [Ukrainian local history studies: history pages]. Kyiv: Vyd. tsentr «Prosvita» (in Ukrainian).
- Dnepropetrovsku – 200 let [Dnepropetrovsk is 200 years old]. 1776–1976: sb. dok. y mater., 1976. Kyiv: Nauk. dumka.
- Dokumenty pro kultosvitniu robotu sered natsemshostei. 18 hrudnia 1925 r. – 3 veresnia 1926 r. [Documents on educational work among national minorities. 18 December 1925–3 September 1926]. File 88. Inventory 1. Fund 413. Kyiv: Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady upravlinnya Ukrayiny (hereafter – TsDAVO Ukrayiny) [Central State Archive of Higher Authorities of Ukraine]. 124 ark. (in Ukrainian).
- Zadorozhna, L. V., 2008. *Problemy stanovlennia pedahohichnoi intelihtentsii ta yii rol v sotsiokulturnomu prostori Dnipropetrovshchyny v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva v 20-kh rr. KhKh st* [The problems of the pedagogical intelligentsia formation and its role in the sociocultural space of Dnipropetrovsk in the conditions of Ukrainian society transformation in the 20s. of XX century.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: istoriia: zb. nauk. pr.* [Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: history]. Vinnytsia: Vinnyts. derzh. ped. un-t im. M. Kotsiubynskoho, vyp. XIV, pp. 356–361 (in Ukrainian).
- Zotin, M., 1926. *Pedahohichna osvita na Ukraini* [Teacher education in Ukraine]. Kharkiv: Derzh. vyd-vo Ukr (in Ukrainian).
- Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu [History of Dnipropetrovsk National University], vyd. 3-e, pererob i dop., 2003. Dnipropetrovsk: Dnipropetrov. nats. un-t (in Ukrainian).
- Istoriia mista Dnipropetrovsk [History of the Dnepropetrovsk city]. 2006. Dnipropetrovsk: Hrani (in Ukrainian).
- Komarnitskyi, O. B., 2017. *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920–1930-kh rr.* [Students-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920–1930s]. *Monohrafiia. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta»* (in Ukrainian).
- Kravchuk, Kh., 2009. *Orhanizatsii zahalnostudentskoho predstavnytstva v USRR u 1920-ti rr.* [Organization of student representation of the Ukrainian SSR in the 1920s]. *Skhid* [East]: inform.-analit. zhurn. Donetsk, № 8 (99), pp. 31–35 (in Ukrainian).
- Lypynskyi, V. V., 1991. *Kto zashchytyt studenta? Studencheskye orhanyzatsyy Ukrayny: ystoryia y sovremennost* [Who will protect the student? Student organizations of Ukraine: history and modernity]. Donetsk: redakts.-yzdat. otel Donetsk. uprav. po pechaty.
- Liapina, O. V., 2008. *Instytuty narodnoi osvity (1920-ti – pochatok 1930-kh rr.): porivnialnyi aspekt* [Institutes of public education (1920s – early 1930s): a comparative aspect]. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [Naddniprianska Ukraine: historical processes, events, figures]: zb. nauk. pr. Dnipropetrovsk: Dnipropetrov. nats. un-t, vyp. 6, pp. 263–271 (in Ukrainian).
- Maiboroda, V. K., 1992. *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.)* [Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Materialy pro robotu Katerynoslavskykh instytutiv narodnoi osvity i teoretychnykh nauk za 1920–21 uchbovyi rik. 15 sichnia – 21 hrudnia 1921 r. [Materials on the work of Katerynoslav Institutes of Public Education and Theoretical Sciences for the 1920–21 academic year. January 15 – December 21, 1921]. File 250. Inventory 2. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny. 150 ark. (in Ukrainian).
- Materialy pro robotu Katerynoslavskoho instytutu narodnoi osvity. 3 veresnia 1923 r. – 25 lystopada 1924 r. [Materials on the work of Katerynoslav Institute of Public Education. 3 September 1923–25 November 1924]. File 291. Inventory 3. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny. 132 ark. (in Ukrainian).
- Materialy pro stan i robotu pedahohichnykh uchbovykh zakladiv Katerynoslavskoi hubernii. 1921 r. [Materials about the state and work of pedagogical educational institutions of Katerynoslav province. 1921]. File 285. Inventory 2. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny. 134 ark. (in Ukrainian).
- Materialy pro stan ta robotu instytutiv narodnoi osvity. T. II. 12 chervnia – 22 zhovtnia 1925 r. [Materials on the state and work of public education institutes. V. II. June 12 – October 22, 1925]. File 567. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny. 1114 ark. (in Ukrainian).
- Materialy pro uchbovo-vykhovnu robotu Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity. 28 lystopada 1922 r. – 13 zhovtnia 1924 r. [Materials on educational work of Nizhyn Institute of Public Education. 28 November 1922–13 October 1924]. File 1101. Inventory 2. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny. 163 ark. (in Ukrainian).
- Narodnia osvita Ukrainy na 1 sichnia 1925 r. Ustanovy profesiinoi ta politychnoi osvity, 1926 [National education of Ukraine on January 1, 1925. Institutions of professional and political education, 1926]. *Statystyka Ukrainy. № 76. Serii VII. Statystyka narodnoi osvity* [Statistics of Ukraine. № 76. Series VII. Public education statistics], vyp. II, t. V. Kharkiv: Tsentr. stat. uprav. USRR. (in Ukrainian).

Padun, S. P., 2002. *Vykladannia istorychnykh dysyplin u Katerynoslavskomu instytuti narodnoi osvity (1921–1933 rr.)* [Teaching of historical disciplines at Katerynoslav Institute of Public Education (1921–1933)]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: istoriia i arkeolohiia* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archeology]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrov. nats. un-t, vyp. 10, pp. 314–319. (in Ukrainian).

Perepyska s Hlavpolytprosvetom y Narkomprosom USSR o rabote sovpartshkol, pedahohycheskykh kursov, raspredelenyy hazety «Pomoshch holodaiushchym». 2 yanvaria – 23 dekabria 1922 h. [Correspondence with the Glavpolitprosvet and People's Commissars of the Ukrainian SSR in the work of Soviet Party schools, pedagogical courses, and the distribution of the newspaper «Help for the Starving». January 2 – December 23, 1922]. File 1467. Inventory 20. Fund 1. Kyiv: Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (hereafter – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive Public Associations of Ukraine]. 234 ark.

Perepyska s Narkomosom USSR, SNK USSR, VUTsYK, VUSPS, TsK LKSMU o lykvydatsyy nehratnosty, postanovke uchebno-pedahohycheskoi rabote v uchebnykh zave deniyakh. 2 yanvaria – 29 yuliia 1925 h. [Correspondence with the People's Commissar of the Ukrainian SSR, SNK of the Ukrainian SSR, VUTsIK, VUSPS, the Central Committee of the Komsomol of Ukraine on the eradication of illiteracy, the formulation of educational and pedagogical work in educational institutions. January 2 – July 29, 1925]. File 2009. Inventory 20. Fund 1. Kyiv: TsDAHO Ukrainy. 172 ark.

Perepyska s TsK KP(b)U ob okonchyvshykh vuzy. Spysky studentov-kommunistov y komsomoltsev medynstytuta, ynstytuta narodnoho obrazovanyia, hornoho ynstytuta. 6 aprelia 1923 h. – 25 oktiabria 1924 h. [Correspondence with the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine about universities graduates. Lists of communist students and Komsomol members of the medical institute, the institute of public education, and the mining institute. April 6, 1923 – October 25, 1924]. File 1168. Inventory 1. Fund P. 1. Dnipro: Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. 70 ark.

Perepysky s Narkomprosom USSR, SNK USSR, VUTsYK, VUSPS, TsK LKSMU, dokladnye zapysky Narkomprosa USSR o vypolnenyy postanovleniy TsK KP(b)U, okazanny materyalnoi pomoshchy studentam. 5 avhusta 1925 h. – 8 yanvaria 1926 h. [Correspondence with the People's Commissar of the Ukrainian SSR, SNK of the Ukrainian SSR, VUTsIK, VUSPS, the Central Committee of the Komsomol, the memorandum of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR on the implementation of the decisions of the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine, the provision of material assistance to students. August 5, 1925 – January 8, 1926]. File 2010. Inventory 20. Fund 1. Kyiv: TsDAHO Ukrainy. 167 ark.

Polozhenye o vysshnykh uchebnykh zavedenyakh, podhotovchykh kursakh dlia postupaiushchykh v vuzy, ynsruktsyia polytkomyssaram vuzov. 13 yanvaria – 15 dekabria 1922 h. [Regulations on higher education institutions, preparatory courses for applicants to universities, instruction to political commissars of universities. January 13 – December 15, 1922]. File 1513. Inventory 20. Fund 1. Kyiv: TsDAHO Ukrainy. 106 ark. (in Ukrainian).

Polozhennia ta instruksii VTsRPS pro orhanizatsiiu proletarskoho studentstva. 28 veresnia 1925 r. – 22 liutoho 1926 r. [The provisions and instructions of the All-Union Central Council of Trade Unions on the organization of proletarian students. September 28, 1925 – February 22, 1926]. File 628. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy. 145 ark. (in Ukrainian).

Prylutsnyi, V. I., 1994. *Molodizhni orhanizatsii v USSR v umovakh stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1920–1927 rr.)* [Youth organizations in the Ukrainian SSR in the conditions of formation of a totalitarian regime (1920–1927)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv. (in Ukrainian).

Protokoly zasidan biuro, zvity, dopovidni zapysky ta inshi materialy Katerynoslavskoho instytutu narodnoi osvity. 11 sichnia – 11 hrudnia 1924 r. [Minutes of bureau meetings, reports, memos and other materials of Katerynoslav Institute of Public Education. January 11 – December 11, 1924]. File 633. Inventory 4. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy. 221 ark. (in Ukrainian).

Protokoly vuzovskykh yacheek KP(b)U ynstytuta narodnoho obrazovanyia. 21 dekabria 1925 h. – 30 marta 1926 h. [The protocols of the university cells of the CP (b) of Ukraine of the Institute of Public Education. December 21, 1925 – March 30, 1926]. File 473. Inventory 1. Fund P. 7. Dnipro: Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi obl. 165 ark. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriiei [Rehabilitated by history]: u 27 tomakh. Dnipropetrovska oblast, 2009. Dnipropetrovsk: Monolyt, kn. 1 (in Ukrainian).

Reheiko, I. Yu., 2010. *Pidhotovka naukovykh i naukovopedahohichnykh kadrov vyshchoi kvalifikatsii v Ukraini u KhKh – pochatku KhKhI stolittia: istoriohrafichni aspekty* [Training of scientific and scientific-pedagogical personnel of higher qualification in Ukraine in the XX – beginning of XXI century: historiographical aspects]. *Pedahohichniy dyskurs* [Pedagogical discourse]: zb. nauk. pr. Khmelnytskyi: Khmelnytsk. hum.-ped. akadem., vyp. 7, pp. 189–194 (in Ukrainian).

Richni zvity instytutiv narodnoi osvity. 11 sichnia 1925r. – hruden 1927 r. [Annual reports of public education institutes. January 11, 1925 – December 1927]. File 289. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy. 711 ark. (in Ukrainian).

Savchuk, V. S., Kushlakova, N. M., Riabchenko, O. L., 2019. *Dnipropetrovskyi Instytut sotsialnoho vykhovannia: vynyknennia, transformatsii, naslidky* [Dnipropetrovsk Institute of Social Education: the emergence, transformation, consequences]. *Universum istorii ta arkeolohii* [Universum Historiae et Archeologiae]. Dnipro, t. 2 (27), vyp. 1, pp. 125–139 (in Ukrainian).

Tkachenko, V. V., 2009. *Diialnist naukovodoslidnykh kafedr u vyshchykh navchalnykh zakladakh ta orhanizatsiia haluzevoi nauky v USSR u 1920–1930 rokakh* [The activities of research departments in higher educational institutions and the organization of branch science in the Ukrainian SSR in 1920–1930]. *Hileia: naukovyi visnyk* [Gilea: Scientific bulletin]: zb. nauk. pr. Kyiv: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, vyp. 23, pp. 75–83 (in Ukrainian).

Ya. S., 1923. *Kulturnoe shefstvo* [Cultural patronage]. *Student revoliutsii* [Student of the revolution]. № 6, p. 93 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 81–92

doi 10.15421/26200107

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477):347.9]»1941/1944»

**«Розплата за зрадництво»: спроби
 соціальної інтеграції колишніх
 працівників місцевої поліції
 гебітскомісаріату «Біла Церква»
 Райхскомісаріату «Україна»
 в повоєнне радянське суспільство
 (друга половина 40-х – 50-ті рр.
 XX ст.)**

О. М. Гончаренко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–8882–6397

Researcher ID: AAC-1919–2020

oleksijghoncharenko@gmail.com

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
 педагогічний університет імені Григорія
 Сковороди»,*

*вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав,
 Київська область, Україна, 08400*

Анотація. *Мета статті* – виявлення форм і засобів соціальної інтеграції колишніх поліцейських гебітскомісаріату «Біла Церква» в повоєнне радянське суспільство. *Методи дослідження:* аналітико-синтетичний, історико-хронологічний, порівняльно-історичний, логічний. *Основні результати та наукова новизна:* уперше детально проаналізовано форми й методи соціальної інтеграції колишніх поліцейських гебітскомісаріату «Біла Церква» в радянське суспільство. *Практичне значення:* у процесі дослідження з'ясовано типові моделі соціальної

інтеграції осіб, які в умовах окупації з різних життєвих обставин стали на шлях зрадництва, але, зазнавши невдачі, намагалися повернутися до мирного життя. *Оригінальність дослідження* ґрунтується на виявленні та аналітико-синтетичному опрацюванні раніше невідомих архівних джерел радянських спецслужб. *Тип статті:* дослідницька. *Основні результати:* на прикладі окремо взятого адміністративного району Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) розглянуто проблему соціальної інтеграції колишніх працівників місцевої поліції в повоєнне радянське суспільство. На системному рівні з'ясовано форми й методи соціальної інтеграції осіб, які у воєнну добу, виконуючи вказівки німецької влади, здійснювали реалізацію основних напрямів нацистської окупаційної політики. Виділено типові моделі поведінки колишніх поліцейських у повоєнний період. Наведено приклади кримінального провадження щодо осіб, які служили в місцевих правоохоронних органах гебітскомісаріату «Біла Церква». Установлено факти помилок слідчих радянських спецслужб як системи НКДБ, так і КДБ. На прикладі конкретних життєвих доль сформульовано висновок про вибірковість репресивних заходів щодо колишніх поліцейських з боку радянських правоохоронних органів.

Ключові слова: окупація, поліцейський, гебітскомісаріат, спецслужби, кримінальне провадження, вирок, військовий трибунал, спецперевірка, покарання.

Надійшла до редколегії 03.03.2020

Прорецензована 05.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 81–92

doi 10.15421/26200107

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477):347.9]»1941/1944»

**«Расплата за предательство»:
 попытки социальной интеграции
 бывших работников местной
 полиции гебитскомиссариата
 «Белая Церковь»
 Рейхскомиссариата «Украина»
 в послевоенное советское общество
 (вторая половина 40-х – 50-е гг.
 XX ст.)**

А. Н. Гончаренко

Доктор исторических наук, профессор
 ORCID: 0000–0002–8882–6397
 Researcher ID: AAC-1919–2020
oleksijghoncharenko@gmail.com

ГВУЗ «Переяслав-Хмельницький
 державний педагогічний університет
 імені Григорія Сковороди»,
 ул. Сухомлинського, 30, г. Переяслав,
 Київська область, Україна, 08400

Аннотация. Цель статьи – исследование форм и методов социальной интеграции бывших полицейских гебитскомиссариата «Белая Церковь» в послевоенное советское общество. Методы исследования: аналитико-синтетический, историко-хронологический, сравнительно-исторический, логический. Основные результаты и научная новизна: впервые детально проанализированы формы и методы социальной интеграции бывших полицейских гебитскомиссариата «Белая Церковь»

в советское общество. *Практическое значение:* в процессе исследования выделены типичные модели социальной интеграции лиц, которые в условиях оккупации с разных жизненных обстоятельств стали на путь предательства, но, потерпев неудачу, пытались вернуться к мирной жизни. *Оригинальность исследования* базируется на выявлении и аналитико-синтетической обработке раньше неизвестных архивных источников советских спецслужб. *Тип статьи:* исследовательская. *Основные результаты:* на примере отдельно взятого административного района Рейхскомиссариата «Украина» (далее – РКУ) рассмотрено проблему социальной интеграции бывших работников местной полиции в послевоенное советское общество. На системном уровне определены формы и методы социальной интеграции лиц, которые в военный период, исполняя приказы немецких властей, производили реализацию основных направлений нацистской оккупационной политики. Выделены типы моделей поведения бывших полицейских в послевоенный период. Наведены примеры применения уголовного наказания лиц, служивших в местных правоохранительных органах гебитскомиссариата «Белая Церковь». Установлены факты ошибок следователей советских спецслужб как системы НКВС, так и КГБ. Сформулирован вывод о избирательности репрессивных мероприятий по отношению к бывшим полицейским со стороны советских правоохранительных органов.

Ключевые слова: оккупация, полицейский, гебитскомиссариат, спецслужбы, уголовное производство, приговор, военный трибунал, спецпроверка, наказание.

Поступила в редколлегию 03.03.2020

Прорецензирована 05.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 81–92

doi 10.15421/26200107

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK4429–4442

**«Retribution for betrayal»: attempts
of social integration of former
employees of the local police of the
Gebitskommissariat «Bila Tserkva»
at the Reichskommissariat Ukraine
into post-war Soviet society**

O. M. Honcharenko

Sc. D. (History), Professor
ORCID: 0000–0002–8882–6397
Researcher ID: AAC-1919–2020
oleksijghoncharenko@gmail.com

*State Higher Educational Institution
«Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical
University named of Hrihoriy Skovoroda»,
30 Suhomlinskogo avenue, Pereyaslav,
Kyiv oblast, Ukraine, 08400*

Abstract. *The purpose of the article* is to identify the forms and means of social integration of former police officers of the Bila Tserkva Commissariat in the post-war Soviet society. *Methods of research:* analytical-synthetic, historical-chronological, comparative-historical, logical. *Main results and scientific novelty:* Forms and methods of social integration of the former police commissioner of Bila Tserkva in the Soviet society for the first time are analyzed in detail. Practical importance: The study identifies typical

models of social integration of people who, in the context of occupation from different circumstances, embarked on a betrayal path, but failed and tried to return to a peaceful life. *The originality of the study* is based on the identification and analytical and synthetic processing of previously unknown archival sources of the Soviet special services. *Article Type:* research. *Main results:* the problem of social integration of former local police officers into post-war Soviet society is considered as an example of a separate administrative district of the Reichskommissariat Ukraine (hereinafter – the RKU). At the system level, the forms and methods of social integration of people who, during the war, followed the instructions of the German authorities and carried out the main directions of the Nazi occupation policy are clarified. The typical behavior models of former police officers in the post-war period are highlighted. Examples of criminal proceedings against people who served in local law enforcement agencies of Bila Tserkva gebitskommissariat are given. The facts of mistakes of the investigative Soviet special services of the NKDB and the KGB system are established. On the example of specific life destinies, the conclusion is drawn about the selectivity of the repressive measures against former police officers by Soviet law enforcement agencies.

Keywords: occupation, policeman, gebitskommissariat, intelligence agencies, criminal proceedings, the verdict, the military court, the special checks, punishment..

Received 03.03.2020

Reviewed 05.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Друга світова війна та період гітлерівської окупації України були тяжким випробуванням, яке в черговий раз випало на долю нашого народу. Українське суспільство, зазнавши окупаційної насильницької більшовицької модернізації періоду 1918–1941 рр., виявилось розколотим: частина населення проявляла свою прихильність до радянських цінностей і активно їх захищала, а інша, навпаки, вимушено чи цілком усвідомлено перейшла на бік Німеччини. Обидві групи були в очевидній меншості. Більшість же місцевого соціуму проявляла аморфність, намагаючись вижити у складній системі координат нацистського окупаційного режиму. Подібні явища не є унікальними. Майже аналогічні події відбуваються й сьогодні в окупованих районах Донбасу та Криму.

Україна, загарбана військами Німеччини, була поділена на дві зони. Найбільшою з них став РКУ. Північно-східні райони становили ВЗО. Звісно, що без створення розгалуженого місцевого поліційного апарату, установи якого охоплювали всю окупаційну зону, гітлерівці не змогли б налагодити ефективну економічну експлуатацію місцевого соціуму; реалізувати на практиці окремі завдання підготовки майбутнього (у разі перемоги Німеччини у війні) масштабного колонізаційного проєкту переселення німців Райху на обезлюднену й біологічно (расово) виснажену територію України; фізично ліквідувати чи принаймні нейтралізувати учасників (серед них і гіпотетичних) руху Опору та своїх принципово расових ворогів, якими, за нацистською ідеологією, були євреї. Але після війни на колаборантів чекали неабиякі загрози, зокрема розправа з боку спецслужб відновленого радянського режиму, осуд місцевого соціуму. Тому не мало частина з них намагалася уникнути покарання та інтегруватися в радянське суспільство або, евакуювавшись разом із німецькою адміністрацією, продовжити життя в еміграції. Зазначимо, що так само буде здійснюватися й порятунок тих, хто зрадив Україні й сьогодні перебуває на службі у відповідних структурах окупованих районів Донбасу та Криму. Тому аналіз форм і засобів соціальної інтеграції колишніх колаборантів є актуальним завданням. До того ж, проведення наукового пошуку (на прикладі одного гебітскомісаріату) дозволяє більш конкретизовано й детально репрезентувати одержані результати.

Історіографія. Проблема функціонування органів місцевої поліції, підпорядкованих адміністраціям РКУ та військової зони окупації (далі – ВЗО), останнім часом набуває актуальності. Цьому сприяє й відкритість джерел, насамперед матеріалів архівно-слідчих справ, які зберігаються в ГДА СБУ. Тому на сьогодні маємо досить широке розмаїття

публікацій, центральним предметом яких визначаються різні форми співпраці місцевого населення та радянських військовополонених у структурах поліційних формувань як РКУ, так і ВЗО. Сучасні дослідження цих проблем репрезентовані напрацюваннями І. Дерейка (Дерейко І. І., 2012), Б. Зека (Зек, Б., 2013), В. Нахмановича (Нахманович, В., 2007), І. Тарнавського (Тарнавський, І., 2017), О. Клименка та С. Ткачова (Клименко, О., Ткачов, С., 2012), І. Ковальчука (Ковальчук, І., 2018), В. Шайкан (Шайкан, В., 2005), Р. Шляхтича (Шляхтич, Р., 2018). Певні аспекти оперативно-розшукових заходів радянських спецслужб щодо виявлення колишніх поліцейських розглядають В. Шайкан (Шайкан, В. 2012) та С. Гула (Гула, С., 2018). В окремих публікаціях розкрито й практичну діяльність Білоцерківської поліції в знищенні та переслідуванні єврейського населення міста й району (Бурлака, С., 2012, Бурлака, С., 2018). Проте поза полем зору сучасних дослідників продовжують перебувати конкретні життєві долі колишніх поліцейських, які після визволення території країни намагалися інтегруватись до радянського повоєнного суспільства.

Мета статті – виявлення форм і методів соціальної інтеграції колишніх поліцейських гебітскомісаріату «Біла Церква» в повоєнне радянське суспільство.

Джерела. Основу джерельної бази становлять проаналізовані історіографічні джерела та матеріали архівно-слідчих справ, які виявлені в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Більшість архівних джерел використано вперше, зокрема, це протоколи допитів колишніх поліцейських, свідків подій, тексти вироків військових трибуналів, висновків наглядових інстанцій.

Виклад основного матеріалу. Біла Церква була захоплена німецькими військами 16 липня 1941 р. і перебувала в окупації до 4 січня 1944 р. Передбачалося, що цей регіон буде переданий у підпорядкування адміністрації РКУ. Проте остаточне формування німецької цивільної управлінської системи відбулося в грудні 1941 р. До того часу верховну владу представляла ТВА, репрезентована фельдта ортскомендатурами. Генеральний округ «Київ» було створено лише в грудні 1941 р. Офіційно ж керівник гебітскомісаріату «Біла Церква» приступив до виконання своїх службових обов'язків 1 січня 1942 р. До цієї управлінської структури входили Білоцерківський, Сквирський, Рокитнянський, Узинський, Володарський і Велико-Половецький райони Київської області (Гончаренко О., 2006, с. 32–34).

Місцеві управлінські структури (міські, районні та сільські управи), так само, як і допоміж-

на поліція, були створені ортскомендатурою, яка дислокувалася в Білій Церкві. Станом на грудень 1941 р., тобто на час передачі відповідних територій у підпорядкування цивільній адміністрації РКУ, у Білій Церкві нараховувалося 85 поліцейських. З часом їх кількість збільшувалась, досягнувши в 1943 р. 350 осіб (Следственное дело по обвинению Томасевич М. В. ..., 1944, арк. 25, 31).

Отже, робота гебітскомісаріату «Біла Церква» розпочалась у січні 1942 р. На той час у результаті більш як п'ятимісячної роботи військової адміністрації було створено не лише структури місцевої влади, а й проведено комплекс заходів, спрямованих на упокорення українського соціуму та винищення єврейського населення. Звісно, що не останню роль у реалізації основних напрямів окупаційної політики відігравали місцеві поліційні формування. Та вже восени 1943 р. працівникам місцевої поліції довелося «турбуватися» про своє майбутнє. До регіону наближався фронт, і ці люди розуміли, що радянська влада нікого не пробачить, а тому їм доведеться відповідати за свої дії.

Зазначимо, що відразу ж після відновлення радянської влади і фактично до останніх днів існування комуністичного режиму в СРСР спецслужбами здійснювалися активні оперативні заходи з розшуку колишніх колаборантів. Час від часу суспільству повідомляли про арешти й судові процеси над виявленими німецькими посібниками. Тобто на певний час ці люди доволі успішно змогли інтегруватися в радянський соціум. Але все ж «минуле» за ними таки прийшло і їм довелося відповідати за скоєні злочини.

Звісно, що основною формою порятунку поліцейських стала їхня евакуація разом із відступаючими німецькими установами, що відступали. Зазвичай їх зараховували до різноманітних поліційних структур, у складі яких вони й продовжували службу. Але все ж частина поліцейських не бажала евакуюватися на захід і прагнула інтегруватися в місцевий соціум, обираючи ті місця України, де ніхто не знав про їхнє «окупаційне» минуле. Саме так учинив останній начальник поліції Білої Церкви М. Томасевич. На певний час він зумів осісти в Житомирі. Та вже у вересні 1944 р. його було виявлено й заарештовано. Вироком судового трибуналу до колишнього останнього начальника Білоцерківської поліції було застосовано вищу міру покарання (Следственное дело по обвинению Томасевич М. В. ..., 1944, арк. 404). На жаль, радянського слідчого не цікавило, яким чином підсудний зумів декілька місяців прожити у відвойованому радянськими військами місті. М. Томасевич народився в цьому регіоні. Тому, можливо, хтось із родичів чи знайомих допомагав йому вижити. Але ми

не маємо підстав для однозначних відповідей стосовно цього. Можемо лише стверджувати, що колишній начальник Білоцерківської поліції не зміг або ж не побажав відступити разом із німецькою адміністрацією.

А от першому начальнику Білоцерківської поліції Ф. Ляценку пощастило більше, ніж М. Томасевичу. На певний час він зумів інтегруватися в радянський соціум. Та все ж розплата знайшла і його. У липні 1954 р. було заарештовано Ф. Ляценку, який проживав у м. Жданові (тогочасної Сталінської області), нині – Маріуполь. Відповідно до анкетних даних, заарештований обіймав посаду начальника планово-виробничого відділу кораблебудівної верфі. Він був двічі одружений. Перша дружина та діти залишились проживати в Білій Церкві, а от друга дружина (молодша на 10 років) мешкала разом із ним у Жданові (Следственное дело по обвинению Ляценка Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 4, 9). Стосунків із попередньою сім'єю він не підтримував. У будь-якому разі всі ці роки дружина не володіла інформацією про його особисту долю. З її слів, перед утечею з Білої Церкви він із нею навіть не попрощався (Следственное дело по обвинению Ляценка Ф. К. ..., 1954, т. 2, арк. 16, 19).

Ф. Ляценко, зумівши втекти з Білої Церкви, дібрався до Вінниці. Після вступу до міста Червоної армії він зміг одержати довідку про звільнення від військової служби, після чого виїхав на роботи з відновлення Дніпрогесу (Следственное дело по обвинению Ляценка Ф. К. ..., 1954, т. 2, арк. 53). Потім Ф. Ляценко зумів дістатись Донбасу й певний час працював на шахті. Згодом він переїхав до Жданова. Новий паспорт, ще в 1944 р., одержав на основі старих документів, довідки військкомату про звільнення від військової служби, а в 1950 р. ще й зумів оформити нове свідоцтво про народження (Следственное дело по обвинению Ляценка Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 26–30).

Дозволимо собі зазначити, що в цьому випадку радянське слідство діяло некомпетентно й недбало. Процесуальні дії провадив виконувач обов'язків слідчого однойменного відділу управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області майор Касьяненко. Старший слідчий відповідного управління капітан Синько діяв майже аналогічно, хоч він і встановив факт служби Ф. Ляценка в поліції в період серпня 1941 – травня 1942 рр. (Следственное дело по обвинению Ляценка Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 100). Ми володіємо даними, що до їхніх «рук» потрапив реальний злочинець, адже в той період, коли Ф. Ляценко обіймав посаду начальника Білоцерківської поліції, у місті проводились масові акції знищення єврейського населення.

Перший факт убивства дітей уже розстріляних євреїв, а за іншими даними – вихованців єврейського дитячого будинку зафіксований саме в Білій Церкві. Сталось це в середині серпня 1941 р. До того ж, під час виникнення суперечки з військовим командуванням керівник зондеркоманди 4 а П. Блоббель відмовився розстрілювати дітей. За німецьких карателів цю акцію було проведено саме місцевою поліцією (Гончаренко, О., 2006, с. 33, 34).

Ф. Лященко увесь час намагався довести, що він обіймав посаду заступника начальника поліції. Він стверджував, що першим начальником Білоцерківської поліції впродовж двох тижнів був О. Єльшин, якого звільнили за грабунки населення. З його слів, після цього керівництво поліцією перейшло до вже згаданого М. Томасевича, а він був усього лиш його заступником (Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 32, 33). Насправді ж Ф. Лященко після зняття О. Єльшина й обійняв відповідну посаду начальника поліції. Місто було окуповане 16 липня 1941 р., тобто він приступив до виконання керівних обов'язків уже на початку серпня 1941 р. і лише наприкінці 1942 р. передав службові повноваження М. Томасевичу. Про те, що саме Ф. Лященко влітку та восени 1941 р. був начальником (а не помічником) Білоцерківської поліції, зазначали й свідки (Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. ..., 1954, т. 2, арк. 146).

Отже, слідчий мав можливість, використавши матеріали архівно-слідчих справ на вже засуджених поліцейських Білої Церкви, ідентифікувати посаду, яку обіймав обвинувачений. Звісно, що керівництво місцевої поліції не мало службових повноважень на ухвалення рішення щодо розстрілів євреїв, але увесь склад поліції залучався як до виконання суто технічних функцій, так і до безпосередніх розстрілів.

Під час проведення слідчих дій була допитана й друга дружина Ф. Лященко. З її слів, вони познайомились у 1945 р. На той час він працював в управлінні шахти № 12 «Краснодонвугілля». Вони одружились у 1948 р., після чого виїхали в Сніжнянський район Сталінської області, а звідти – до Жданова. Про злочинне минуле свого чоловіка жінка інформацією не володіла. Для неї він придумав легенду про перебування в евакуації, службу в армії, поранення та демобілізацію. Він навіть запитував у дружини, якій довелося перебувати в окупації, про поведінку німців. Узагалі ж Ф. Лященко вів замкнений спосіб життя, його ніхто не відвідував, і він сам нікуди не виїздив (Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 285–287).

У результаті проведеного слідства відбувся судовий процес, вироком якого Ф. Лященко було

засуджено всього лиш до 7 років позбавлення волі, з обмеженням у правах строком на три роки (Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. ..., 1954, т. 1, арк. 302). Фактично колишньому поліцейському вдалося ввести слідчих в оману і врятуватися від застосування до нього більш суворих правових санкцій. «Вибірковість» оголошених військовими трибуналами вироків вражає. У цей же час до колишніх рядових поліцейських, яких судили в цьому ж регіоні, застосувалися 25-річні терміни ув'язнення, а то й вища міра покарання. До того ж, слідчі володіли інформацією про масові розстріли єврейського населення, які відбувалися саме в той час, коли Ф. Лященко виконував обов'язки поліцейського керівника. Але слідчий не звернув на ці факти жодної уваги.

Так само, як і Ф. Лященко, немало колишніх поліцейських також не збиралися повертатися до рідних домівок, знаючи про неодмінне покарання. Наприклад, 22 грудня 1951 р. у будинку однієї з мешканок с. Тадані Кам'яно-Бузького району Львівської області був затриманий І. Ясиновий. При собі мав автоматичну зброю. Уже наступного дня він зізнався, що в період окупації служив в Узинській поліції рядовим поліцейським. Але пізніше І. Ясиновий підтвердив, що був начальником районної поліції. Слідство з'ясувало, що до цього району він прибув під час евакуації німецьких установ і лише 5 травня 1951 р. змушений був перейти на нелегальне перебування. Разом із ним на квартирі місцевої мешканки проживали його дружина та четверо дітей. Напередодні затримання він вирішив відвідати сім'ю й заночувати на горищі будинку. Був виявлений працівниками районного відділу МДБ під час проведення обшуку (Следственное дело по обвинению Ясинового И. Е. ..., 1952, арк. 2, 3, 14, 63).

Зазначимо, що до травня 1951 р. І. Ясиновий разом із сім'єю проживав у с. Тадані цілком легально. Але працівники районного відділу МДБ щось запідозрили й вирішили дізнатися про причини його проживання в селі. Саме після виклику в райвідділ МДБ, побоюючись, що там уже відомо про його «злочинну діяльність», І. Ясиновий і перейшов на нелегальне перебування. Після цього він планував разом із сім'єю виїхати в одну зі східних областей СРСР, де його ніхто не знав, і влаштуватися на роботу. Очевидно, не маючи відповідних коштів, він чекав, коли місцевий колгосп розрахується з його дружиною. І. Ясиновий свідчив, що виїжджати самостійно без сім'ї не бажав, оскільки при майбутній переписці з дружиною міг бути виявлений співробітниками районного відділу МДБ.

Перебуваючи на нелегальному становищі, І. Ясиновий мешкав у лісі. Їжу ж йому приносила

дружина, із якою він попередньо домовлявся про місце зустрічі. Господарка квартири, де мешкало подружжя, також володіла інформацією про його відвідування дружини.

Цілком очевидно, що І. Ясиновий зумів досить непогано інтегруватися в тогочасний соціум. Слідство з'ясувало, що певний час із ним проживав і його рідний брат Василь. У 1948 р. його призвали до військової служби, і рідні брати навіть вели письмову переписку. Після демобілізації В. Ясиновий не планував повертатися до брата. В одному з листів він повідомив про наміри виїхати до одного з міст Донбасу.

Вироком трибуналу Київського військового округу від 29 березня 1952 р. І. Ясинового було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу (Следственное дело по обвинению Ясинового И. Е. ..., 1952, арк. 23, 41, 42, 48, 60, 61, 404).

У березні 1951 р. було заарештовано О. Гришко, яка обіймала посаду слідчого Сквирської районної поліції. До війни працювала вчителем хімії в одній із міських шкіл. На певний час змогла легалізуватися в м. Чернівцях, працюючи заступником директора ботанічного саду (Следственное дело по обвинению Гришко О. З. ..., 1946, арк. 1, 15, 95).

Якщо значна кількість колишніх поліцейських утікала й інтегрувалася в соціум в інших регіонах країни, то були й такі, які дещо «самовпевнено» продовжували залишатися в місцях постійного проживання. Наприклад, 12 січня 1944 р. Білоцерківським РВ НКДБ було заарештовано П. Лелюха, який у період окупації служив тюремним наглядачем у м. Києві, а після німецької евакуації у відповідній установі м. Білої Церкви. Напередодні звільнення міста П. Лелюх влаштувався на роботу до цивільної установи й так намагався легалізуватися. Але за кілька днів після відновлення радянської влади він був заарештований. Вироком військового трибуналу 206 стрілецької дивізії від 2 лютого 1944 р. був засуджений до вищої міри покарання через публічне повішення. Його труп мав знаходитись на шибениці 2 доби (Следственное дело по обвинению Лелюха Ф. Л. ..., 1944, арк. 2, 13, 18, 31, 33). А от А. Чаловського, який знаходився на службі в Чмерівській сільській поліції відділом контррозвідки «Смерш» 18 гвардійської авіаційної бомбардувальної дивізії було заарештовано лише 13 квітня 1945 р. До арешту він працював у місцевому колгоспі (Следственное дело по обвинению Чаловского А. В. ..., 1944, арк. 60).

Водночас радянські спецслужби не були такі оперативні, як у випадку з П. Лелюхом. Наприклад, колишній поліцейський із Білої Церкви І. Хоменко також нікуди не втікав і залишився вдома. Безпосередній учасник перших масових акцій зни-

щення євреїв Білої Церкви вважав, що ніхто не володів інформацією про його дії. До того ж, він попередив сусідів, що в разі їхнього звернення до радянських правоохоронних органів він фізично з ними розправиться. Але це не допомогло йому уникнути арешту й покарання. І. Хоменко був заарештований 13 вересня 1946 р. Під час слідства було доведено його участь у розстрілах євреїв і засуджено до вищої міри покарання – смертної кари (Следственное дело по обвинению Хоменка И. М. ..., 1946, т. 1, арк. 1, 42, 102). Але майже 2,5 роки реальний злочинець, якому вночі снились особисто ним розстріляні люди, перебував на волі, ще шантажуючи й погрожуючи людям, які знали про його діяння під час окупації.

За тогочасними юридичними нормами покаранню підлягала і його сім'я. Відповідне кримінальне провадження було відкрито в травні 1947 р. Під час слідства були виявлені факти погроз своїм сусідам з боку дружини на той час уже розстріляного І. Хоменка. У цьому випадку судові засідання не проводилося. Постанова про покарання виносилась особливою нарадою обласного управління МДБ. У результаті дружина І. Хоменка та двоє малолітніх дітей були вислані у віддалені райони СРСР строком на 5 років (Следственное дело на семью изменника Родины ..., 1952, т. 2, арк. 1, 3).

Але якщо І. Хоменко перебував на волі 2,5 роки, то інший білоцерківський поліцейський О. Єфанов був заарештований лише в травні 1950 р. Колишнього поліцейського залізничної поліції обвинуватили в жорстокому поводженні з радянськими військовополоненими, охорону яких він здійснював при проведенні різноманітних робіт.

Слідство виявило, що в 1944 р., відразу після звільнення міста, О. Єфанова разом з іншими поліцейськими було направлено в Молотовську область для проходження спецперевірки. До 1947 р. він працював на шахті й потім був звільнений.

Під час проведення слідчих дій було допитано й «колегу» О. Єфанова, зокрема М. Писаренка, якого в жовтні 1942 р. було переведено в залізничну поліцію м. Києва. Даючи свідчення, М. Писаренко назвав ще декількох поліцейських, які на той час, як і особисто він, також перебували на свободі. Один із колишніх поліцейських служив старшиною у військовій частині, яка дислокувалась у місті.

Парадоксально, але ще один свідок у кримінальному провадженні, Г. Олійник, у період окупації також служив у залізничній поліції. Слідчий чомусь «не помічав», що, даючи свідчення про охорону й конвоювання О. Єфановим радянських військовополонених, носіння ним зброї та обмундирування, Г. Олійник замовчував, що й він здійснював такі самі дії.

Вироком військового трибуналу гарнізону м. Кисва від 23 серпня 1950 р. О. Єфанова було засуджено до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна та обмеженням у правах строком на 5 років (Следственное дело по обвинению Ефанова А. И. ..., 1950, арк. 5, 6, 17, 29, 40, 44, 50, 86, 87).

Досить розповсюдженим засобом уникнення покарання виступав добровільний вступ до Червоної Армії. Цим засобом скористалося немало колишніх поліцейських. Так Наприклад, О. Костенко, який у період окупації служив у Білоцерківській тюрмі, наприкінці 1943 р. був запідозрений у зв'язках із партизанами і заарештований німецькою жандармерією. Але, оскільки радянські війська наближались до міста, було проведено евакуацію в'язнів тюремної установи до Умані. Під час етапу О. Костенку вдалося втекти й 12 січня 1944 р., з'явившись до Білої Церкви, через місцевий військкомат вступити на військову службу. Уже перебуваючи на фронті, був заарештований радянською контррозвідкою й направлений для проведення перевірки у відповідний спецтабір НКВС.

Але під час проведення перевірки з О. Костенком трапилася «неприємність». О. Шлапацький, який під час окупації перебував у тюрмі м. Білої Церкви, упізнав колишнього поліцейського і 17 липня 1944 р. повідомив про це у відділ контррозвідки «Смерш» Тульського спецтабору № 0308. Після проведення всіх слідчих дій 10 листопада 1944 р. вироком військового трибуналу Тульського гарнізону його було засуджено каторжними роботами строком на 20 років та обмеженням у правах на 5 років. У квітні 1955 р. вирок військового трибуналу було опротестовано, а строк покарання зменшено до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових установах. Військовий прокурор Московського військового округу, переглянувши матеріали кримінальної справи, виходив із того, що злочинна діяльність О. Костенка в поліції й у Білоцерківській тюрмі була доведена, а от його участь у злочинних над заарештованими слідство нічим не підтверджена (Следственное дело по обвинению Костенко А. И. ..., 1944, арк. 45, 46, 49, 73, 83, 89).

Загалом немало поліцейських гебітскомісаріату «Біла Церква» соціалізувалися в місцевому соціумі, пройшовши військову службу й перебуваючи на фронтах війни. Але їм вусе одно нагадали про злочин. А в разі скоєння цими людьми певних правопорушень колишня служба в поліції виступала основною обтяжувальною обставиною. Наприклад, у вересні 1951 р. було заарештовано Я. Хуторного – колишнього поліцейського сільської поліції Узинського району, який погрожував убити бригадира колгоспу. У грудні 1951 р. вироком вій-

ськового трибуналу Київського військового округу Я. Хуторного було засуджено до позбавлення волі строком на 15 років. При цьому суд урахував його перебування на фронтах війни й тяжке поранення. Проте в 1955 р. міру покарання Я. Хуторного знизили до 5 років позбавлення волі. Його не лише звільнили від відбуття покарання, а й зняли судимість (Следственное дело по обвинению Хуторного Я. Е. ..., 1951, арк. 279–282, 293).

Мобілізованим до Червоної армії був і колишній поліцейський одного з сіл Білоцерківського району М. Фурсенко. Проте в армії він прослужив усього два тижні, після чого був направлений для проведення спецперевірки в табір, розташований у Рязані. Після проходження процедури спецперевірки його було мобілізовано на автозавод «ЗІС», де він і перебував до 1947 р. Після повернення додому його заарештували. Вироком трибуналу військової частини № 31773 від 3 серпня 1948 р. М. Фурсенка було засуджено до 25-річного позбавлення волі та обмеженням у правах строком на 5 років. У 1955 р. вирок було переглянуто шляхом зменшення строку позбавлення волі до 7 років (Следственное дело по обвинению Фурсенко Н. М. ..., 1951, арк. 69, 70, 75 зв., 93, 100).

Усе ж велика кількість контингенту, який проходив спецперевірку в таборах НКВС, дозволяла окремим колишнім поліцаям уникнути арешту. Наприклад, Є. Куценко, якого в січні 1944 р. польовим військкоматом було призвано на військову службу, перебуваючи у Володарському районі на збірному пункті, вирішив зізнатися про своє минуле. Зазначимо, що саме тоді у цьому районі йшли надзвичайно тяжкі бої. Тому, зізнавшись у минулому, він фактично врятував своє життя, чого не можемо сказати про решту призовників. У спецтаборі НКВС поблизу Рязані він перебував до серпня 1944 р., після чого був переведений в аналогічну структуру до Краснодару. У листопаді 1944 р. його перевели в одне з відділень спецтабору № 310. Під час допиту Є. Куценко свідчив про те, що в поліції служив кучером. Звісно, про факти своєї злочинної діяльності він промовчав. У результаті – у серпні 1945 р. його розконвоювали й направили працювати на шахту. Був заарештований лише 28 серпня 1950 р. Вироком військового трибуналу КВО від 12 грудня 1951 р. був засуджений до вищої міри покарання. У березні 1951 р. вирок було пом'якшено шляхом заміни цього виду покарання 25-річним ув'язненням та конфіскацією майна (Следственное дело по обвинению Куценко Е. Я. ..., 1950, арк. 1, 29, 30–33, 169, 188).

Водночас відомі випадки, коли колишні поліцейські, відслуживши в армії й демобілізувавшись, успішно інтегрувалися в місцевий соціум.

Наприклад, сільський поліцейський П. Назаренко був призваний до армії й після повернення звідти в 1946 р. спокійно працював у колгоспі. Але в 1951 р. усе ж зазнав кримінального переслідування за крадіжки колгоспного майна. У цьому випадку йому й «пригадали» про службу в поліції. Разом із ним за вчинення аналогічного злочину було засуджено ще одного колишнього поліцейського, І. Шклярука, який був нагороджений орденом Червоної зірки та медаллю «За мужність». Але під час ухвалення рішення про кримінальне покарання основна увага зверталася не на факт крадіжок, а на перебування цих осіб на службі в поліції. Тому їх засудили відповідно до ст. 54 «а» і «б» КК УРСР, інших тогочасних нормативних актів за сукупністю скоєних злочинів. У результаті обидва колишні поліцейські одержали стандартне для тих часів покарання у вигляді позбавлення волі строком на 25 років, із конфіскацією майна та обмеженням у правах строком на 5 років. У 1963 р. строк покарання І. Шклярука було зменшено до 15 років (Следственное дело по обвинению Шклярук И. Е. ..., 1951–1952, т. 4, арк. 328, 372, 374, 440, 494).

Успішна соціальна інтеграція колишніх поліцейських через військову службу все ж не гарантувала їм спокою. Потрапивши в поле зору радянських спецслужб і даючи свідчення про своїх «колег», колишні поліцейські за певний час усе ж зазнавали переслідування. Наприклад, І. Шклярук у лютому 1946 р. дав свідчення про відомих йому по службі в поліції осіб, зокрема В. Сенчика, який був начальником Березнянської сільської поліції Володарського району. Але вже у квітні 1951 р. щодо нього Володарським районним відділенням МДБ було відкрито кримінальне провадження (Следственное дело по обвинению Ефанова А. И. ..., 1951–1952, т. 2, арк. 2, 11, 12, 13).

Шлях від утечі разом із німецькою адміністрацією до арешту й засудження в багатьох колишніх поліцейських був досить довгим. Наприклад, І. Довгань, який у період окупації служив в Узинській поліції, зумів утекти до Німеччини, де перебував на службі в одному з поліційних формувань Берліна. До України повернувся за процедурою репатріації, але відразу ж перейшов на нелегальне перебування. Був заарештований 18 липня 1947 р. при спробі переходу державного кордону (Следственное дело по обвинению Ясинового И. Е. ..., 1952, арк. 228).

Так само й колишній начальник Сквирської районної поліції І. Шкарбуненко зумів утекти до Австрії, на території якої перебував до квітня 1945 р. Звідти перебрався до Чехії. Але радянська влада не залишала своїх громадян у спокої. Так само, як і інші, І. Шкарбуненко за процедурою репа-

тріації змушений був повертатися на Батьківщину. Прибувши до Сквири, він відразу ж перейшов на нелегальне перебування, оселившись у місцевої жінки. Із колишньою сім'єю, яка також мешкала в місті, він не спілкувався. Але, незважаючи на сувору конспірацію, 3 листопада 1951 р. його все ж таки затримали. У постанові на арешт від 6 листопада 1951 р. зазначалося, що Сквирська районна поліція брала участь у масовому розстрілі єврейського населення, який відбувся 20 листопада 1941 р. У той день було розстріляно близько 850 чоловік. Вироком військового трибуналу КВО від 31 січня 1952 р. Шкарбуненка І. було засуджено у вигляді позбавлення волі строком на 25 років із конфіскацією майна (Следственное дело по обвинению Шкарбуненко И. А. ..., 1951, арк. 1, 16, 17, 240).

Частина колишніх поліцейських під час евакуації німецьких установ, опинившись у західних районах України, перейшла в підрозділи УПА. Наприклад, колишній білоцерківський поліцейський Є. Павловський, перебуваючи в нелегальному становищі, у липні 1944 р. увійшов до складу підрозділу УПА, дислокованому в одному з районів Тернопільської області. Брав участь у боях проти військ НКВС. У червні 1945 р. був затриманий у бункері в ході спецоперації підрозділу НКВС. Вироком військового трибуналу військ НКВС Тернопільської області від 27 жовтня 1945 р. був засуджений до вищої міри покарання (Следственное дело по обвинению Павловского И. Е. ..., 1945, арк. 14, 15, 29, 50).

Як відомо, у перші повоєнні роки відбувся сплеск злочинності. Учасниками бандитських груп ставали й колишні поліцейські, які не змогли соціалізуватися. Наприклад, на теренах Сквирського та Володарського району – у часи окупації частини гебітскомісаріату «Біла Церква» – було виявлено діяльність банди, яка займалася пограбуванням кооперативного й колгоспного майна. До її складу входило декілька осіб, які перебували в нелегальному становищі. Серед учасників банди грабіжників були Ярмоленко Я., Ярмоленко Є., Назаренко В. та Шклярук І. При цьому Ярмоленки переховувались у будинку А. Буртан. Я. Ярмоленко в період окупації обіймав посаду начальника Володарської районної поліції, а Є. Ярмоленко працював сільським старостою. А от В. Назаренко та І. Шклярук служили в сільській поліції. Контакти з цими особами А. Буртан установила впродовж 1949–1950 рр. У результаті спільного життя з «нелегалом» Я. Ярмоленком у 1950 р. у них народилася донька. У цьому ж селі проживала й «законна» дружина батька дитини, а тому жінка приховувала від односельчан його прізвище. Зі слів обвинуваченої,

у цій кримінальній справі нелегал Є. Ярмоленко після успішних крадіжок повертався до себе додому.

Радянським правоохоронним органам не вдалося виявити та затримати всіх членів цього злочинного угруповання. Я. Ярмоленко, який був знайдений у будинку дружини, зумів утекти, і на цьому його сліди обірвалися (Следственное дело по обвинению Шклярук И. Е. ..., 1951–1952, т. 4, арк. 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131. 137). На жаль, нам не вдалося простежити подальшу долю цього втікача від радянського правосуддя.

Результати. Установлено, що колишні поліцейські гебітскомісаріату «Біла Церква» застосовували різноманітні форми й засоби соціальної інтеграції в повоєнне радянське суспільство. Основною формою порятунку цих людей від переслідування радянською владою стала їхня втеча разом із евакуйованими німецькими установами. Певна їх частина змогла легалізуватися в повоєнній Європі. Але більшість потрапила під процедуру репатріації й була повернута на Батьківщину. Намагаючись уникнути арешту, вони переходили на нелегальне перебування, користуючись при цьому допомогою рідних і знайомих, ставали учасниками злочинних угруповань.

Особи, яким вдалося одержати легальні ідентифікаційні документи, намагалися розчинитися в радянському соціумі. Цьому сприяли й масові

міграційні процеси в повоєнному радянському суспільстві. Виїхавши до інших регіонів країни, ці люди досить успішно легалізувалися в місцевому соціумі, створювали нові сім'ї або, навпаки, зберігали попередні.

Основною формою соціальної інтеграції колишніх поліцейських ставав їх призов до Червоної армії або ж проходження процедури перевірки в спецтаборах системи НКВС. Але ні отримання урядових нагород і поранень на війні, ні успішне проходження спецперевірки не гарантували колишнім поліцейським уникнення покарання. Так, на певний час вони успішно інтегрувалися до соціуму, виконували звичні для себе соціальні ролі, але з часом радянське правосуддя «нагадувало» про своє існування. У разі ж вчинення колишніми фронтовиками певних правопорушень, факт їх служби в поліції ставав основною підставою кримінального обвинувачення.

Певна частина працівників поліцейських формувань на певний час уникла переслідування й продовжувала життя у звичному ритмі. Лише з часом радянськими спецслужбами було виявлено цих людей і піддано кримінальному переслідуванню. Але відповідні реакції органів НКДБ та КДБ носили вибіркового характеру. Переслідуючи одних, радянські правоохоронні органи залишали на волі інших колишніх поліцейських.

Бібліографічні посилання

Бурлака, С., 2012. Голокост у м. Біла Церква (за документами ГДА СБ України). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, вип. 2 (39), с. 241–262.

Бурлака, С., 2018. Доля єврейських дітей Білої Церкви під час нацистської окупації. *Голокост і сучасність*, вип. 1, с. 9–38.

Гончаренко, О., 2006. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви : факти та наукові інтерпретації. *Юр'ївський літопис*, вип. 5, с. 32–44.

Гула, С., 2018. Боротьба органів НКВС–НКДБ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944–1945 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, вип. 1 (49), с. 149–208.

Дерейко, І.І., 2012. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)*. Київ : Інститут історії України НАН України.

Зек, Б., 2013. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 роках. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, вип. 9–10, с. 105–111.

Клименко, О., Ткачов С., 2012. *Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» : німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр.* Харків : Раїно-НТ, 2012.

Ковальчук, І., 2018. Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської

області у 1941 році. *Інтермарум : історія, політика, культура*, вип. 5, с. 227–239.

Нахманович, В., 2007. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. *Український історичний журнал*, вип. 3, с. 78–87.

Тарнавський, І., 2017. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943). *Київські історичні студії*, вип. 1 (4), с. 110–119.

Шайкан, В.О., 2005. *Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни*. Кривий Ріг : Мінерал.

Шайкан, В., 2012. Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*, вип. 15, с. 217–229.

Шляхтич, Р., 2018. Створення та функціонування місцевої допоміжної поліції на Криворіжжі в роки німецької окупації. *Проблеми історії Голокосту : науковий журнал*, вип. 9, с. 10–25.

Ярмола, О. 2011. Білоцерківська поліція (1941–1943 рр.). *VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебедінцева. Біла Церква*, с. 11–18.

Следственное дело по обвинению Шкарбуненко И. А. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР. 1951. Ф. 5. Спр. 25193. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Костенко А. И. в преступлении предусмотренном ст. 58–1 «б» УК РСФСР и ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., 1944. Ф. 5. Спр. 26111. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Чаловского А. В. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР, 1944. Ф. 5. Спр. 26253. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а», 54–13 УК УССР. 1954. Ф. 5. Спр. 26693. Т. 1. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Лященко Ф. К. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а», 54–13 УК УССР. 1954. Ф. 5. Спр. 26693. Т. 2. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Шклярчук И. Е. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а», 54–1 «а» УК УССР. 1951–1952. Ф. 5. Спр. 26804. Т. 2. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Шклярчук И. Е. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а», 54–1 «а» УК УССР. 1951–1952. Ф. 5. Спр. 26804. Т. 4. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Куценко Е. Я. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б» УК УССР. 1950. Ф. 5. Спр. 26876. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Фурсенко Н. М. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б» УК УССР, 1951. Ф. 5. Спр. 33145. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Хуторного Я. Е. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б» УК УССР, 1951. Ф. 5. Спр. 34062. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Ефанова А. И. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б» УК УССР, 1950. Ф. 5. Спр. 39572. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Хоменко И. М. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР, 1946. Ф. 5. Спр. 39798. Т. 1. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело на семью изменника Родины Хоменко И. М., Хоменко М. Л. 1946. Ф. 5. Спр. 39798. Т. 2. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Ясиновского И. Е. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б», 54–10, 196 УК УССР, 1951–1952. Ф. 5. Спр. 39802. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Павловского Е. И. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б», 54–11 УК УССР. 1945. Ф. 5. Спр. 43153. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Лелюх Ф. Л. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «б» УК УССР и ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г. 1944. Ф. 5. Спр. 43368. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Гришко О. З. в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а», 54–11 УК УССР. 1946. Ф. 5. Спр. 48171. Київ : ГДА СБУ.

Следственное дело по обвинению Томасевич М. В., Шутенко И. Е., Шевченко Е. В., и других в преступлении предусмотренном ст. 54–1 «а» и ст. 54–1 «б» УК УССР. 1944. Ф. 5. Спр. 55733. Т. 1. Київ : ГДА СБУ.

References

Burlaka, S., 2012. Holokost u m. Bila Tserkva (za dokumentamy HDA SB Ukrainy) [Holocaust in Bila Tserkva (based on documents of Regional Branch Archive of Security Service of Ukraine)]. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KHB* [From the archives of VUCHK–GPU–NKVD–KHB]. Kyiv, issue 2 (39), pp. 241–262 (in Ukrainian).

Burlaka, S., 2018. Dolia yevreyskykh ditei Biloi Tserkvy pid chas natsystskoi okupatsii [The Fate of Jewish Children in Bila Tserkva during the Nazi Occupation]. *Holokost i suchasnist* [Holocaust and modernity]. Kyiv, issue 1, pp. 9–38 (in Ukrainian).

Honcharenko, O., 2006. Natsystskyi henotsyd yevreiv Biloi Tserkvy: fakty ta naukovi interpretatsii [The Nazi Genocide of the Jews of Bila Tserkva: Facts and Scientific Interpretations]. *Yurivskyi litopys* [St. George's Chronicle]. Bila Tserkva, issue 5, pp. 32–44 (in Ukrainian).

Hula, S., 2018. Borotba orhaniv NKVS–NKDB URSR z antyradianskymy elementamy u Vinnytskyi oblasti u 1944–1945 rr. [The struggle of the NKVD–NKDB ranks of the UkrSSR with anti-Soviet elements in the Vinnytsia's region]. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KHB* [From the archives of VUCHK–GPU–NKVD–KHB]. Kyiv, issue 1 (49), pp. 149–208 (in Ukrainian).

Dereiko, I.I., 2012. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)* [Local Formations of the German Army and Police at the Reich Commissariat of Ukraine (1941–1944)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Zek, B., 2013. Osobovyi sklad ukrainskoi dopomizhnoi politsii Lutska u 1941–1944 rokakh [The Personnel of Lutska

Ukrainian Ancillary Police in 1941–1944.]. *Istorychni studii Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Historical studios of the east Europe national university of the name of Lesia Ukrainka]. Luzk, issue 9–10, pp. 105–111 (in Ukrainian).

Klymenko, O., Tkachov S., 2012. *Ukrainci v politsii v reikhskomisariati «Ukraina»: nimetskyi okupatsiyni rezhym na Kremenechchyni u 1941–1944 rr.* [Ukrainians in the police force at the Reichcommissariat «Ukraine»: German occupation regime in Kremenchug in 1941–1944]. Kharkiv: Ranok–NT, 2012 (in Ukrainian).

Kovalchuk, I., 2018. Formuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii i zaluchennia yii pidrozdiliv do karalnykh operatsii natsystskykh okupantiv na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 1941 rotsi [Forming the local auxiliary police of nazi and engaging on the territory of zhytomyr region in 1941]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura* [INTERMARUM: history, policy, culture]. Zhytomyr, issue 5, pp. 227–239 (in Ukrainian).

Nakhmanovych, V., 2007. Bukovynskyi kurin i masovi rozstrily yevreiv Kyieva voseny 1941 r. [Bukovynian hovel and mass executions of Kiev Jews in the fall of 1941]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kiev, issue 3, pp. 78–87 (in Ukrainian).

Tarnavskyi, I., 2017. Mistseva dopomizhna politsiia Donechchyni v period natsystskoi okupatsii (1941–1943) [Local auxiliary police of the donetsk region of nazi occupation (1941–1943)]. *Kyivski istorychni studii* [Kiev History Studios]. Kiev, issue 1 (4), pp. 110–119 (in Ukrainian).

Shaikan, V.O., 2005. *Kolaboratsionizm na terytorii Reichskomissariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny* [Collaboration on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Second World War]. Kryvyi Rih: Mineral (in Ukrainian).

Shaikan, V., 2012. Represyvno-karalni dii radianskoi vlady proty kolaborantiv v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny [Repressive–punitive actions of the Soviet authorities against collaborators during the Great Patriotic War]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* [Pages of military history of Ukraine]. Kiev, issue 15, pp. 217–229 (in Ukrainian).

Shliakhtych, R., 2018. Stvorennia ta funktsionuvannia mistsevoi dopomizhnoi politzii na Kryvorizhzhii v roky nimetskoï okupatsii [Creation and operation of Kriviy Rig local auxiliary police during the German occupation]. *Problemy istorii Holokostu: naukovyi zhurnal* [Issues of the Holocaust History: A Scientific Journal]. Dnipro, issue 9, pp. 10–25 (in Ukrainian).

Yarmola, O. 2011. Bilotserkivska politsiia (1941–1943 rr.) [Belotserkovsky police (1941–1943)]. *VIII Kraieznavchi chytannia imeni o. Petra Lebedyntseva* [VIII Local History Readings of Fr. Petra Lebedintseva]. Bila Tserkva, pp. 11–18 (in Ukrainian).

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Shkarbunenko I. A. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a» UK USSR [The investigation into the charge of Shkarbunenko I. A. in a crime under Art. 54–1 «a» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 25193. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Kostenko A. Y. v prestupleny predusmotrennom st. 58–1 «b» UK RSFSR y st. 2 Ukaza Prezydyuma Verkhovnoho Soveta SSSR ot 19 apreliia 1943 h. [The investigation into the charges of A. Kostenko in a crime under Art. 58–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and Art. 2 Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of April 19, 1943]. Fund 5. File 26111. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Chalovskoho A. V. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a» UK USSR [The investigation into the charge of Chalovsky A. The in a crime under Art. 54–1 «a» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26253. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Liashchenka F. K. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a», 54–13 UK USSR [The investigation into the charge Lyashchenko F. K. in a crime under Art. 54–1 «a», 54–13 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26693. T. 1. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Liashchenka F. K. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a», 54–13 UK USSR [The investigation into the charge Lyashchenko F. K. in a crime under Art. 54–1 «a», 54–13 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26693. T. 2. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Shkliaruk Y. E. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a», 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of Shkliaruk I. E. in a crime under Art. 54–1 «a», 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26804. T. 2. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Shkliaruk Y. E. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a», 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of Shkliaruk I. E. in a crime under Art. 54–1 «a», 54–1 «b»

of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26804. T. 4. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Kutsenko E. Ia. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of Kutsenko E. Ya. in a crime under Art. 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 26876. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Fursenko N. M. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of Fursenko N. M. in a crime under Art. 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 33145. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Khutornoho Ya. E. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b» UK USSR [Investigation into the charge of Khutorny Ya. E. in a crime under Art. 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 34062. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Efanova A. Y. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of A. Efanov in a crime under Art. 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 39572. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Khomenka Y. M. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a» UK USSR [The investigation into the charges of I. Khomenko in a crime under Art. 54–1 «a» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 39798. T. 1. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo na semiu yzmennyka Rodyny Khomenko Y. M., Khomenko M. L. [Investigation into the family of the traitor of the Motherland Khomenko I. M., Khomenko M. L.] Fund 5. File 39798. T. 2. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Yasynovoho Y. E. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b», 54–10, 196 UK USSR [The investigation into the charge of I. Yasinov in a crime under Art. 54–1 «b», 54–10, 196 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 39802. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Pavlovskoho E. Y. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b», 54–11 UK USSR [The investigation into the charge of Pavlovsky E. I. in a crime under Art. 54–1 «b», 54–11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 43153. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Leliukh F. L. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «b» UK USSR y st. 2 Ukaza Prezydyuma Verkhovnoho Soveta SSSR ot 19 apreliia 1943 h. [The investigation into the charges of Leliukh F. L. in a crime under Art. 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and Art. 2 Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of April 19, 1943]. Fund 5. File 43368. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Hryshko O. Z. v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a», 54–11 UK USSR [The investigation into the charges of Grishko O. Z. in a crime under Art. 54–1 «a», 54–11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 48171. Kyiv: HDA SBU.

Sledstvennoe delo po obvynenyiu Tomasevych M. V., Shutenko Y. E., Shevchenko E. V., y druihykh v prestupleny predusmotrennom st. 54–1 «a» y 54–1 «b» UK USSR [The investigation into the charges of Tomasevich M. V., Shutenko I. E., Shevchenko E. V., and others of a crime under Art. 54–1 «a» and 54–1 «b» of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Fund 5. File 55733. T. 1. Kyiv: HDA SBU.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 93–102

doi 10.15421/26200108

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 61–051:378(477.54–25)(092)

Останній декан
(До 160-річчя від дня народження
професора Ю. Р. Пенського)

І. Ю. Робак

доктор історичних наук, професор
 ORCID: 0000–0002–4837–4058
 ResearcherID: AAA-4501–2019
robak@ukr.net

Г. Л. Демочко

кандидат історичних наук, доцент
 ORCID: 0000–0001–5744–5893
 ResearcherID: AAA-4486–2019
inio2@ukr.net

В. А. Альков

кандидат історичних наук
 ORCID: 0000–0002–5339–7828
 ResearcherID: R-5173–2018
volodymyr_alkov@ukr.net

Харківський національний медичний
університет,
пр. Науки, 4, м. Харків, Україна, 61021

Анотація. *Мета статті* полягає в якомого ширшому, всебічному вивченні особи Ю. Пенського через призму медичного краєзнавства. Застосування історичних джерел з архівів, місцевої періодики надає змогу створити цілісний портрет харківського хірурга. *Методи дослідження:* у дослідженні використовувалися загальнонаукові та конкретно-історичні методи наукового дослідження: хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективи

на додачу до суто позитивістської методології, зазвичай вживаної істориками медицини. *Основні результати:* Вивчення постаті Ю. Пенського яскраво демонструє потенціал медичного краєзнавства для історико-медичних досліджень. Зроблено висновок, що він був представником харківських медиків польського походження, мігрантів, які, починаючи з нуля, здобули загальне визнання, включаючи найвище імператорське. Встановлено, що він був талановитим вченим та хірургом-новатором, автором та співавтором оригінальних хірургічних ідей та технологій, винахідником спеціальних голки та шва, які значно посприяли розвиткові хірургії. Ба більше, він був блискучим адміністратором і громадським діячем, одним із засновників Жіночого медичного інституту, директором університетської хірургічної клініки, членом і керівником Харківського медичного товариства, останнім деканом медичного факультету ІХУ, активістом харківської Полонії. *Практичне значення:* у статті введені до обігу архівні документи, які раніше не досліджувалися. Результати дослідження можуть бути використані у виховній роботі серед студентів-медиків, а також музейно-краєзнавчій роботі. *Оригінальність:* стаття написана на оригінальних матеріалах із залученням архівних документів. *Наукова новизна:* вперше визначена роль Пенського в справі Лаговського, акцентована увага на медичних досягненнях – «шві Пенського-Кузнецова» та авторській голці хірурга, виправлено фактографічні помилки попередніх дослідників, створено першу ґрунтовну біографію вченого. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: Імператорський Харківський Університет, медичний факультет, Харківське медичне товариство, Юліан Пенський.

Надійшла до редколегії 24.03. 2020

Прорецензована 15.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 93–102

doi 10.15421/26200108

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 61–051:378 (477.54–25) (092)

**Последний декан
 (к 160-летию со дня рождения
 профессора Ю. Р. Пенского)**

И. Ю. Робак

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–4837–4058

ResearcherID: AAA-4501–2019

robak@ukr.net

Г. Л. Демочко

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0001–5744–5893

ResearcherID: AAA-4486–2019

inio2@ukr.net

В. А. Альков

кандидат исторических наук

ORCID: 0000–0002–5339–7828

ResearcherID: R-5173–2018

volodymyr_alkov@ukr.net

*Харьковский национальный медицинский
 университет,
 пр. Науки, 4, г. Харьков, Украина, 61021*

Аннотация. Цель статьи состоит в широком, всестороннем изучении личности Ю. Пенского через призму медицинского краеведения. Использование исторических источников из архивов, местной периодики дает возможность создать целостный портрет харьковского хирурга. **Методы исследования:** в исследовании использовались общенаучные и конкретно-исторические методы научного исследования: хронологический, сравнительно-исторический, ретроспективы в дополнение к сугубо позитивистской методологии, обычно используемой историками медицины. **Основные результаты:**

Изучение личности Ю. Пенского ярко демонстрирует потенциал медицинского краеведения для историко-медицинских исследований. Сделан вывод, что он был представителем харьковских медиков польского происхождения, мигрантов, которые, начиная с нуля, получили всеобщее признание, включая высшее императорское. Установлено, что он был талантливым ученым и хирургом-новатором, автором и соавтором оригинальных хирургических идей и технологий, изобретателем специальных иглы и шва, значительно поспособствовавших развитию хирургии. Более того, он был блестящим администратором и общественным деятелем, одним из основателей Женского медицинского института, директором университетской хирургической клиники, членом и руководителем Харьковского медицинского общества, последним деканом медицинского факультета ИХУ, активистом харьковской Полонии. **Практическое значение:** в статье введены в научный оборот архивные документы, которые ранее не исследовались. Результаты исследования могут быть использованы в воспитательной работе среди студентов-медиков, а также музейно-краеведческой работе. **Оригинальность:** статья написана на оригинальных материалах с привлечением архивных документов. **Научная новизна:** впервые определена роль Пенского по делу Лаговского, акцентировано внимание на медицинских достижениях – «шве Пенского-Кузнецова» и авторской игле хирурга, исправлены фактографические ошибки предыдущих исследователей, создана первая основательная биография ученого. **Тип статьи:** описательная.

Ключевые слова: Императорский Харьковский Университет, медицинский факультет, Харьковское медицинское общество, Юлиан Пенский.

Поступила в редколлегию 24.03. 2020

Прорецензирована 15.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

© Робак И. Ю., Демочко А. Л., Альков В. А., 2019.

Статья подготовлена в соответствии с заданиями инициативной темы 0118U000933 «Медицинское краеведение в персоналиях».

LCC R 690–697

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 93–102

doi 10.15421/26200108

<http://www.uha.dp.ua>

The last dean
(celebrating professor
J. R. Pensky's 160th anniversary)

I. Yu. Robak

Sc. D. (History), Professor,
 ORCID: 0000–0002–4837–4058
 ResearcherID: AAA-4501–2019
robak@ukr.net

H. L. Demochko

Ph. D. (History), Associate Professor,
 ORCID: 0000–0001–5744–5893
 ResearcherID: AAA-4486–2019
inio2@ukr.net

V. A. Alkov

Ph. D. (History), Associate Professor,
 ORCID: 0000–0002–5339–7828
 ResearcherID: R-5173–2018
volodymyr_alkov@ukr.net

*Kharkiv National Medical University,
 4 Nauki Avenue, Kharkiv, Ukraine, 61021*

Abstract. *The purpose* of the article is to make a wide-ranging, comprehensive research of J. Pensky's personality through the prism of medical local study. Usage of archival historical sources and local periodicals gives us the opportunity to create a complete portrait of the Kharkovian surgeon. *Research methods:* the study uses general scientific and specifically historical methods of scientific research such as chronological, comparative-historical and retrospective ones in addition to the purely

positivist methodology commonly used by historians of Medicine. *Main results.* The comprehension of J. Pensky's figure clearly demonstrates the potential of medical local history for historical and medical research. It is concluded that he was a representative of Kharkiv physicians of Polish origin, migrants who, from the ground up, achieved general recognition, including the highest imperial. It is established that he was a talented scientist and surgeon-innovator, author and co-author of original surgical ideas and technologies, inventor of special needles and sutures, which significantly contributed to the development of surgery. Moreover, he was a brilliant administrator and public figure, one of the founders of the Women's Medical Institute, director of the University Surgical Clinic, the member and the Head of the Kharkiv Medical Society, the last Dean of IKhU Medical Faculty, activist of the Kharkovian Polonia. *Practical significance.* The article is based on archival documents that have not been known before; data could be used in educational work with students of medical educational institutions as well as in museum work. *Originality:* the article is written basing on original materials with usage of archival documents and it is the first scientifically-grounded paper dedicated to the prominent person. *Scientific novelty:* the role of Pensky in the case of Lagovskoy is defined for the first time; such medical advances as the "suture of Pensky-Kuznetsov" and the needle invented by the surgeon are emphasized, factual errors of previous researchers are corrected, the first thorough biography of the scientist is created. *Article type:* descriptive.

Keywords: Imperial Kharkov University, Medical Faculty, Kharkov Medical Society, surgeon, Julian Pensky.

*Received 24.03.2020**Reviewed 15.04.2020**Accepted 06.05.2020*

Formulation the Problem. The growing interest in local medicine seems to be reasonable these days. Considering insufficient studies about physicians, the authors seek to explore the life and activities of Julian Pensky – a prominent surgeon, innovator, the last dean of the Medical Faculty at the Imperial Kharkiv University. The research is believed to be relevant because of his 160th anniversary.

The Aim of the Study. The purpose and tasks of the article are in the widest, detailed research of a solid personality of Julian Pensky through the history of local medicine. Historical sources from the archives and local periodicals help to create a portrait of Julian Pensky, a surgeon from Kharkiv.

Historiography. A life of Julian Pensky was not studied enough, as the Ukrainian historiography paid too little attention to doctors, just listing them in encyclopedic and reference literature (Лісовий, В., 2015, с. 84–85; Szarejko, P., 1997, pp. 222–224; Циганенко, А., ред., 2003, с. 71; Жванко, Л., 2018, с. 237–240). He is hardly mentioned in professional literature. The last exploration was done by Zhannetta Pertseva, director of the National Museum at the Kharkiv National Medical University, in the local newspaper with brief information about the said person (Перцева, Ж., 2019, с. 5). Undoubtedly, it worked positively in promoting the professor's role. However, unfortunately, firstly, the paper is merely descriptive, with no archival sources involved, and secondly, it is published under the heading «For the 150th birthday» which is wrong.

Valuable information is contained in the Russian Medical List. For the first time Julian Pensky is listed (under this name) as a doctor in 1888; the date of graduation from the Imperial Kharkiv University is 1885 (Российский медицинский список, 1888, с. 336). Also Arthur Pensky is listed there (likely Julian's older brother). The same information is in the list of 1889 (Российский медицинский список, 1889, с. 347). Since 1891, Julian Pensky is listed not only as a doctor but also as an assistant dissector at the Imperial Kharkiv University (Российский медицинский список, 1891, с. 162). According to the Russian Medical List, Pensky occupied this position till 1897, while it could be traced back in the source base (Российский медицинский список, 1891, с. 162; Российский медицинский список, 1892, с. 172; Российский медицинский список, 1893, с. 185; Российский медицинский список, 1894, с. 191; Российский медицинский список, 1896, с. 204; Российский медицинский список, 1897, с. 215).

The following issues of the Russian Medical List contain an unexplained aspect. Pensky is mentioned with a dual name. He appears several times under the name of Julian-Camille Romanovich- Pensky (Российский медицинский список, 1897, с. 215.). Camille is a Catholic

name. A dual name could actually exist. But why only for a few years? Why not from the very beginning of medical activity? Could it be a mistake? We have failed to find it out. At least the professor himself had never used his second name, so do not use it either. In 1906, he was listed as a physician, a surgeon by specialty, and a collegiate advisor by rank (Российский медицинский список, 1906, с. 279.).

Even less information can be found in the publication for the 100th anniversary of the Medical Faculty of the Imperial Kharkiv University, which contains a brief biographical reference. However, it seems to be valuable being composed by Julian Pensky himself (Багалеї, Д., Скворцов, І., 1905–1906, с. 116–117). This publication contains biographical information, as well as his basic scientific works and articles.

While preparing the article, works by Polish authors are used as well. In particular, «Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921» (Madzik, M., et al., 2014. p. 132). Julian Pensky's participation in the charity was described in this article for the first time; the researchers had not paid attention to this fact before. Brief information is contained in the biographical dictionary «Słownik lekarzy polskich XIX wieku» by Peter Shareyk, a Polish researcher (Szarejko, P., 1997.), which contains information about Julian Pensky's father exiled to Siberia.

Sources. Regarding archival data, the State Archives of Kharkiv region has rather limited information about Julian Pensky. The Imperial Kharkiv University library collection could contain more information about Julian Pensky but unfortunately it was lost during World War II. Somehow the surgeon's activity is mentioned in other resources, but they can only be used illustratively with other sources. In particular, this is Stock 3 – Kharkiv Governor's Office (Ф. 3. Оп. 287. Спр. 3295. Харків : Державний архів Харківської області) and Stock 4 – Kharkiv Provincial Board (Ф. 4. Оп. 117. Спр. 918. Харків : Державний архів Харківської області).

Much more information can be found in Kharkiv periodicals. Interesting information about Julian Pensky's activity was found on the pages of the newspaper «Southern Territory», magazines «Kharkiv Medical Journal», «Academic Life» and others.

The Main Material and Results. Julian Pensky (in Polish – Julian Pęski) was born in 1859 in the small town of Slavuta, Volyn province (Багалеї, Д., Скворцов, І., 1905–1906, с. 116–117). His father had a firm political position and did not stand apart from public life. For his active participation in the Polish January Uprising of 1863, Julian Pensky was sent to Siberia (Szarejko, P., 1997.).

To obtain his secondary education, the young man came to the city of Kharkiv, where in 1872 he

entered a secondary school and studied there till 1876 (Багалей, Д., Скворцов, И., 1905–1906, с. 116–117). Then he graduated from the 3rd Kharkiv High School (1876–1880). In 1880, he entered the Medical Faculty at the Imperial Kharkiv University. Julian Pensky had a working brain and a curiosity for research and science, so he succeeded in education, and in 1885 he graduated with a degree and became a county doctor. Professors A. Jacobi and V. Krylov noticed a talented young man and invited him to work at their laboratories, where he worked from 1884 to 1885.

In 1886, Julian Pensky chose his future specialty and became a non-staff assistant prosector at the Department of Operative Surgery and Topographic Anatomy. Beginning his work at the department, Julian Pensky was not paid, but Professor O. Dudukalov and the IKhU Medical Faculty submitted a petition to the Ministry of Public Education, and he was allowed to get a salary if the university had available money (Багалей, Д., Скворцов, И., 1905–1906, сс. 116–117).

1887 and 1888 proved to be very fruitful in scientific aspects. Julian Pensky had an opportunity to work at the laboratory of V. P. Krylov and study bacteriology there. The young scientist got interested in malignant tumors, pathoanatomical materials and transplantation of joint tissues.

Since 1890, Julian Pensky combined scientific and organizational activities. He was elected secretary of the medical unit of the research society at the university, where he worked at least for two terms (Багалей, Д., Скворцов, И., 1905–1906, с. 117).

In 1893, Julian Pensky defended his thesis «Grafting (replantation and transplantation) of the articular surfaces of the epiphyses». Julian Pensky was one of the first in the world to conduct a joint transplant surgery experimentally (Лісовий, В., Капустнік, В., Дуденко, В. 2014, с. 7–14). However, his thesis was not accepted as after the first reading, professors O. Dudukulov and A. Podrez found it unsatisfactory. The professoriate's authority was undeniable, however famous surgeons V. Grube and I. Zarubin learnt the thesis for objective assessment. They concluded that the thesis had certain mistakes and even more, a confusing style – in some cases the information was unclear due to complex explanations. Notwithstanding these shortcomings, Julian Pensky's dissertation was recommended for defence, after which he obtained his Doctor of Medicine degree.

In 1894, Julian Pensky was elected Privatdozent of the Department of Operative Surgery and Topographic Anatomy, and added to the staff. He read the «Chest and abdomen organs» course. In February 1895, he brilliantly gave an introductory lecture on «Development and importance of anatomy in natural science, in medicine in general, and in surgery in particular» (Багалей,

Д., Скворцов, И., 1905–1906, с. 117). The Dean and representatives of the Medical Faculty highly appreciated the lecturer's talent. And on May 25, 1895, Julian Pensky was elected Professor.

In the same year, a solid work by Julian Pensky, co-authored with M. Kuznetsov, «On Liver Resection» was published (Пенский, Ю., Кузнецов, М. 1895.). Then any surgical manipulations in the liver were rarely performed, and most of them ended fatally. In this regard, Julian Pensky decided to conduct his own animal studies and to reveal not only causes of high mortality, but also to give recommendations for successful liver resection.

Some surgery elements were worked during a post mortem, in particular, tissue incision techniques, proposed by different scientists. Julian Pensky also noted imperfect needles that injured the blood vessels, so he suggested round-tip needles. They penetrate and pass through hepatic tissues without injuring the vessels. Concluding from the experiments, Julian Pensky determined that the liver resection was possible, but the ligature peculiarities should be considered when tightening the sutures (Пенский, Ю., Кузнецов, М. 1895.).

The colleagues noticed his high erudition and knowledge, so since 1896 Pensky became the editor of the editorial board of the «Works» of the Society of Scientific Medicine and Hygiene. And in January 1897, he was elected secretary of the Scientific Medicine and Hygiene Society (Годичное заседание... 1897, 24 янв.). By the way, Julian Pensky remained a constant member of the Kharkiv Medical Society according to historical sources. In January 1903, he was re-elected to the KhMS (Годичное заседание... 1903, 31 янв.).

In 1907, he was elected a deputy chairman of the Scientific Medicine and Hygiene Society of the KhMS (Медицинский факультет... 1907, с. 303). On January 21, 1910, he was re-elected a fellow of the chairman of Scientific Medicine and Hygiene Society (В обществе... 1910, 23 янв.).

With Julian Pensky's participation, the department work had greatly revived. During his work, professor Julian Pensky paid considerable attention to practical issues, intensified students' training at the department. The professor kept up with his colleagues and gave them a worthy example. He even obtained a diploma of a prestigious industrial and artistic exhibition in the city of Nizhny Novgorod «for careful and skilful manufacture» of anatomical specimens he made at the university laboratory (Багалей, Д., Скворцов, И., 1905–1906, с. 118).

In 1893, at Pirogov Congress, Julian Pensky with his colleague M. Kuznetsov presented improvements in the abdominal surgery, which seemed to be interesting. At the Congress, Kharkiv surgeons presented two reports «On liver resection techniques» and «On

artificial bladder made of small intestine loops». These reports were of great value for practical surgery, because they offered innovative ideas now known as Pensky-Kuznetsov needle and Kuznetsov-Pensky suture. The haemostatic suture was performed in a significant liver injury. The organ was sutured with two catgut threads through U-shaped stitches, which helped stop the bleeding.

Julian Pensky's scientific work was described in the *Bulletin of Medicine*, where he published abstracts of original works from French and German medical literature (Багале́й, Д., Скворцов, И., 1905–1906, с. 118).

In 1905, Julian Pensky became the head of the operative surgery department, though in 1907 he was transferred to the hospital surgery department (Перцева, Ж., 2019, с. 5.). In March 1910, Julian Pensky, who had previously worked as an extraordinary professor, was appointed a residency professor at the hospital surgery department (Назначение... 1910, 13 марта). The professor involved to work at the clinic talented Boleslaw Sharetskiy, a future hero of the Second World War, a founder and head of the medical service of the Polish Armed Forces (Жванко, Л., 2018, с. 255).

The work at the department proved to be scientifically fruitful, and Julian Pensky also performed administrative duties. On June 03, 1910, he attended the organizing committee for establishment of the Women's Medical Institute at the KhMS (Протокол № 15... 1910, с. 109), and on August 04, – the commission for election of teachers of the WMI (Протокол № 17... 1910, с. 162). In 1911, he worked in the commission on organization of the surgical clinic at the Women's Medical Institute (Харьковское... 1911, с. 184), and on examinations of the WMI in 1916 (Академическая... 1916, с. 152).

The directors of the university clinics, professors Julian Pensky and K.M. Georgiyevsky, initiated the opening of the outpatient clinic at the Olexandrivska hospital. The outpatient clinic began operating on January 25, 1910 and significantly improved medical care for Kharkiv residents, as well as expanded clinical training for graduate students of the Medical Faculty at the University (Амбулатория... 1910, с. 98). Patients were admitted in five rooms free of charge, and free medications were dispensed to poor patients (Новая... 1910, 24 янв.).

In 1910, the so-called «Lagovskoy Case» was widely publicized in Kharkiv. In this complicated case, Julian Pensky consulted.

Volodymyr Lagovskoy, a police officer from Lubny district, was caught fabricating and adding evidences in a criminal case about an attempted murder of a court investigator. The case was considered by

the Kharkiv Judicial Chamber. By the way, Mykola Mikhnovsky acted as a representative of the people falsely accused by Lagovskoy. Lagovskoy claimed that those persons tried to kill him. He was injured indeed. And the Judicial Chamber engaged Professor Julian Pensky for an expert examination of the case. Pensky convincingly proved that Lagovskoy was self-inflicted to confuse the investigation. The results of the expert examination carried out by Kharkiv professors justified the sentencing of Lagovskoy (Судебная... 1910, 23–24 янв.).

On December 04, 1910, it was the 25th anniversary of the medical activity of Julian Pensky. The KhMS honoured him with a congratulatory letter (Харьковское... 1910, с. 414). In particular, the following was noted «Dear Julian Romanovich, the Kharkiv Medical Society entrusted the Board with an honorable duty to congratulate you on this solemn day upon the 25th anniversary of your medical and scientific activity. The Board is well aware of your activities and works for the benefit of the Company. We highly appreciate your participation in scientific meetings of the Company. Your comments on the reports have always illuminated debates and facilitated a proper understanding of complicated issues. We consider your scientific experience to be an irreplaceable reference book in surgical and topographic anatomy» (Протокол №29...1911, с. 260–284.). On that day, the university colleagues and leaders of Kharkiv Medical Society were going to honour him. But Julian Pensky was a very modest person and decided to avoid the festivities. He just hid. He did not go to work, did not attend the meeting of the KhMS. Persistent admirers went to his house in Divocha Street (Список..., арк. 109.). However, he was not there. They waited, but in vain. He did not show up all day. They left greetings and gifts to his wife (Юбилей...1910, 5 дек.; Протокол №29...1911, с. 260.).

The same happened with the 30th anniversary of the professor's teaching and pedagogical activity in 1914 as well. As the Kharkiv newspaper «Southern Territory» wrote, «the Jubilee hero categorically refused to celebrate it despite all friends' persuasions» (Юбилей...1910, 5 дек.).

In 1911, Julian Pensky became the Dean of the Medical Faculty of Kharkiv Imperial University. He was unanimously elected, apparently, because of his conscientious professional work. He remained in this position until the institution's reorganization. The nineteenth dean witnessed the beginning of great transformations in education in the 1920s. He combined his administrative duties with teaching at the university clinic at Olexandrivska hospital (На отношение..., арк. 106.).

In December 1911, a surgical society was established at the KhMS, and Professor Julian Pensky was elected fellow of the chairman (Университет. 1912, с. 70). And in 1914 he became the head of this society (В обществах. 1914, с. 181.).

It should be noted that even being busy, Julian Pensky always found time for charity. As a Pole, he participated in the activities of the Roman Catholic Charitable Society, founded in Kharkiv in 1894 to assist the Poles living in eastern Ukraine. At the beginning, the Society consists of 213 Poles, but later the number of representatives of the Polish diaspora decreased. In 1913, there were 159 Poles in the society. At this time the charitable society was headed by Theodore (Fedir) Openhovsky, Julian Pensky was a secretary, and Selestin Serednytsky was a treasurer. The society was governed by the council of 9 people. Julian Pensky's work in this society clearly proves that problems of the Poles were in the professor's mind, so he, as a true patriot, tried to improve the Poles' lives in Ukraine. The activity of the Society suffered due to lack of money for many years. However, the charity's activities significantly revived when a large sum was donated in 1909 by music teacher Adam Wojtasevic-Pavlovic in the amount of 37 thousand karbovanetz. This helped to maintain a school for 53 girls and 44 boys, to provide funds for the study of Polish and Russian languages, as well as to support St. Anne's charitable foundation for poor girls (Madzik, M., et al., 2014, p. 132).

In 1912, Professor Julian Pensky, at the Twelfth Russian Congress of Surgeons, made a report on early surgical intervention in acute appendicitis. This, in fact, initiated the first day theory, when timely surgery within the first 24 hours in appendicitis can save a patient's life. Later this idea was developed by Kharkiv surgeons V. Nedohlebov and A. Chugayev.

In 1914, Julian Pensky performed a surgery dissection of a heart sac in a patient with an inflamed pericardium. He also developed techniques for surgery on the digestive system, urinary tract, and vessels. In 1914, the Surgical Society established the annual Julian Pensky Prize in the amount of 100 rubles for a scientific work on surgery (Академическая... 1915, с. 71–72.).

At the beginning of World War I, a hospital called «Infirmity of the University professors» was established in Kharkov. Its name showed who treated wounded and ill people there. «Infirmity» was headed by Professor Julian Pensky. On November 23, 1914, the institution was visited by Emperor Nicholas II during his travel to Kharkiv, and he had a conversation with Julian Pensky (Высочайшие... 1914, с. 374–376). This fact emphasizes Julian Pensky's reputation in

Kharkiv Medical Society: he was chosen to communicate with the tsar.

During World War I enemies started using a new kind of weapons, chemical weapons. The mobilization of scientists was required to counteract the poisonous gases. In 1915, at Kharkiv Imperial University, a commission was set up to «find means against asphyxiating gases». Professor Julian Pensky headed it as the Dean of the Medical Faculty (Академическая... 1915, с. 159.).

The post-revolutionary events brought great changes, particularly, in education. Kharkiv Imperial University was reorganized, which is confirmed by the archived materials. In February 1919, Julian Pensky began preparation of further reforms, as the Bolshevik authorities proposed to hold discussions about the future fate of the higher medical institution. Under this decree, Julian Pensky gathered the IKhU professoriate on February 7 to discuss prospects (Перцева, Ж., 2019, с. 5.). However, Julian Pensky was not affected by these changes, and remained the Dean of the Medical Faculty of Kharkiv University until the last day of his life.

Julian Pensky died on April 20, 1920 in Kharkiv at the age of 60. He was buried at the expense of the university to honour his long fruitful work for the Medical Faculty at the IKhU. And in June of 1920, the directives on the merger of the WMI and the Medical Faculty of the University came into effect. A new day began in the history of medical education in Kharkiv (Декану..., арк. 169; Перцева, Ж. 2019, с. 5.).

Conclusions. The study of Julian Pensky's personality clearly demonstrates the potential of history of local medicine for historical and medical researchers. J. Pensky was a representative of Kharkiv medics of Polish origin, migrants who, from the ground up, achieved general recognition, including the highest imperial. He was a talented and innovative scientist and surgeon despite obvious problems in his Doctor Degree thesis defence. However, it is common in surgeons' circles even now because of their practical orientation. So, Pensky is the author and co-author of original surgical ideas and technologies, inventor of a specific needle and suture that contributed surgery a lot. Moreover, he was a brilliant administrator and public figure, one of the founders of the Women's Medical Institute, director of the University Surgical Clinic, the member and the Head of Kharkiv Medical Society, the last Dean of IKhU Medical Faculty, activist of the Kharkovian Polonia. However, his character determined avoiding honours; activity was his end in itself..

Бібліографічні посилання

- Академическая жизнь, 1915. *Харьк. мед. журн.*, 1.
- Академическая жизнь, 1915. *Харьк. мед. журн.*, 8.
- Академическая жизнь, 1916. *Харьк. мед. журн.*, 2.
- Амбулатория госпитальных клиник, 1910. *Харьк. мед. журн.*, 1.
- Багалея, Д., Скворцов, И., 1905–1906. *Медицинский факультет за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков.
- В обществах, 1914. *Харьк. мед. журн.*, 2.
- В обществе научной медицины и гигиены, 1910. *Юж. край.*, 23 янв.
- Высочайшие посещения лазаретов для раненых в г. Харькове, 1914. *Харьк. мед. журн.*, 10.
- Годичное заседание Общества научной медицины и гигиены, 1897. *Юж. край.*, 24 янв.
- Годичное заседание Общества научной медицины и гигиены, 1903. *Юж. край.*, 31 янв.
- Декану медицинского факультета Харьковского университета. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 901, Київ : Центральный державний архів вищих органів влади та управління України
- Державний архів Харківської області, арк. 169.
- Жванко, Л., 2018. *Видатні поляки і Харків : біогр. слов. (1805–1918)*. Харків: «Золоті сторінки».
- Лісовий, В. та ін., 2015. *Скарбниця харківської медицини. Постаті : біогр. довід*. Харків : ХНМУ.
- Лісовий, В., Капустник, В., Дуденко, В., 2014. Становлення і розвиток кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії Харківського національного медичного університету (до 130-річчя від дня заснування). *Експериментальна та клінічна медицина*, 2 (63).
- Madzik, M. et al., 2014. *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Медицинский факультет Харьковского университета. 1907. *Харьк. мед. журн.*, 3.
- На отношение... Ф. 3. Оп. 287. Спр. 3295, Харків : Державний архів Харківської області, арк. 106.
- Назначение профессора Ю. Р. Пенского, 1910. *Юж. край.*, 13 марта.
- Новая университетская амбулатория, 1910. *Юж. край.*, 24 янв.
- Пенский, Ю., Кузнецов, М., 1895. *О резекции печени*. Харьков.
- Перцева, Ж., 2019. Последний декан медицинского факультета. *Медицинский университет*, 3–4.
- Протокол № 15 чрезвычайного заседания Харьковского медицинского общества от 4-го июня 1910 года, 1910. *Харьк. мед. журн.*, 9.
- Протокол № 17 чрезвычайного заседания Харьковского медицинского общества от 4-го августа 1910 года, 1910. *Харьк. мед. журн.*, 9.
- Протокол № 29 чрезвычайного заседания Харьковского медицинского общества от 4-го декабря 1910 года, 1911. *Харьк. мед. журн.*, 1.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1893 год, 1893, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190278/viewer/?page=216.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1894 год, 1894, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190279/viewer/?page=216.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1896 год, 1896, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000199_000009_005405315/viewer/?page=230.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1897 год, 1897, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000199_000009_005405323/viewer/?page=241.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1906 год, 1906, доступно на: <https://vivaldi.nlr.ru/bv000002351/view#page=304>.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1888 год, 1888, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190273/viewer/?page=385.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1889 год, 1889, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190274/viewer/?page=399.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1891 год, 1891, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190276/viewer/?page=186.
- Российский медицинский список, изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1892 год, 1892, доступно на: https://xn-90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190277/viewer/?page=196.
- Список врачам, показанным на жительство в гор. Харькове. Ф. 4. Оп. 17. Спр. 918, Харків: Державний архів Харківської області, арк. 109.
- Судебная хроника. Харьковская судебная палата. Дело Лаговского, 1910. *Юж. край.*, 23–24 января.
- Университет, 1912. *Харьк. мед. журн.*, 1.
- Харьковский университет, 1907. *Харьк. мед. журн.*, 2.
- Харьковское медицинское общество, 1910. *Харьк. мед. журн.*, 9.
- Харьковское медицинское общество, 1911. *Харьк. мед. журн.*, 2.
- Центральный державний архів вищих органів влади та управління.
- Циганенко, А., ред., 2003. *Вчені Харківського державного медичного університету*. Харків : Вид-во «Харків».

Szarejko, P., 1997. *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*. T. 2, Warszawa.

Юбилей проф. Ю. Р. Пенского, 1910. *Юж. край*, 5 дек.

References

Akademicheskaya zhizn' [Academic life], 1915. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 1 (in Russian).

Akademicheskaya zhizn' [Academic life], 1915. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 8 (in Russian).

Akademicheskaya zhizn' [Academic life], 1916. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 2 (in Russian).

Ambulatoriya gospiatal'nykh klinik [Outpatient unit of hospital clinics], 1910. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 1 (in Russian).

Bagaley, D., Skvortsov, I., 1905–1906. *Meditsinskiy fakul'tet za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905) [Medical faculty during the first one hundred years of its existence]*. Kharkov (in Russian).

For the Dean of the Medical Faculty of Kharkov University. Fund 166, Inventory 1, File 901. Kyiv: Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, pp. 169 (in Russian).

Godichnoe zasedanie Obshchestva nauchnoy meditsiny i gigieny [Annual session of the Society for Scientific Medicine and Hygiene], 1897. *Yuzh. kray. [Southern Province]*, January 24 (in Russian).

Godichnoe zasedanie Obshchestva nauchnoy meditsiny i gigieny [Annual session of the Society for Scientific Medicine and Hygiene], 1903. *Yuzh. kray. [Southern Province]*, January 31 (in Russian).

Kharkovskiy universitet [Kharkov University], 1907. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 2 (in Russian).

Kharkovskoe medicinskoe obshestvo [Kharkov Medical Society], 1910. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 9 (in Russian).

Kharkovskoe medicinskoe obshestvo [Kharkov Medical Society], 1911. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 2 (in Russian).

Lisovyi, V. et al, 2015. *Skarbnytsia kharkivskoi medytsyny. Postati: biohr. dovid. [Treasury of Kharkivian medicine. Personalities: a bibliographic handbook]*. Kharkiv: KhNMU (in Ukrainian).

Lisovyi, V., Kapustnyk, V., Dudenko, V., 2014. Stanovlennia i rozvytok kafedry operatyvnoi khirurhii ta topohrafichnoi anatomii Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu (do 130-richchia vid dnia zasnuvannia) [Formation and development of the Department for Operative Surgery and Topographic Anatomy of Kharkiv National Medical University (to the 130th anniversary since the foundation)]. *Eksperymentalna ta klinichna medytsyna [Experimental and Clinical Medicine]*, 2 (63) (in Ukrainian).

Madzik, M. et al, 2014. *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921 [Poles in Eastern Ukraine in 1832–1921]*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Russian).

Meditsinskiy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta [Medical Faculty of Kharkov University]. 1907. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 3 (in Russian).

In response to the official letter... Fund 3. Inventory 287. File 3295. Kharkiv: State Archives of Kharkiv Region, pp. 106 (in Russian).

Naznachenie professora Yu. R. Penskiego [Appointment of Professor J. R. Pensky.], 1910. *Yuzh. kray. [Southern Province]*, March 13 (in Russian).

Novaya universitetskaya ambulatoriya [University's outpatient unit], 1910. *Yuzh. kray. [Southern Province]*, January 24 (in Russian).

Penskiy, Yu., Kuznetsov, M., 1895. *O rezeksii pecheni [On a resection of liver]*. Kharkov (in Russian).

Pertseva, Zh., 2019. Posledniy dekan meditsinskogo fakul'teta [The last Dean of the Medical Faculty]. *Meditsinskiy universitet [Medical University]*, 3–4 (in Russian).

Protokol № 15 chrezvychaynogo zasedaniya Khar'kovskogo meditsinskogo obshchestva ot 4-go iyunya 1910 goda [Protocol No.15 of the extraordinary session of the Kharkov Medical Society of 4th of June, 1910], 1910. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 9 (in Russian).

Protokol № 17 chrezvychaynogo zasedaniya Khar'kovskogo meditsinskogo obshchestva ot 4-go avgusta 1910 goda [Protocol No.17 of the extraordinary session of the Kharkov Medical Society of 4th of August, 1910], 1910. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 9 (in Russian).

Protokol № 29 chrezvychaynogo zasedaniya Khar'kovskogo meditsinskogo obshchestva ot 4-go dekabrya 1910 goda [Protocol No.29 of the extraordinary session of the Kharkov Medical Society of 4th of December, 1911], 1911. *Khar'k. med. zhurn. [Kharkov Medical Journal]*, 1 (in Russian).

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1893 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1893], 1893, available on: https://xn-90ax2c.xn--plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190278/viewer/?page=216 (in Russian).

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1894 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1894], 1894, available on: https://xn-90ax2c.xn--plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190279/viewer/?page=216 (in Russian).

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1896 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1896], 1896, available on: https://xn-90ax2c.xn--plai/catalog/000199_000009_005405315/viewer/?page=230.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1897 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1897], 1897, available on: https://xn-90ax2c.xn-plai/catalog/000199_000009_005405323/viewer/?page=241.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1906 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1906], 1906, available on: <https://vivaldi.nlr.ru/bv000002351/view#page=304>.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1888 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1888], 1888, available on: https://xn-90ax2c.xn-plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190273/viewer/?page=385.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1889 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1889], 1889, available on: https://xn-90ax2c.xn-plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190274/viewer/?page=399.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1891 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1891], 1891, available on: https://xn-90ax2c.xn-plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190276/viewer/?page=186.

Rossiyskiy meditsinskiy spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnuternnikh del na 1892 god [Russian Medical List issued by the Office of the General Medical Inspector of the Ministry of Internal Affairs for 1892], 1892, available on: https://xn-90ax2c.xn-plai/catalog/000200_000018_v19_rc_1190277/viewer/?page=196.

Spisok vracham, pokazannym na zhitel'stvo v gor. Khar'kove [List of doctors who live in Kharkov city]. Fund 4. Inventory 17. File 918, Kharkiv: State Archives of Kharkiv Region.

State Archives of Kharkiv Region, pp. 109 (in Ukrainian).

Sudebnaya khronika. Khar'kovskaya sudebnaya palata. Delo Lagovskogo [Judicial chronicle. Kharkov Judicial Chamber. Court case of Lagovskoy], 1910. *Yuzh. kray*. [Southern Province], January 23–24 (in Russian).

Szarejko, P., 1997. *Słownik lekarzy polskich XIX wieku* [Dictionary of Polish doctors of 19th century]. T. 2, Warszawa (in Polish).

Tsyhanenko, A., red., 2003. *Vcheni Kharkivskoho derzhavnoho medychnoho unyversytetu* [Scientists of Kharkiv State Medical University]. Kharkiv: Vyd-vo «Kharkiv» (in Ukrainian).

Universitet [University], 1912. *Khar'k. med. zhurn.* [Kharkov Medical Journal], 1 (in Russian).

V obshchestvakh [In societies], 1914. *Khar'k. med. zhurn.* [Kharkov Medical Journal], 2 (in Russian).

V obshchestve nauchnoy meditsiy i gigieny [In the Society for Scientific Medicine and Hygiene], 1910. *Yuzh. kray* [Southern Province], 23 yanv (in Russian).

Vysochayshie poseshcheniya lazaretov dlya raneny v g. Khar'kove [The highest visits of infirmaries for the wounded in Kharkov city], 1914. *Khar'k. med. zhurn.* [Kharkov Medical Journal], 10 (in Russian).

Yubilej prof. J. R. Penskiego [Jubilee of Professor J. R. Pensky], 1910. *Yuzh. kraj* [Southern Province], 5 dek (in Russian).

Zhvanko, L., 2018. *Vydatni poliaky i Kharkiv: biohr. slov. (1805–1918)* [Outstanding Poles and Kharkiv: a bibliographic dictionary]. Kharkiv: «Zoloti storinky» (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 103–114

doi 10.15421/26200109

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 629.366

**Внесок Ю. В. Бакумова у розвиток
 вітчизняної електротехнічної
 промисловості**

О. Г. Кривоконь

Доктор історичних наук, ст. наук. співробітник

ORCID: 0000–0002–2495–7371

ResearcherID: G-9456–2019

Kryvokon.og@gmail.com

*Національний технічний університет
 «Харківський політехнічний інститут»,
 вул. Кирпичова, б. 2, м. Харків,
 Україна, 61002*

Анотація. Метою цієї теоретичної статті є оприлюднення маловіомої дотепер інформації про життєдіяльність та професійний доробок вітчизняного організатора виробництва та конструктора в галузі електротехніки Юрія Вікторовича Бакумова, і крізь призму його біографії-розкриття деяких особливостей виробничої діяльності у вітчизняній електротехнічній галузі в період 60-х – 70-х років XX сторіччя. В роботі були застосовані історичний та біографічний методи в контексті розгляду етапів життя та оцінки виробничого досвіду Ю. В. Бакумова. Джерельну базу дослідження склали архівні документи

Державного архіву Харківської області, Харківського електротехнічного заводу, сімейні архіви та спогади синів Ю. В. Бакумова. У публікації вперше наведено біографічні дані життєпису Ю. В. Бакумова, здійснено стислий аналіз результатів його діяльності на посадах головного конструктора спеціального конструкторського бюро електродвигунів, директора Харківського електротехнічного заводу та генерального директора виробничого об'єднання «Укрелектромаш». Розкрито науковий внесок Ю. В. Бакумова у розвиток електродвигунобудування, наведено приклади вдалих технологічних, організаційних та управлінських рішень Юрія Вікторовича, охарактеризовано його особисті якості. Висновки містять міркування стосовно ролі професійного внеску Ю. В. Бакумова у розвиток вітчизняної електротехнічної промисловості. Дані, представлені у публікації, щодо життєпису Ю. В. Бакумова є оригінальними та вводяться у науковий обіг вперше, що засвідчує наукову новизну дослідження.

Ключові слова: історія електротехнічного машинобудування, Харківський електромеханічний завод, виробниче об'єднання «Укрелектромаш», Ю. В. Бакумов.

Надійшла до редколегії 20.02.2020

Прорецензована 27.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 103–114

doi 10.15421/26200109

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 629.366

Вклад Ю. В. Бакумова в развитие отечественной электротехнической промышленности

А. Г. Кривоконь

*Доктор исторических наук, старший научный
сотрудник*

ORCID: 0000–0002–2495–7371

ResearcherID: G-9456–2019

Kryvokon.og@gmail.com

*Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»,
ул. Кирпичова, д. 2, г. Харьков, Украина, 61002*

Аннотация. Целью данной теоретической статьи является обнародование малоизвестной информации о жизнедеятельности и профессиональном вкладе отечественного организатора производства и конструктора в области электротехники Бакумова Юрия Викторовича Бакумова и через призму его биографии – раскрытие некоторых особенностей производства в отечественной электротехнической отрасли в период 60-х – 70-х годов XX столетия. В работе были применены исторический и биографический методы в контексте рассмотрения этапов жизни и оценки производственного опыта Ю. В. Бакумова. Исследовательская база статьи состоит из архивных документов государственного архива Харьковской

области, Харьковского электротехнического завода, семейных архивов и воспоминаний сыновей Ю. В. Бакумова. В публикации впервые приведены биографические данные и жизнеописание Ю. В. Бакумова, осуществлен краткий анализ результатов его деятельности на посту главного конструктора специального конструкторского бюро электродвигателей, директора Харьковского электротехнического завода и генерального директора производственного объединения «Укрэлектромаш». Раскрыт научный вклад Ю. В. Бакумова в развитие электродвигателестроения, приведены примеры ценных технологических, организационных и управленческих решений Юрия Викторовича, охарактеризованы его личные качества. Выводы содержат рассуждения о роли профессионального вклада Ю. В. Бакумова в развитие отечественной электротехнической промышленности. Данные, представленные в публикации, касательно биографии Ю. В. Бакумова являются оригинальными и вводятся в научный оборот впервые, что свидетельствует о научной новизне исследования.

Ключевые слова: история электротехнического машиностроения, Харьковский электромеханический завод, производственное объединение «Укрэлектромаш», Ю. В. Бакумов.

Поступила в редколлегию 20.02. 2020

Прорецензирована 27.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 103–114

doi 10.15421/26200109

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**Y. V. Bakumov's contribution
to the development of domestic
electrical industry**

O. H. Kryvokon

Sc. D. (History), Senior Researcher

ORCID: 0000–0002–2495–7371

ResearcherID: G-9456–2019

Kryvokon.og@gmail.com

*National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute»,
2, Kyrpychova str., 61002,
Kharkiv, Ukraine*

Abstract. *The aim* of the article is to publish the little-known information about the life and professional achievements of domestic organizer of production and designer in the field of electrical engineering Yuriy Bakumov; to reveal some peculiarities of production activity in the electrotechnical industry in the period of the 60's – 70's of the 20th century. *Methods.* Historical and biographical methods are applied in the work in the context of consideration the stages of life and assessment of production experience of Y. Bakumov. The use of the interview method yields additional previously unknown information about his life and activities. *Main results.* The special role of Kharkiv electrotechnical enterprises and the activity of their manufacturers for the development of the electrotechnical industry in Soviet times are emphasized. Kharkiv Electrotechnical Plant was the largest manufacturer of induction motors, generators and electric pumps in Ukraine. Its development began in 1932. One of the developers and organizers of the production of the most famous A4 series engines was Y. V. Bakumov. Y. V. Bakumov's life was very difficult: his father was repressed, he was in forced labour in Germany. He made his career from a simple locksmith to a chief engineer at the HELZ plant. In this position, Y. V. Bakumov worked for more than ten years. In 1975, Y. V. Bakumov became the CEO of the newly formed Ukrelectromash production association. There is a detailed analysis of the main achievements of the enterprise led by Y. V. Bakumov. The scientific contribution of Y. V. Bakumov in the development of electrical engineering,

memories of his personal life and family are presented. Y. V. Bakumov died in 1977, and in 1979 he was posthumously awarded the State Prize of the USSR and the Order of the Red Banner of Labour. *Concise conclusions.* Y. Bakumov made a significant contribution to the development of the domestic electrical industry. Under his leadership, the reconstruction and technical re-equipment of the production of electric motors were carried out, its efficiency was increased, and new equipment was created and implemented at the enterprises of Ukrelectromash. Nevertheless, the greatest achievement of Yuriy Viktorovich and the whole team of the Production Association are reliable electric motors, which are still successfully operating in various fields. *Practical meaning.* The formation of historical science should be based on the achievements, discoveries and developments made by individual figures within a certain direction of scientific and technological progress or industry. That is not simply recorded objectively existing results but continue to serve humanity, promoting his civilizational progress. *Originality.* Scientific research concerning the consideration of personalities and the life path of individuals who contributed to the formation of our country's industries (especially in the Soviet era) is urgent. Equally important is the fact that, until recently, within the national history of science and technology, very little research has been conducted aimed at isolating the wealth of Ukrainians in the development of scientific and technological thought and industrial production in the Soviet period. In our view, replenishment of national historical science with such data will not only serve patriotic goals, but also help to restore justice and give greater objectivity in assessing the role of our compatriots in civilizational progress. *Scientific novelty.* The topic of formation of the domestic electrotechnical industry and its scientific support in recent years has caused a great scientific interest on the part of domestic scientists. The biography of Y. V. Bakumov will allow to reveal more fully the achievements in the electrical engineering sphere, to rethink its problems, as well as help the development of scientific ideas about the peculiarities and regularities of functioning of the industry as a whole.

Keywords: history of electrical engineering, Kharkiv Electromechanical Plant, Ukrelectromash Production Association, Y. V. Bakumov.

Received 20.02.2020

Reviewed 27.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Становлення історичної науки має носити чітко виражений гуманістичний характер, що уможлиблюється шляхом постійного насичення фактами та біографічними даними про людей, котрі присвятили своє життя тій чи тій сфері, віддаючи власні зусилля для досягнення високих цілей суспільного розвитку. Саме наукова біографістика «оллюдноє», робить більш об'єктивною ту частину історико-філософського пізнання, котра за радянських часів найбільше постраждала від ідеологічних міфологем та політично зумовленої, кон'юнктурної «замовної» інформації, коли «лаври» діставалися не тим, хто насправді заслужував на визнання та почесні, а тим, хто був вигідним та прийнятним з точки зору «лінії партії». Особливо це важливо в контексті історії науки й техніки, позаяк здобутки, відкриття та напрацювання, здійснені окремими постатями в межах певного напрямку науково-технічного прогресу чи галузі, не просто зафіксовані у вигляді конкретних, об'єктивно наявних результатів, але і продовжують служити людству, просуваючи його цивілізаційний поступ. Однак хто насправді стояв за тими чи іншими досягненнями, яких зусиль вони коштували, дотепер не завжди достеменно відомо.

Отже, актуальними виступають наукові пошуки, що стосуються розгляду персоналій та життєвого шляху особистостей, котрі зробили свій внесок у формування виробничого та промислового потенціалу нашої країни (особливо за радянської доби). Не менш важливим є і той факт, що донедавно в межах вітчизняної історії науки й техніки проводилося дуже мало досліджень, спрямованих на виокремлення доробку українців у розвиток науково-технічної думки та промислового виробництва в радянський період. На наш погляд, поповнення вітчизняної історичної науки такими даними не лише слугуватиме патріотичним цілям, але і сприятиме відновленню справедливості та надаватиме більшій об'єктивності в оцінці ролі наших співвітчизників у цивілізаційний прогрес.

У деяких наших попередніх роботах ми вже здійснювали спроби доповнити наукові уявлення з вітчизняної історії науки та техніки в тракторобудівній та авіаційній галузях завдяки дослідженню життєвого шляху цілої низки маловідомих до недавнього часу, але значних для розвитку країни особистостей. Цього разу нашу увагу привернула постать ще одного співвітчизника, видатного організатора виробництва та відомого машинобудівника у електротехнічній сфері, Юрія Вікторовича Бакумова.

Варто відзначити, що тематика формування вітчизняної електротехнічної галузі та її наукове забезпечення упродовж останніх років викликали жва-

вий науковий інтерес з боку вітчизняних науковців, стислий аналіз робіт яких буде представлено нижче. Наразі зауважимо, що авторами більшою мірою було здійснено аналіз стану галузі в цілому, описано особливості діяльності інститутів, навчальних закладів, інших установ, котрі розвивали електротехнічну науку і здійснювали підготовку відповідних фахівців, а також представлено біографії та творчий доробок науковців у електротехнічній сфері. Натомість внесок виробничників, людей, котрі втілювали в життя конструкторські ідеї, напрацювання та винаходи в означеній галузі, фактично залишився поза увагою дослідників. Життєпис Ю. В. Бакумова як людини, котра стала першим очільником виробничого об'єднання «Укрелектромаш», на нашу думку, дозволить більш повно розкрити досягнення в електротехнічній сфері, переосмислити її проблематику, а також допоможе розвитку наукових уявлень про особливості та закономірності функціонування означеної галузі загалом.

Мета дослідження. Метою цієї теоретичної статті є оприлюднення маловідомої дотепер інформації про життєдіяльність та професійний доробок вітчизняного організатора виробництва та конструктора в галузі електротехніки Юрія Вікторовича Бакумова. На основі залучення матеріалів Харківського електротехнічного заводу (далі – ХЕЛЗ), державного архіву Харківської області, а також сімейного архіву та спогадів синів Ю. В. Бакумова прагнемо розкрити деякі особливості виробничої діяльності у електротехнічній галузі в період 60-х – 70-х років ХХ сторіччя.

Історіографія. Як уже зазначалося, у науковому дискурсі тематика історії формування електротехнічної галузі давно привертає постійну увагу дослідників (Голян-Никольський А. Ю., 1954; Милях А. Н. и Кирпатовский С. И., 1967; Симоненко О. Д., 1988; Глебов И. А., 1999). Починаючи з другої половини ХХ – початку ХХІ ст., з'явилася низка монографій, навчальних посібників, статей, інших наукових публікацій, де автори розкривають особливості становлення й розвитку вітчизняної електротехнічної галузі (відповідно як за радянських часів, так і в роки незалежності). Зокрема, йдеться про доробки Л. Д. Белькінда, А. Ю. Голяна-Нікольського, В. І. Онопрієнка, О. Д. Симоненка та ін. Окремі аспекти діяльності українських електротехніків висвітлено у публікаціях за редакцією Л. М. Бесова, О. Г. Івахненка, Б. О. Кожушка, К. К. Хренова, І. Т. Швеця.

Серед останніх доробків особливе місце посідає спеціальне комплексне дослідження О. Є. Тверитникової (2018), присвячене цілісному науково-історичному аналізу розвитку теоретичних і методологічних основ та практичного засто-

сування здобутків електротехнічної галузі України та її інституційного оформлення в другій половині ХХ сторіччя. В роботах дослідниці здійснено аналіз стану наукового опрацювання, джерельної бази та методологічних засад, висвітлено процес формування фундаментальних і прикладних досліджень у провідних центрах електротехніки України, обґрунтовано результативність діяльності наукових колективів дослідних і навчальних закладів у галузі електротехніки, висвітлено проблеми та особливості формування системи підготовки й атестації наукових кадрів електротехнічного профілю в академічних інститутах та вищих технічних наукових закладах України як одну з умов розвитку електротехнічної науки.

У своїх роботах авторка також приділила значну увагу висвітленню біографій та творчого доробку видатних електротехніків, зокрема фундаторів Харківської науково-технічної школи електротехніки, професора Харківського технологічного (пізніше – політехнічного) інституту професора П. П. Копняєва, приват-доцента Харківського університету, професора Харківського технологічного інституту О. К. Погорілка, відомого фахівця в галузі електромашинобудування, члена-кореспондента АН УРСР, двічі Лауреата Державної премії УРСР – І. М. Постникова, засновника Київської наукової школи перетворювальної техніки, директора Інституту електротехніки (з 1963 р. – Інституту електродинаміки) НАН України, члена-кореспондента АН УРСР – О. М. Міляха та інших.

Однак, незважаючи на високий рівень наукового інтересу до проблем формування електротехнічної галузі в Україні, ця тематика продовжує бути актуальною через пріоритетну роль електротехніки в сучасному науково-технічному прогресі. Крім того, не менш важливими уявляються напрацювання, що стосуються доповнення історичної науки біографічними даними про людей, котрі здійснили вагомий внесок у розвиток вітчизняної електротехнічної промисловості, позаяк їхній життєвий досвід значною мірою віддзеркалює основні тенденції та проблеми становлення даної галузі в цілому.

Методи дослідження. При підготовці роботи були застосовані історичний та біографічний методи в контексті розгляду етапів життя та оцінки виробничого досвіду Ю. В. Бакумова. Історіографічний аналіз дозволив систематизувати та критично оцінити використані джерела, виділити невирішені проблеми в сучасному стані вивчення історії вітчизняної електротехнічної галузі, визначити спрямування дослідження, дати характеристику попередніх робіт із цієї тематики та відокремити питання, котрі залишилися ще не висвітленими у науковій лі-

тературі. Використання методу інтерв'ю дозволило отримати додаткові, невідомі раніше дані про життя та діяльність Ю. В. Бакумова.

Джерела. Джерельну базу наших пошуків склали матеріали Державного архіву Харківської області, архівні документи Харківського електротехнічного заводу (Архів Харківського електротехнічного заводу; Гладких А. И., 1986) та сімейного архіву родини Бакумових. До джерельної бази дослідження також залучено наративні джерела, зокрема, спогади синів Ю. В. Бакумова – Леоніда та Віктора.

Виклад основного матеріалу та результати. Зважаючи на завдання нашого дослідження, стисло зупинимось на тому, чому саме Харківські електротехнічні підприємства та виробничники, що працювали на них, зіграли таку непересічну роль у розвитку даної сфери за радянських часів. Відомо, що електротехнічна промисловість це – галузь машинобудування, що здійснює наукове обґрунтування, конструкторську розробку та виготовлення машин, апаратів, пристроїв, призначених для виробництва, перетворення, передавання, розподілу і споживання електроенергії. За часів СРСР електротехнічні підприємства були розташовані в багатьох містах України: Києві, Полтаві, Дніпропетровську (нині – Дніпро) та інших. Однак провідне місце в сегменті електротехнічної промисловості не тільки України, а й усього Радянського Союзу за кількістю підприємств та установ, які працювали у цій галузі, за фаховим потенціалом потужних науково-виробничих інститутів та конструкторських бюро по праву займало місто Харків. Достатньо перерахувати лише найпотужніші підприємства Харкова у цій галузі: виробниче об'єднання «Електроважмаш», Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), Харківський електротехнічний завод (ХЕЛЗ), завод (нині – приватне акціонерне товариство) «Електромашина», заводи «Електробрита», «Світло шахтаря», «Південькабель», «Електромаш», вимірювальних приладів (Харківський електротехнічний завод «Енергоміра»), «Радіореле» (нині – державне підприємство «Завод Радіореле»), «Трансзв'язок» (нині приватне акціонерне товариство «Харківський електротехнічний завод «Трансзв'язок»)), наукововиробниче об'єднання «Електроприлад» (нині – ПАТ «Хартрон») тощо. Ці підприємства випускали різноманітну електротехнічну продукцію: електричні кабелі, арматуру до них, пускову апаратуру, генератори, трансформатори, холодильне обладнання, електронасоси, товари народного споживання та масу інших необхідних приладів. Але найбільш популярними з цього переліку є електричні двигуни постійного та змінного струму, різного розміру,

потужності та призначення, серед яких найпоширенішими визнані (як у цивільному житті, так і військовій галузі) асинхронні двигуни змінного струму різних типорозмірів, призначення та потужності.

Найбільшим в Україні виробником асинхронних електродвигунів, генераторів, електронасосів є приватне акціонерне товариство «Харківський електротехнічний завод» «Укрелектромаш». Свій розвиток підприємство розпочало з 1932 р. на базі механічних майстерень під назвою «Оружейник». Упродовж 1930-х рр. завод був у підпорядкуванні Державного політичного управління УРСР (ДПУ), Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (НКВС), а з 1937 р. був переданий у народний комісаріат машинобудування СРСР. У різні роки підприємство випускало мисливські рушниці, арифмометри типу «Динамо», шайби Гровера та інші товари широкого вжитку. Проте основною продукцією, що визначила майбутній профіль підприємства і його роль у розвитку електротехнічної галузі, було створення та виготовлення невеликих за потужністю електродвигунів серії І (І-10, І-11). Згодом, на початку 1940-х рр., завод перейшов на випуск військової продукції: електрообладнання для танків, корпусів артилерійських снарядів, пристосувань для мін та інших виробів. Після закінчення другої світової війни підприємство стало випускати електродвигуни «ТНГ-41». У 1955 р. Харківський електротехнічний завод запустив у масове виробництво електродвигуни першої Всесоюзної єдиної серії «АЛ-3» в силуміновому корпусі різних типів та започаткував серійне виробництво першої Всесоюзної серії електродвигунів «А-4» в чавунному корпусі потужністю 1,7–4,5 кВт. Одним із розробників та організаторів виробництва даних двигунів і був Юрій Вікторович Бакумов (див. фото 1).

Юрій Вікторович народився у місті Харкові у робітничій сім'ї. Так написано в автобіографії, хоча, за спогадами рідних, батько Юрія Вікторовича – Віктор Васильович був дуже освіченою людиною, захоплювався фотографією, мав свою фотолабораторію, а останні роки життя працював на керівних посадах на кабельному заводі. Він походив із хутору Бакумів Куянівської волості Сумського уїзду (нині це територія Білопільського району Сумської області). У 1909 р. Віктор Васильович успішно закінчив Москаленківське земське навчальне народне училище, а у 1923 р. одружився із Меланією Юхимівною Дробященко. 11 березня 1926 р. у них народився син Юрій

Із 1933 р. Юрій Бакумов навчався у середній школі № 53 міста Харкова. З 1938 р. почалися для родини Бакумових, як і для багатьох людей у тодішній Радянській Україні, часи важких випробувань. По доносу, батька Юрія – Віктора Васильовича – за-

Фото 1. Юрій Бакумов, 1973 р.

арештували органи НКВС і, відповідно до постанови «особої трійки» УНКВС, розстріляли. Як згодом зрозуміли члени родини Бакумових, комусь сподобалася трикімнатна квартира по вулиці Металістів, у якій вони мешкали. Меланія Юхимівна із сином Юрієм були виселені у напівпідвальне приміщення, де й прожили до 60-х рр. Лише у 1956 р. рішенням президії Харківського обласного суду постановою УНКВС була скасована, і Віктор Васильович був повністю реабілітований та відновлений у правах.

Але до цього часу молодий Юрій зазнав чимало поневірянь. На початок війни він устиг закінчити 8 класів школи, а в 1942 р., під час окупації, хлопця було силоміць вивезено до Німеччини в місто Вайдена. Там Юрій працював на примусових роботах у «арбайтентаборі» підсобником на паровозоремонтному заводі. За спогадами старшого сина Віктора Юрійовича, батько розповідав, що під час перебування у полоні він пробував втекти, але його піймали, повернули та перевели на більш суворий режим. Також була згадка про те, як Юрій під час полону брав участь у підпільному спротиві нацистам, зокрема, при ремонті паротягів для рейху накручував важкі гайки у паровики, що з часом призводило до руйнування паровика і виходу з ладу локомотива в цілому.

У 1945 р. Юрій Вікторович був звільнений американцями, проте переміщений у табір для інтернованих радянських громадян, після чого був вивезений у розташування частин Радянської армії у Чехословаччині. Згодом його відпустили, і 19-річний Юрій самотужки був змушений пішки добиратися додому через усю Європу. В сім'ї пам'ятають розповідь батька про те, що, якби не так звані «бандерівці», котрі допомогли йому пройти непростий шлях із Чехії через Карпати, від західних кордонів країни практичного до самого Харкова, живим би він додому навряд чи потрапив.

Після повернення до рідного міста у липні 1945 р. Ю. В. Бакумов пішов працювати на завод ХЕЛЗ слюсарем із ремонту обладнання, одночасно навчаючись у школі робочої молоді (див. фото 2).

У 1948 р., після здобуття середньої освіти, Юрій Вікторович вступив на вечірнє відділення Харківського політехнічного інституту на факультет «Електрифікація промислових підприємств», який успішно закінчив у 1954 р. З 1952 р. він був переведений на посаду інженера-конструктора, потім – інженера-конструктора першої категорії, а з 1961 р. призначений заступником головного конструктора ХЕЛЗ. У червні 1962 р. після вступу до лав КПРС Ю. В. Бакумов став головним інженером Спеціального конструкторського бюро (далі – СКБ) заводу.

Варто відзначити, що ХЕЛЗ, його структурні підрозділи (СКБ та інші), а в подальшому і ВО «Укрелектромаш» не належали до системи військово-промислового комплексу СРСР, і не вважалися так званим «номерним», «секретним» підприємством. ХЕЛЗ забезпечував двигунами борошномельне, камвольно-суконне, ткацьке виробництво, виробляв промислові та побутові водяні насоси різної потужності для розгалуженої сфери застосування. Але водночас велика частина асинхронних двигунів середньої потужності виготовлялася для потреб різних видів військової техніки та обладнання, особливо для потреб військового морського флоту. Це й була так звана «морська серія» електродвигунів. Згідно з архівними даними, на підприємстві постійно працювало військово-представництво, офіцери високого рангу (в основному військові моряки), які здійснювали контроль якості продукції для потреб флоту та іншої

військової техніки. На заводі діяла система обмеженого допуску в деякі цехи та особливі правила транспортування продукції на території та поза її межами. Це накладало певну специфіку на діяльність підприємства та пояснювало постійну увагу з боку безпосереднього керівництва та відповідних органів.

Завод на той час випускав широкий спектр асинхронних двигунів для багатьох галузей народного господарства та військової техніки. Проте головним здобутком даного періоду для розвитку електротехнічної галузі вважається трифазний асинхронний електродвигун у морському виконанні типу ДМ. Подібні двигуни й досі використовуються на кораблях річкового та морського флоту для приводу судових вентиляторів, кондиціонерів, різних насосів, компресорів. Згідно з технічним завданням на здійснення дослідно-конструкторських робіт, основною метою їхньої розробки було створення системи нових серій морських малошумних маломагнітних електродвигунів з покращеними характеристиками на рівні кращих світових науково-технічних досягнень. Вони мали наступні характеристики: пароводозахищені, вибухозахищені, морського тропічного виконання, мали допускати транспортування при температурі до мінус 50 градусів за Цельсієм, температура їхньої експлуатації – від мінус 45 до плюс 50 градусів за Цельсієм, безперебійна робота в режимі 48-годинного перебування у морській воді, ударна вібраційна стійкість. Загальний календарний строк служби – 25–30 років. Наразі ці двигуни виконані у більш ніж 200 варіаціях і мають наступні загальні технічні характеристики: потужність – від 0, 75 кВт до 7,5 кВт,

Фото 2. Випуск вечірньої школи робочої молоді, м. Харків, 1947 р.
(Ю. В. Бакумов – у нижньому ряду перший праворуч)

напруга – 380 вольт, частота 50 Гц, коефіцієнт корисної дії – 62,8–85 %.

У 60–70 рр. було освоєно випуск серії електродвигунів типу «АЛ 2–1», «АЛ 2–2», «АЛ 2–3» з модифікаціями і спеціалізованим виконанням потужності від 1,1 до 4,0 кВт, також започатковано виготовлення компресорних трифазних і однофазних електродвигунів по струму типу «ДГХ», і магнітних пускачів типу «П-6». З початку 1962 р. фахівці відділу головного конструктора Ю. В. Бакумов, І. І. Виплавін, І. І. Соволап та інші успішно закінчили розробку та технологічну підготовку виробництва нової серії електродвигунів «АЛ 2–1», «АЛ 2–2», «АЛ 2–3», що стали на заміну тих, які раніше випускали – АЛ і АО. Економічна ефективність цього впровадження на той час склала 19 мільйонів крб., а металоємкість знизилась на 15 %.

У 1963 р. на базі відділу головного конструктора було створено спеціалізоване конструкторське бюро електродвигунів (далі – СКБЕД). Одним із керівників якого став Ю. В. Бакумов. Завдяки його енергії та працездатності вдалося значно поліпшити технічний рівень виробництва. Зокрема, в ливарному цеху було запроваджено машинну формовку чавунного литва, освоєно напівавтоматичну зварку у середовищі вуглекислого газу. Все штампування листка стартера та ротора почали виробляти на автоматичних пресах. Також було впроваджено виготовлення ріжучого інструменту з твердосплавними пластинами із синтетичного матеріалу.

Фахівці СКБЕД під керівництвом головного інженера Ю. В. Бакумова розробили та почали підготовку в серію електродвигунів нового типу «Д». Це дало освоєння пів мільйона карбованців економії, зберегло 320 тонн електротехнічної сталі та 400 т алюмінію. Над розробкою разом з Бакумовим працювали головний конструктор Г. Я. Шкилько, заступник головного конструктора П. М. Луговиков, заступник начальника конструкторського відділу Г. А. Крумецадик, провідні конструктори І. І. Виплавін, Е. І. Малихін та ін. Експортна серія цього типу двигунів почала впроваджуватися з 1966 р. та упродовж тривалого часу випускалася на заводах ХЕЛЗ, «Електромотор» (Полтава), «Електра» (Каунас). Модифікація цієї серії виготовлялася і на інших підприємствах галузі.

За участі Ю. В. Бакумова конструкторське бюро розробляло високооборотні двигуни (частотою 400 Гц), впровадило нову серію вбудованих електродвигунів для холодильного машинобудування, серію двигунів для сільського господарства. Всього за один рік (1969) колектив СКБЕД під керуванням Ю. В. Бакумова виконав роботи з 25 тем, що мали велике народногосподарське значення. Багато співробітників відмічали, що успіхи

СКБЕД великою мірою визначалися вмілою взаємодією конструкторів, технологів і виробничників.

На початку 70-х рр. колективом СКБЕД був освоєний серійний випуск багатьох типорозмірів та модифікацій електродвигунів. Наприклад, було розроблено та випущено промислову партію електродвигунів серії «Да – 100», яка отримала Знак Якості та диплом першого ступеня на ВДНГ СРСР. Новим двигунам було присуджено одну золоту, три срібні та 10 бронзових медалей. Співробітники СКБЕД отримали п'ять авторських свідоцтв.

Також великою перемогою колективу СКБЕД на чолі з головним інженером Ю. В. Бакумовим було виготовлення першої дослідної партії електродвигунів нової серії «4 АХ 90». Цей електродвигун, як і «4 АХ 80», було визначено як майбутнє заводу, тому перед працівниками ставилося завдання довести випуск двигуна серії «4 АХ 90» до 300 тисяч у 1980 році, а серії «4 АХ 80» – до 650 тисяч.

На посаді головного інженера СКБЕД Ю. В. Бакумов пропрацював більше ніж десять років. Як згадують сини Юрія Вікторовича, завдяки тому, що під час хрущовської відлиги було реабілітовано добре ім'я Віктора Васильовича, батько отримав можливість вступити до партії та зробити вражаючу кар'єру від слюсаря – підсобника до генерального директора великого виробничого об'єднання.

Зазначимо, що політична ситуація в країні на початку 70-х рр. ХХ ст. характеризується в історико-політичній літературі як «період застою». В країні уповільнились темпи економічного зростання, а так звана «Косигінська» реформа, що передбачала послаблення централізованого керівництва економікою та посилення економічних важелів управління, почала згортатись. Однак як позитивне явище цього періоду визначається створення виробничих об'єднань як сукупності споріднених за сферою діяльності підприємств та науково-дослідних організацій під єдиним керівництвом. Життя показувало, що лише великі об'єднання можуть забезпечити технічний прогрес і органічно поєднати науку і виробництво, лише на їх основі можливе широке впровадження спеціалізації і кооперації.

Якраз у цей період країна потребувала енергійних, сміливих, досвідчених і таких, що не боялися взяти на себе відповідальність, керівників, яким і був Ю. В. Бакумов. Відтак у 1974 р. він був призначений на посаду директора заводу ХЕЛЗ, а у 1975 р. став генеральним директором новоствореного виробничого об'єднання «Укрелектромаш». До його складу входило базове підприємство – Харківський електротехнічний завод, а також Полтавський та Дніпропетровський електротехнічні заводи та Харківський науково-дослідний інститут «ВНДІ

Укрелектромаш». На плечі першого керівника виробничого об'єднання Ю. В. Бакумова лягла велика робота по постановці та організації виробництва, а також зміні технологічних процесів та обладнання. Юрій Вікторович із перших днів приступив до виконання комплексного плану розвитку підприємств. Головний наголос – на спеціалізацію та ведення у виробництво нових електродвигунів.

Нижче наведемо основні здобутки, що були досягнуті на Харківському електротехнічному заводі за часи керівництва ним Юрієм Вікторовичем Бакумовим. Передусім значну увагу було приділено удосконаленню організаційної структури підприємства, концентрації виробництва. Всі штампувальні роботи були об'єднані в одному цеху, вузькоспеціалізованим стало ливарне виробництво, значно розширився цех нормалізованих деталей. У центрі уваги першого керівника виробничого об'єднання перебували питання реалізації планів технічного розвитку, завдяки чому вдалося розширити використання рулонної сталі для штампування магнітопроводів, запровадити обладнання для капсулювання обмоток статорів (замість просочування у ваннах), механізувати фарбування та сушку електродвигунів на конвеєрі. Бакумов створив низку бюро: мережевого планування, підготовки виробництва, освоєння випуску нової продукції. Це дуже позитивно вплинуло на роботу всього заводу.

Не обійшов увагою Юрій Володимирович і розвиток капітального будівництва та соціальний розвиток заводу. Була розроблена проектно-технічна документація на будівництво корпусу № 19, інженерно-лабораторного корпусу, закінчено реконструкцію корпусу № 2.

На основі організаційного та технічного вдосконалення виробництва ХЕЛЗ почав нарощувати випуск продукції. У 1974 р. розпочався випуск електродвигунів «4 АХ» у тропічному виконанні та багато швидкохідних, з вбудованими гальмами, електромашин для хімічної галузі, а також волого морозостійких для Крайньої Півночі. Для виконання робіт із нарощування випуску було освоєно автоматичне зварювання магнітопроводів електродвигунів та обмотки стартерів електродвигунів в чотириполюсному виконанні на спеціальних напівавтоматах. У цеху кольорового литва була використана нова технологія віброочищення алюмінієвих деталей на установці «ВЦ-300», у штампувальному цеху механізували прибирання відходів і дрібних висічок від прес-автоматів.

На посаді очільника ВО «Укрелектромаш» Ю. В. Бакумов також постійно опікувався проблемами подальшого розвитку. Він весь час перебував на роботі, керував усіма процесами та напрямками діяльності виробничого об'єднання. Менший

син, Леонід Юрійович, у своїх спогадах зазначає, що десь із середини 60-х рр. Юрій Вікторович постійно перебував у відрядженні, об'їздив значну частину республік колишнього Радянського Союзу, побував у Вірменії, Грузії, Казахстані, республіках Прибалтики. До Москви їздив пару разів на місяць, як на роботу. Постійними були й закордонні поїздки: неодноразово – Німецька демократична республіка, Чехословаччина, Болгарія тощо. Окрім країн соціалістичної співдружності він побував у Франції та Японії. Юрій Вікторович часто брав участь у численних виставках, присвячених досягненням електротехнічної промисловості, де презентувалися власні вітчизняні напрацювання й винаходи та вивчався найкращий закордонний досвід.

Дуже добре відгукувалися близькі та знайомі про людські якості Юрія Вікторовича Бакумова. Свідченням його моральності та вболівання за доручений колектив є наступний випадок, описаний молодшим сином Леонідом Юрійовичем. У 1974 р. «хелзівці» виконали позапланове, понаднормове, термінове замовлення по виготовленню електричних двигунів так званої «морської серії» для риболовецької флотилії Далекого Сходу. За це із заводом розраховалися, як зараз кажуть, «бартером»: до Харкова надійшли із Далекого Сходу – два вагони із різноманітними морськими делікатесами. Обласне та міське партійне керівництво під будь-яким приводом не хотіло віддавати їх адресату, вимагало «поділитися із номенклатурою». Тільки після втручання із найвищих кабінетів у Москві, куди наполегливо звертався Ю. В. Бакумов, цю продукцію віддали заводу. Декілька днів на території ХЕЛЗу відбувалася відкритий вільний розпродаж цих делікатесів робітникам заводу за державними цінами. Там були сорти білої та червоної риби, холодного та гарячого копчення, копчені вугрі, ікра тощо. За часів радянського дефіциту це було нечувано, і дотепер старожили заводу пам'ятають цей неймовірний випадок і чуйне та шанобливе ставлення до працівників з боку Ю. В. Бакумова.

Характеризуючи особистісні риси Юрія Вікторовича, не можна оминати його постійне прагнення до розвитку, цікавість і любов до життя, про що свідчать спогади близьких. У спадок від батька, Юрієві передалася любов до фотографування, і коли на початку 70-х рр. йому подарували кінокамеру «Кварц-2», він в усі закордонні відрядження брав її з собою і обов'язково привозив якісь цікаві кінонаріси. Наприклад, згадує син Леонід Юрійович, запам'яталися зйомки із Токіо 70-х рр., коли з радянського телебачення розповідали, що це японське місто задихається від смогу, а на кадрах, знятих кінокамерою батька, було видно, як багато різноманітної зелені росте просто в центрі міста.

Також Бакумов колекціонував марки та монети, які привозив з тих країн, де бував сам, любив спорт, у молодості займався боксом, кожен ранок робив тривалу зарядку, добре грав у бадмінтон та футбол, упевнено ходив на лижах. Дуже любив тварин, вдома тримав собаку породи німецький дог. Пару разів Юрій Вікторович навіть приводив собаку до себе на завод у свій робочий кабінет, чим викликав справжній фурор у працівників адміністрації.

Ю. В. Бакумов постійно навчався, підвищував свій фаховий рівень, який потім з успіхом використовував у власній виробничій діяльності та управлінні великими колективами співробітників. Окрім проходження постійних періодичних курсів підвищення кваліфікації за фахом, у 1968 р. успішно закінчив дворічні курси вищої політичної освіти у Харківському університеті марксизму-ленінізму на економічному відділенні партійно-господарського факультету.

Відбувся Юрій Вікторович і як практично зорієнтований науковець. Зокрема, Ю. В. Бакумов оприлюднив 17 наукових праць та 9 винаходів. Ці роботи є цінним внеском у теорію та практику проектування і технологію виробництва електричних машин. Наприклад, серед публікацій Юрія Вікторовича особливий інтерес викликає стаття, видана у 1967 р. на тему: «Сучасний стан і шляхи вдосконалення асинхронних електродвигунів», де автор розкриває технічні характеристики та особливості виготовлення, а також шляхи вдосконалення і критерії поліпшення свого дітища – асинхронних двигунів. В інших публікаціях порушуються питання, пов'язані з оптимальними технологіями електротехнічного виробництва, перспективами застосування і проектування електродвигунів частотою 400 Гц, новими схемами багато швидкохідних обмоток і розвитком багатошвидкохідних короткозамкнутих двигунів тощо. Бувши заступником головного конструктора серії 4 А та головним конструктором усіх морських серій асинхронних двигунів потужністю до 30 кВ, Юрій Вікторович провів комплекс наукових досліджень, запровадження яких у реальних проектах дозволило забезпечити високу ефективність та конкурентну спроможність на зовнішньому ринку вказаних двигунів. Також він поставив у виробництво низку спеціальних (закритих для широкого вжитку) серій електродвигунів для військово-морського флоту. Наукові результати, отримані Ю. В. Бакумовим, дозволили вдосконалити процес проектування конструкцій двигунів, забезпечивши автоматичний пошук оптимального варіанту з допомогою ЕОМ на новій основі, що принципово відрізнялася від наявних на той час методів. Результати цих досліджень були сформульовані вперше та стали інноваційним напрямом нау-

кових досліджень в галузі електромашинобудування 70-х рр. ХХ ст. Втілення результатів цих праць дозволило збільшити ефективність праці в двічі, знизити витрати матеріалів двигунів на 20 % та забезпечити вагоме підвищення якості.

Ю. В. Бакумов ніколи не втрачав тісного зв'язку із Харківським політехнічним інститутом, де спочатку навчався, а потім разом із фахівцями цього академічного закладу розробляв проекти нового обладнання та устаткування. У 1976 р. він захистив кандидатську дисертацію за сукупністю робіт і читав цикл лекцій для студентів відповідної спеціальності.

За часів керівництва Ю. В. Бакумова ХЕЛЗ установив прямі зв'язки із різноманітними інститутами, передусім Всесоюзним науково-дослідним інститутом технологій електромашинобудування, Харківським проектно-конструкторським технологічним експериментальним інститутом, Інститутом зварювання імені Є. О. Патона Академії Наук УРСР та іншими, що значно сприяло науковому забезпеченню виробничої діяльності. Взаємозв'язок теорії та практики давав високі результати. Наприклад, за сприяння Інституту зварювання завод освоїв електрозварювання алюмінієвих і мідних дротів, технологічний процес зварювання валів. За допомогою харківських учених вдосконалювалося ливарне виробництво. Широке застосування знайшло сухе хонінгування внутрішнього отвору пакетів статора, обробка металу на алмаздорозточувальних верстаках, зварювання деталей на напіваавтоматичних установках у середовищі вуглекислого газу та аргону, автоматизація дозування кількості змазки підшипникового вузла. Все це різко підвищило надійність та довговічність електродвигунів та спростило їх обслуговування в процесі експлуатації.

Особливої уваги заслуговує діяльність Юрія Вікторовича як винахідника та раціоналізатора, зокрема активна участь у Всесоюзному товаристві винахідників та раціоналізаторів (див. фото 3).

Винаходи та раціоналізаторські рішення, втілені в експериментальній та серійній продукції, яку виготовляли ХЕЛЗ та СКБ ХЕЛЗ, постійно брали участь на Виставці досягнень народного господарства у Москві, а також на міжнародних виставках та ярмарках промислової продукції, пов'язаної із електротехнікою та виробництвом електричних двигунів. Ю. В. Бакумов отримав цілу колекцію нагород – бронзові, срібні та золоті медалі за «успіхи досягнуті у розвитку народного господарства СРСР». Неодноразово Юрій Вікторович обирався делегатом з'їздів Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів і членом президії цього товариства. Був нагороджений медаллю як активний учасник цього товариства.

Як управлінець і організатор Юрій Вікторович також зарекомендував себе з найкращої сторони. При ньому вперше було запроваджено на заводах виробничого об'єднання наукова організація праці (НОП). Для цього були відкриті курси зі складанням заліків інженерно-технічними працівниками, визначений узагальнений показник рівня наукової

організації праці і виробництва, згідно з яким перевірявся стан справ у цехах, відділах та на робочих місцях. У стабільних успіхах заводських колективів була велика частка праці науково-дослідних і проєктно-технологічних організацій, співробітництво з якими було забезпечено завдяки високому авторитету Ю. В. Бакумова.

Фото 3. Ю. В. Бакумов (крайній у першому ряду зліва) на IV з'їзді Всесоюзної спілки винахідників та раціоналізаторів. Москва, 1973 р.

Варто зазначити, що здобутки у розробці та виробництві продукції Харківського електротехнічного заводу та у подальшому ВО «Укрелектромаш» по праву належать усьому багатотисячному колективу. Слід відзначити тих фахівців та керівників різного рівня, які оточували Юрія Вікторовича і разом з ним просували розвиток вітчизняного електромашинобудування. Це й багаторічний головний інженер ХЕЛЗу Л. П. Колосов, секретар парткому О. О. Крамаренко, заступник директора А. П. Вередько, фахівці І. В. Прохорець, В. Б. Фінкельштейн, Ю. Г. Борзяк, В. С. Литвинов та багато інших. Дехто з них здійснював безпосередньо конструкторські розробки, хтось, як, наприклад, В. Б. Фінкельштейн, робив математичні розрахунки характеристик новітніх асинхронних двигунів, хтось займався забезпеченням необхідними матеріалами, виконував випробування проєктних зразків двигунів, налагоджував серійне виробництво тощо. Це люди, за свідченням близьких, із якими Ю. В. Бакумов пов'язував багаторічну виробничу або конструкторську діяльність, дружні відносини.

Успіхи виробничого об'єднання, яке очолював Ю. В. Бакумов, не залишалися непоміченими з боку керівництва країни. Юрію Вікторовичу пропонували посаду начальника Главку, заступника міністра електротехнічної промисловості СРСР. На жаль, його діяльність та й саме життя зупинилося

на «зльоті». У листопаді 1977 р., після раптового інсульту Ю. В. Бакумова не стало. Практично рівно через 2 роки після його раптової смерті держава високо оцінила його внесок у розбудову промисловості України та Радянського Союзу. За створення та серійне впровадження всесоюзної єдиної серії асинхронних електродвигунів «4 А», постановою Центрального комітету КПРС та Ради Міністрів СРСР від 1 листопада 1979 р. Бакумову Юрію Вікторовичу у складі представницького багатонаціонального колективу була присуджена Державна Премія СРСР. За досягнуті успіхи у виконанні планів виробництва Ю. В. Бакумов був нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора. На території Харківського електротехнічного заводу йому був встановлений пам'ятний знак як першому генеральному директору ВО «Укрелектромаш».

Висновки. Юрій Вікторович Бакумов зробив значний внесок у розвиток вітчизняної електротехнічної галузі. За його керівництва відбулися реконструкція та технічне переозброєння виробництва електродвигунів, підвищено його ефективність, була створена та впроваджена нова техніка на підприємствах ВО «Укрелектромаш». Та найбільшим здобутком Юрія Вікторовича й усього колективу виробничого об'єднання є надійні електричні двигуни, які й досі успішно працюють у різноманітних сферах.

Подяки. Ми висловлюємо теплі слова подяки дітям Юрія Вікторовича Бакумова – Віктору Юрійовичу та Леоніду Юрійовичу, котрі люб'язно надали нам інформацію із сімейного архіву, а також поділилися спогадами про батька, що дозво-

лило значно розширити не лише уявлення про внесок конкретної особистості у розвиток електромашинобудування, але і збагатили вітчизняну історію науки і техніки в цілому.

Бібліографічні посилання

Архів виробничого об'єднання «Харківський електротехнічний завод», ф. 5718-л Особові справи працівників, 1938–1991 р. р., *Особова справа Ю. В. Бакумова*.

Гладких, А. И., Неведров В. И., Фатеев П. М., 1986. *ХЭЛЗ, годы трудовых свершений (научно-популярное издание)*. Харьков : Издательство «Прапор», 112 с.

Голян–Нікольський, А. Ю., 1954. *Вклад вітчизняних вчених у розвиток світової науки і техніки*. К., 29 с.

Державний архів Харківської області, м. Харків (ДАХО), ф. Р-5404, оп. 2, spr. 5, ark. 40–45.

История электротехники / [гл. ред. И. А. Глебов]. М. : Издательство МЭИ, 1999. 524 с.

Милях, А. Н., Кирпатовский, С. И., 1967. Из истории становления и развития теоретических основ электротехники на Украине. *Теоретическая электротехника* : Сб. научн. тр. Львов: изд-во Львов. ун-та, вып. 3, с. 3–15.

Симоненко, О. Д. 1988. *Электротехническая наука в первой половине XX века*: монография. М. : Наука, 144 с.

Тверитникова, О. Є. 2018. *Наукове забезпечення розвитку електротехнічної галузі України (1945–1991 роки)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. доктора іст. наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. Київ, 44 с.

References

Arkhiv Vyrobynochoho obiednannia «Kharkivskiy elektrotekhnichnyi zavod», f. 5718-l Osobovi spravy pratsivnykiv, 1938–1991 rr., *Osobova sprava Yu. V. Bakumova* (in Russian).

Hladkykh A. I., Nevedrov V. I., Fatieiev P. M., 1986. *KhELZ. Gody trudovykh zversheniy, nauchno-populiarnoe yzdanye* [KhELZ, years of labor achievements (popular science publication)]. Kharkov, 112 p. (in Russian).

Holian–Nikolskyi A. Y., 1954. *Vklad vitchyznianskykh vchenykh u rozvytok svitovoi nauky i tekhniki* [Contribution of domestic scientists to the development of world science and technology], 29 p. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, m. Kharkiv (DAKhO) [State Archives of Kharkiv Region, Kharkiv (DAHO)], f. R-5404, op. 2, spr. 5, ark. 40–45 (in Ukrainian).

Hlebov Y. A., 1999. *Ystoryia elektrotekhniky* [History of Electrical Engineering]. M.: Izdatelstvo MEI. 524 p. (in Russian).

Myliakh A. N., Kyrpatovskyi S. Y., 1967. Iz istorii stanovleniia i razvityia teoretycheskikh osnov elektrotekhniki na Ukraine [From the history of formation and development of electrical engineering theoretical foundations in Ukraine] *Teoretycheskaia elektrotekhnika* [Theoretical Electrical Engineering], issue 3, pp. 3–15 (in Russian).

Symonenko O. D., 1988. *Elektrotekhnicheskaya nauka v pervoi polovine XX veka*. [Electrotechnical science in the first half of the XX century]. M.: Nauka, 144 p. (in Russian).

Tverytnykova O. I., 2018. *Naukove zabezpechennia rozvytku elektrotekhnichnoi haluzi Ukrainy (1945–1991 roky)* [Scientific support for the development of electrical industry of Ukraine (1945–1991)]. (Extended abstract of Doctoral dissertation). Kyiv, 44 p. (in Ukrainian).

HISTORIA MUNDI

WORLD HISTORY

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 116–124

doi 10.15421/26200110

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 26.9

Походження етносу кримських караїмів та трансформація караїзму в герменевтичному колі інтерпретації історії

Ю. С. Бараш

доктор економічних наук, професор

Т. І. Власова

доктор філософських наук, професор

ORCID: 0000–0001–5040–5733

ResearcherID: D-3841–2016

vasovat2@gmail.com

Л. В. Марценюк

доктор економічних наук, доцент

ORCID: 0000–0003–4121–8826

ResearcherID: N-3917–2019

rwinform1@ukr.net

Т. Ю. Чаркіна

кандидат економічних наук, доцент

ORCID: 0000–0001–6202–0910

ResearcherID: Q-4593–2019

charkina@i.ua

*Дніпровський національний університет
 залізничного транспорту імені академіка
 В. Лазаряна,*

вул. Лазаряна, 2, м. Дніпро, 49010, Україна

Анотація. *Мета статті.* Концептуальна
 реконструкція виникнення етносу кримських

караїмів і визначення чинників, що відіграють
 головну роль у формуванні їхньої віри – караїзму.
Методологія. Аналітичні методи дослідження
 зумовлені специфікою об'єкта, вивчення якого
 вимагає комплексного міждисциплінарного підходу із
 залученням як прийомів герменевтичної інтерпретації,
 так і порівняльно-історичного підходу. *Основні
 результати.* Аналіз походження етносу кримських
 караїмів у контексті формування їхньої віри – караїзму,
 амбівалентно представленого в інтерпретації історії
 цієї етнічної групи, підтверджує гіпотезу виникнення
 етносу кримських караїмів як тюрків і обґрунтовує
 авторську ідею про витоки їхньої віри – біблеїзм.
Стислі висновки. Кримські караїми (караї) були до
 1 ст. н. е. тенґріанцями, які пізніше через етнічні групи
 Криму прийняли чистий біблеїзм. Вчення Анана лише
 доповнило біблеїзм, не змінивши його основної ідеї.
Практичне значення пов'язане з акцентуалізацією
 наукового інтересу до історичної спадщини караїмів
 як одного з найменш численних етносів в умовах
 «ризиків» і «загроз» глобалізації. *Оригінальність.*
 Стаття є однією з перших праць в українській науці, де
 подано інтегральне бачення історії етносу кримських
 караїмів і походження їхньої віри – караїзму. *Наукова
 новизна.* Основою релігії караїмів є біблеїзм, що
 виник за 500 років до появи іудаїзму, отже, караїзм не
 можна вважати сектою іудаїзму. *Тип статті.* Стаття
 є аналітичним дослідженням заявленої в заголовку
 теми.

Ключові слова: глобалізм; релігійна амбівалентність;
 ідентичність; біблеїзм; іудаїзм.

Надійшла до редколегії 19.03. 2020

Прорецензована 17.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 116–124

doi 10.15421/26200110

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 26.9

Происхождение этноса крымских караимов и трансформация караизма в герменевтическом круге интерпретации истории

Ю. С. Бараш

доктор экономических наук, профессор

Т. И. Власова

доктор философских наук, профессор

ORCID: 0000–0001–5040–5733

ResearcherID: D-3841–2016

vasovat2@gmail.com

Л. В. Марценюк

доктор экономических наук, доцент

ORCID: 0000–0003–4121–8826

ResearcherID: N-3917–2019

rwinform1@ukr.net

Т. Ю. Чаркина

кандидат экономических наук, доцент

ORCID: 0000–0001–6202–0910

ResearcherID: Q-4593–2019

charkina@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
 железнодорожного транспорта имени
 академика В. Лазаряна,
 ул. Лазаряна, 2, г. Днепр, 49010, Украина*

Аннотация. *Цель статьи.* Концептуальная реконструкция возникновения этноса крымских

караимов и определение факторов, играющих главную роль в формировании их веры – караизма. *Методология.* Аналитические методы исследования обусловлены спецификой объекта, требующего комплексного междисциплинарного подхода с привлечением как приемов герменевтической интерпретации, так и сравнительно-исторического подхода. *Основные результаты.* Анализ происхождения этноса крымских караимов в контексте формирования их веры – караизма, амбивалентно представленного в интерпретации истории этой этнической группы подтверждает гипотезу этноса крымских караимов как тюрок и обосновывает авторскую идею об истоках их веры – библеизме. *Краткие выводы.* Крымские караимы (караи) являлись до 1 в. н.э. тенгрианцами, которые позднее через этнические группы Крыма приняли чистый библеизм. Учение Анана лишь дополнило библеизм, не изменив его основной идеи. *Практическое значение* связано с акцентуализацией научного интереса к историческому наследию караимов как одного из самых малочисленных этносов в условиях «рисков» и «угроз» глобализации. *Оригинальность.* Статья является одной из первых работ в украинской науке, где представлено интегральное видение истории этноса крымских караимов и происхождения их веры – караизма. *Научная новизна.* Основанием религии караимов является библеизм, возникший за 500 лет до появления иудаизма, следовательно, караизм нельзя считать сектой иудаизма. *Тип статьи.* Статья представляет собой аналитическое исследование заявленной в заглавии темы.

Ключевые слова: глобализм; религиозная амбивалентность; идентичность; библеизм; иудаизм.

Поступила в редколлегию 19.03. 2020

Прорецензирована 17.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

© Бараш Ю. С., Власова Т. И., Марценюк Л. В., Чаркина Т. Ю., 2020.

Статью подготовлено в соответствии с заданием госбюджетной темы 0117U006917 «Теория и методология гуманитарных исследований в условиях социокультурных трансформаций начала XXI ст.»

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 116–124

doi 10.15421/26200110

<http://www.uha.dp.ua>

LCC 508.425.K37

**The origin of the Crimean Karaims
 and transformations of Karaism in the
 hermeneutic circle of history interpretation**

Yu. S. Barash

Sc. D. (Economics), Professor

T. I. Vlasova

Sc. D. (Philosophy), Professor

ORCID: 0000–0001–5040–5733

ResearcherID: D-3841–2016

vasovat2@gmail.com

L. V. Martseniuk

Sc. D. (Economics), Associate Professor

ORCID: 0000–0003–4121–8826

ResearcherID: N-3917–2019

rwinform1@ukr.net

T. U. Charkina

Ph. D. (Economics), Associate Professor

ORCID: 0000–0001–6202–0910

ResearcherID: Q-4593–2019

charkina@i.ua

*Dnipro National University of Railway Transport
 named after Academician V. Lazaryan
 2 Lazaryan st., Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. *The aim of the article is the conceptual reconstruction of the origin of the Crimean Karaims as an ethnic group and determination of the factors which played the main role in the formation of their faith – the Karaism. The actual topicality of the theme under analysis is stipulated by the definite factors, which are of both ethnic and religious origin. At present there still happen fervent academic debates that make the borderline between two opposing scientific approaches concerning the key issues of the Karaims' origin and their faith. The opponents – or the*

proponents – of both scientific trends are claiming that the problem is «absolutely and fully» solved, but this very fact speaks for the evidence of its definite ambiguity in solving the problems of theory and in approaching the issues of research. The methods. The methodology, used in the article, is stipulated by the specific features of the research object, which calls for the complex interdisciplinary analysis including both the approaches of the hermeneutic interpretation and the comparative historical methods. The interdisciplinary dialogue serves its goal in this paper, involving different academic subjects in one attempt at the «whole» analysis. This methodology is so important in this case because the objective covers the analysis of the «generalized» vision of the wide problematic field. The latter includes historical-comparative methods, hermeneutic approaches, deconstruction techniques, etc., which can help history and theology communicate in the mutually beneficial dialogue. The main results. The research of the ethnic origin of the Crimean Karaims in the context of the transformations of their faith – the Karaism reveals the ambivalent interpretations of their history and worships. The authors' conception confirms the hypothesis of the Karaims' origin as the Turks and substantiates the idea of the Biblicism as a source of their faith. The Concise Conclusion. The Crimean Karaims (Kara) being the Tengrianists before the Ist century A.D. then adopted the pure Biblicism through the Crimean local ethnic groups. Anan's teaching having complemented the Biblicism did not change its main ideas. The practical meaning is connected with the accentualization of the scientific interest in the historical heritage of the non-numerous ethnic group – the Karaims under the conditions of the «risks» and «threats» of the globalization processes. The «project» of Man has been constructing the system of values for thousands of years, and nowadays the critically minded postmodern man or woman cannot be free from the absolutes of faith, from the ultimate concepts of philosophy. And namely at this historical stage those obvious criteria can help the postmodern person to perceive that moral law that is the intrinsic value of the human being. The originality. The research problems have not been yet the subject of the special investigation in the

© Barash Yu. S., Vlasova T. I., Martseniuk L. V., Charkina T. Yu., 2020.

The article is written in accordance with the tasks of the state budget theme 0117U 006917 «The theory and methodology of the humanities research under the conditions of the socio-cultural transformations at the beginning of the XXIst century».

Ukrainian science. *The scientific novelty.* The foundation of the Karaims' religion is the Biblicism which had come into existence 500 years before the Judaism appeared as the worship. Thus, the Karaism cannot be considered a sect of the Judaism. *The type of the article.* The research is mainly an analytical one with the inclusion of the historical and theological reviews of the contemporary approaches to the theme under analysis.

1. The formulation of the problem

The normalization of postmodern transformations, which has been widely discussed lately by scientists of different schools, includes several key variables among which the «absolutes» of a person's life take a special place. The latter is not only because of the increased risks of the «postmodern conditions», but mostly because the «old truths» have been abandoned in postmodernity. Here one word appears that summarizes the postmodern turn, and this word is hermeneutics in its meaning of the interpretation theory (Caputo, J., 2013, p. 200). The researchers believe that each hermeneutic conception creates a wide field for the arbitrary and subjective interpretations, however while speaking about hermeneutic methods at the end of the 20th century, scientists address history and theology more often than other theoretical spheres. This fact can be explained by the practices of hermeneutics which have been dealing with religious texts for centuries. Having different approaches to literature in its broad meaning, hermeneutics has not changed its priorities up to now. It is important that in every conception of interpretation a definite type of philosophic consciousness is reflected. T. Adorno, following the ideas coming back to Hegel, writes that the social act of the perception of the work of art is stipulated by the peculiarities of the cultural tradition; the expression of the essence of culture on the whole (Adorno, T., 2002). For us, Adorno's idea is very important because many critics suppose that at the beginning of the 21st century it is T. Adorno who symbolizes the font of inspiration as a leader of the intellectual thought in the broad postmodernist field (Müller-Doohm, S., 2009). However, while answering the question about what hermeneutics is, scientists accentuate the idea that in the historical view hermeneutics is traditionally considered in the context of the Bible's interpretation which have its roots in «time and space» (Thiselton, A., 2009).

Nowadays, interpretation structures our *modus vivendi* in the representation of our «Self» both in the consciousness and practices under conditions of our everyday life, but the point is that hermeneutical analysis is still in the focus of the research of the church texts.

As for the conditions of our changing world, no doubt, they are determined by globalization. But if only 15–20 years ago the sum of the social changes covered

Keywords: globalism; religious ambivalence; identity; the Biblicism; the Judaism..

Received 19.03.2020

Reviewed 17.04.2020

Accepted 06.05.2020

the meaning of the transformations in the centrifugal direction, today these processes more and more often reflect the centripetal movement of the operative capabilities of the actors' control over the historical situation. Recently the «pendulum» of globalization has oscillated in the opposite direction – towards integration, to the traditional values and cultural wealth of both large and small ethnic groups. The peoples' reactions, as for the intervention of more powerful, or opposite, cultures, have become more painful, and the failure of the multiculturalism doctrine can serve as a vivid example. On the other hand, a statement about the great «overloads» of the small ethnic groups and their cultures sounds as an axiom today, and it appears valid because they lead to their complete disappearance. No doubt, in those processes the loss of the ethnic identity plays a key role. The latter mainly concerns minor ethnic groups because it is directly connected with the ambivalent tendencies of the replacement of the sociocultural identities, the formation of the new identities and the restoration of the ruined ones. It is significant that desymbolization of the cultural integrity of the society along with the weakness of personal integrity means a loss of the collective objectives and values. The processes of the destruction of values and radicalization of the collective identity represent the crisis of rendering sociocultural and existential experience, which in its turn gives birth to individuals who have lost «life absolutes», behaviour standards, in fact, basic moral systems.

Thus, the issues of history in the problematic field of the religious life of such small ethnic group as the Karaims acquire special importance: a number of the discreet identity components are disappearing, and the identification according to the definite ethnic group its history and religion is becoming a determining factor in the crucial sociocultural transformations at the beginning of the XXIst century.

2. The historiography and discussions

At the end of the 20th century the discussions about the globalization problems were becoming rather acute, and the critical attitude to the concepts of the neoliberal globalization were accentuated. In the 21st century scientists focus their attention on the comparison of the globalization processes with the possibilities of the sustained development of the contempo-

rary world. The researchers claim that globalization and integration have a positive impact on the world's development, on the one hand, while on the other, they have given birth to the serious problems, and struggling them proves to some states a difficult task to cope with (Weber, S., 2001).

However, we live in the epoch when individualism as an organizing principle of culture «has survived» God, that is why so many people put the personal interests in the center of their life's position (both in private and public life). And all these are directly connected with specific morals and general morality, i.e. religion. In this context it is worth recollecting the famous citation from F. Nietzsche's «Twilight of the Idols»: when one gives up the Christian faith, one pulls the right to Christian morality out from under one's feet. This morality is by no means self-evident... Christianity is a system... By breaking one main concept out of the faith in God, one breaks the whole (Nietzsche, F., 2012, p. 104). It is important that F. Nietzsche mentions in the «Antichrist» that in primitive Christianity one finds only concepts of a Judaic-Semitic character, ideas which have been badly mauled by the Church (Nietzsche, F., 2016, p. 50).

In problematic and conflict situations the connection between morality and religion manifests itself distinctly, the «God's eye» is closed for many individuals and the «golden rule» is forgotten. In this connection it is significant to stress that on the whole the ethic life is conservative, we resist the changes in the ethic norms; fundamental ethic norms are close to our hearts. Here we should recollect Kant's supreme categorical imperative and its link with the old «golden rule». It is precisely in this context scientists see their hopes for the future, otherwise the «passion for the perfect life» will become pure ideology, and moral values will disappear in the world of consumerism and hedonism.

The end of philosophy, proclaimed by J. Derrida, explicitly means the end of universal truths. The conceptual multiplicity expands the problematic field of risks and threats in postmodernity. The ambivalence of the definitions against the background of the indefinite conceptual borders puts an accent on the significance of the critical reflection of the ultimate concepts, which construct «the moral law inside man». On the other hand, the position of the subjective interpreting suggests not only subjective ideas but mankind itself in its historical relativism. It is known, the specific features of the phenomenon of the «new world order» occupy the top «troubles» of postmodernity, and it is mainly because the absolutes of the moral life are subjected to the ideological attacks both in science and culture. However, scientists intend to discover and determine some «supreme» human features, the supreme values,

adherent to man, and it is obvious that thinking about them is impossible outside studying the basic philosophical notions, absolutes and religious grounds of the moral life of man or woman.

Discussing the background of the Karaims' representation in history and theology it is appropriate to mention here that the Karaims' origin has been in the focus of historians' debates for two centuries at least.

The Karaites (Karaims) who are defined as an «ethnoreligious minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs» in one of the latest books (Kizilov, M., 2008), have been mentioned by scientists and more often by non-professionals in different spheres: history, cultural studies, theology in general, and Judaism, in particular. The interest to the origin and formation of the religion of the Crimean Karaims was increasing during the whole 20th century. At the beginning of the third millennium scientists, as a rule, put an accent on the Karaims' faith as the monotheistic religion with its dogmas, traditions, spiritual hierarchy, which is the religion of Iranians, Arabs, Jews, Greeks, Ethiopians, and Karaims. On the territory of Ukraine, it is the religion of the ethnic Karaims and it is noted that the Crimean Karaims is one of the scantiest world's peoples, in fact, they are an ethnic and cultural relic. In Ukraine there are about 1300 Karaims and most of them live in their historical homeland, in the Crimea. As for the Crimean Karaims, the names of their ethnos and religion are identical, but sometimes there occurs an error, when the ethnic Karaims who are only the Crimean Karaims (Turks), and the Karaims in their faith are considered identical.

The difficulty of finding the «absolute» true answers lies mainly in the complexity of the issues under analysis, in the complicated character of the interdisciplinary approaches, which involve history, theology, anthropology, cultural studies and linguistics. And, of course, because of the contradictory views as for the origin of the Karaim's faith (Karaizm), it is important to touch upon the history of the Crimean Karaims.

3. The aim of the study

The main objective of the given study is to reconstruct the grounds, which stipulate the origin of the Crimean Karaims, and to determine the factors, which play the main role in the formation of their faith – the Karaism, minding the task of accounting for some certain facts, which are of both ethnic and religious origin.

4. The sources of the investigation

Though there are different approaches to the origin and history of the Crimean Karaims, there is a general tendency to relate the Crimean Karaims to the Turkish group in the Altaic family of the peoples. Their descendants, who first had joined the Huns tribes and then the Khazar tribes, mixed in the Crimea with

the Sarmats, the Alans and the Goths (Karaims' people encyclopedia, p. 247). M. Kizilov writes that approximately at the end of the 13th century the Karaims moved to the Crimea together with the Tartars (Kizilov, M., 2011, p. 181). But in the «Britannica» it is said that the Karaims is a Jewish sect which came in existence in the early Middle Ages (<https://www.britannica.com/place/Israel/Settlement>). Those views demonstrate that the problem of the Karaims' origin should be accentuated too, as scientists represent different ideas about the origin of both the people and their religion. Moreover, there are some ideas representing quite new views on the problem. For example, V. Rogozha in his recent book claims that the Karaims are descendants of the Semitic tribes, involved in the civilization process that gave the name to the people that had come. Those people called themselves Karaims which meant «black-headed». V. Rogozha maintains that the people of Karaims came from the land of the «noble lords». The author of the book stresses that in his writings he answers the questions that have been unclear because scientists have not been able to determine the locale of the original land of the Karaims (Rogozha, V., 2018).

V. Kotlyar in his preface to Rogozha's book comments that there are several versions of the Karaims' origin in his text: the first one states that the Karaims are the descendants of the Khazars who preached the Judaism. The second one is the Cumans-Kipchaks version, according to which the Karaims' ancestors came from the land captured by Mongols. The next one claims that the Karaims are the Crimean Tartars who came into the Judaism. Then some researchers say that the Karaims are the Jews who did not keep the «blood purity» because they had stayed in the midst of the Polovostu and the Crimean Tartars but who kept their religious groundings. The next one declares that the Karaims were pure-blood Jews who did not accept the Talmud version of the Judaism. According to the sixth version the Jews came to the Crimea in the 6th century B.C. together with the army of Persian tsar Cambyses. They took the languages and the customs of the Turk people which lived in the Crimea but kept the pure «before-Talmud» Judaism; the Karaims did not adopt the Judaism from the Khazars, but the Khazars did it from the Karaims. As for the seventh version, the Karaims were children of the mixed marriages of the Khazars and the Jews in which the mother was a Khazar and the father was a Jew. The eighth version declares that in the 6th century B.C. not the Jews came to the Crimea with the tsar Cambyses but the Indo-Iranian ancestors of the Karaims – the Hittites. The Hittites were assimilated with the Alans, and after the Crimea had been won by the Khazars, a part of the Alans mixed with their conquerors and adopted their official religion – the Judaism, later, – the Karaizm (Kotlyar, Ju., 2018, p. 4–6).

The famous anthropologist Alekseev V.P. writes that the Karaims represent a historical paradox in their combination of the Turk language and the Judaism religion. As the Karaims' tradition is obviously tendentious, the scientist assumes that only facts should be taken into account though they are not numerous. The first and the most important fact is the Turk language of the Khazars: Khazar names, separate words from the Khazars' language, etc. The next significant fact is that the state religion in the Khazar land was the Judaism. It is known that after the fall of the Khazar realm a part of the Khazars moved into the Crimea. In the Crimea lived people whose ethnos and language are unknown to us, but their culture is known and manifested in splendid cave towns – Mangyp-Kale, Eski-Kermen, and others. Their physics type is also known, and the anthropologists maintain that if they are set in one row with the Khazars and the Karaims, they will take the extreme position. Thus, V. P. Alekseev claims that the inference is evident: the Karaims are connected with the Khazars through the direct and immediate genetic succession, they are offsprings of the Khazars, not ancient Jews with whom they have no links (Alexeyev, V., 2005, p. 9–15).

Many researchers claim that Karaizm is an independent religion (Karai (The Crimean Karaims). History, culture, sacred things, 2000); some assume it the sect of the Judaism or put it among the ancient teachings (Adji, M., 1998). The encyclopedia «Britannica» gives such a note: «The Karaites are a Jews sect that emerged in the early middle ages. Like other religious minorities they (Karaites) have their own religious courts and communal organizations. Considered part of Jewish society they have maintained their separate identity by resisting intermarriage and preserving their religious lives based on the Torah as the sole source of religious law» (<https://www.britannica.com/place/Israel/Settlement>). In Wikipedia the article «Karaite Judaism» has the following statements: «Karaizm is a Jewish religious movement characterized by the recognition of the Jonah alone as its supreme authority in Hahakha... and theology. It is distinct from mainstream Rabbinic Judaism which considers the oral Torah. Karaites maintain that all of the divine commandments handed down to Moses were recorded in the written Torah without additional oral law or explanation. As a result, Karaites Jews do not accept... the oral tradition in the Midrash or Jammed» (https://en.wikipedia.org/wiki/Karaite_Judaism).

The problem, which appears not simple, is further complicated by a large amount of papers and books written by non-professionals, by enthusiastic lovers of history and culture. That is why this article is focused on the sources of the origin and transformation of the religion of the Crimean Karaims with the accent on the scientific analysis and use of the methodolo-

gy of the complex analysis. Involving the methods of the complex analysis in the historical and philosophical field is so important because the main question in the line of «risks, threats and crises» has become the anthropological question: «What is man?». Recently philosophic hermeneutics has made an extensive invasion into the sphere of ontological and gnoseological studies, and the latter allows to use the methods and approaches of those sciences in the attempt to analyze the domain of the «proper humane». While understanding that the problem of the correlation of the interdisciplinary approach and the particular science methods is still open in the Ukrainian science, we accentuate the necessity of the interdisciplinary approach in this research. In our comparison of the methods and ideas we try to focus the analysis on the corresponding cultural and historical contexts, thus we address the historical-comparative methodology.

We assume that this article allows to speak about a systematic analysis because a man is a system-creating factor in the spheres of both philosophy and history, on the whole, – all humanitarian sciences.

5. The main material and the results

As early as the middle of the 19th century an attempt was made to determine a font of Karaims' religion. The author of an article «Jews – Karaims» drew an interesting conclusion: «They are some descendants of Abraham and observers of Moses' law known under the name of Karaites» (Evrei-karaimy, 1843, p. 263). Then he writes, that the foundation of Karaism, which is pure Bibliism without any admixtures, by all means goes back to the most ancient times (Evrei-karaimy, 1843, p. 270). The author proceeds that the Crimean Karaims are descendants of the Israeli kingdom, who were taken as captives by Persians; they kept the Bibliism in the form that had nothing common with the Judaism because it did not admit any comments and interpretations of the Holy Writ. The conclusion made by the author testifies to the fact that Karaims' religion is more ancient than Judaism, consequently it cannot be its sect.

The question arises why Israeli and Judaics have different religions as they are one and the same ethnic group – the Jews. Contemporary scientists agree with ancient writs concerning the idea that «Israeli» and «Judaics» were different tribe formations (Reed, D., 2014, p. 592). They assert, that Joseph and Judas belong to different hereditary lines, and add that Judea, as it seems, was not the Israeli tribe (Mudroch, I., 2019, p. 384).

In the «Britannica» it is said that the Judaism was formed much later, after Israeli mixed with other ethnic groups, and the conclusion could be expressed in the idea that Israeli were not Jews. The history of Israel was very short and then it left the world's scene.

Judea existed longer and gave birth to Judaism, which in its turn gave birth to Zionism. And if Judaism came into existence in 458 B.C., Bibliism sprang 500 years earlier. Israel rejected the Judaic doctrine of the chosen people and went its own way (https://www.britannica.com/topic/Judaism/The_Judaic_tradition).

After scientists established that in their ethnos the Karaims are descendants of the Turks, namely, the tribe of Karaites, the scientific theory, reported above, came to fiasco. S. Kushul, the Karaim researcher, proposed a new hypothesis, which allowed to remove contradictions that had appeared. She asserts that Karaims took Bibliism from the local inhabitants of the Crimea who, in their turn, accepted it from Jews – Israelites. It happened approximately in the first century A. D.: grave stones at the cemetery of Balta – Timez prove that supposition (Kushul, S., 1996, p. 1–9).

Murad-Adji in his research of the initial religion of the Turks – the Tengrism paid special attention to the religion of the Crimean Karaims. The scientist stresses that Karaims–Turks are of paramount interest for theologians and historians of religion. He proceeds that Karaims who live in the Crimea and Lithuania are followers of the Old Testament. But can we call them Jews, – asks the researcher, – or they represent more ancient teaching that had come into existence before Christianity and even before Judaism? Murad-Adji agrees with the latter supposition. In the Altai and other Siberian regions where the Turks lived (in no way connected with Palestine), the ancient folk legends still exist, which put scientists at the deadlock, – in fact, they are passages of the Old Testament, its «narrative outline». How could it happen? The first to find them was a Russian missionary, a priest Stefan Landushev who published them in the 19th century. They represent amazing resemblance with the Bible in the narratives about the world creation, creation of man, the fall of man, the true faith and others (Adji, M., 1998).

Even if we take into account that the Tengrism is very close in its essence to the Christianity of the 3rd – 5th centuries, we shall have a question, whether the religion of Israel is a transformed Tengrism, which had come into existence in the Tibet and became monotheistic in the first millennium B. C. History provides similar examples: the Turks' religion in 301 and 312 A. D. correspondingly was rendered in the transformed way first to the Armenians and then to the Byzantine people.

One more question arises concerning the date when the religion of the Karaims–Turks was first called Karaism. Professor A. Dubisky writes that in the end of the 8th century opponents of the Talmudism found their defender – Anan Ben David, born in Basra in the South of Iraq. By all means he can be considered a reformer and organizer of the anti-Talmud movement, and in the outcome that gave the original Karaims' religion (Kushul, S., 1996).

The principle dogma of Anan's and his followers lay in the invariability of the laws given in the Old Testament, the laws that do not need to be commented or added. In this connection the need for constant and deep studies of the Bible was stressed, and this precisely was reflected in the word «Karaim». The stem of this word is derived from the Old Jew and the Arabic verb «Kara», which means «to read» (The Holy Writ). Anan is represented as a founder of Karaims' laws, and his teaching is collected in the book «Code of laws». The Karaims believe the Bible to be the Old Testament, i.e. Torah, as well as the books of the Prophets and hagiographies. Of paramount importance is Decalogue, ten Commandments. This is the main ethic law of the followers of Karaizm. Along with Decalogue there are so-called «Ten dogmas of faith teaching». Anan believed in the immortality of the soul and its transmigration, denied all the rights of the clergy and admitted interpretation of the religious foundations. Anan's teaching is similar to the teaching of the Arabic philosopher Basil ibn Ata – the founder of the Muslim sect of Mutazilites. But the most important fact in Anan's teaching is his belief in the single indivisible God and the Revelations of the three prophets – Jesus, Mohammed and Moses (<https://www.britannica.com/topic/Israel/Karaizm>). Anan has its followers: Benjamin Nahavendi and Daniil al Kumucu, who lived in the 9th century in Iran. Abu Jusuf Jakub is considered one of the most important authors of the law-creating manuscripts of the Middle Ages. He lived in the first half of the 10th century in Egypt, and his main work is “The book of the luminaries and watching towers”, in which he rendered the Karaims's laws.

Taking into consideration all mentioned above we can reconstruct the consequence of transformation of the Crimean Karaims' religion. The part of the Karaevs, which was not numerous, took the fortress Kurk-Yer near Bahchisarai in the Crimea in the first century A.D. They founded their principality which existed till the 19th century. Through the local proselytes of the religion they either adopted the Bibliism, or they took it from the Altai, from their Turk tribesmen. However, the presence of the Aramaic print on the gravestones in Balta-Timez cemetery proves the supposition of the Karaims' adoption of the Bibliism from the local people.

The main part of the Karaevs who were in the Khazar Khaganate adopted the Old Testament as the state religion in 730 A.D. under the reign of the Khagan Bulan who kept the former faith in the God of Heaven-Tengri. Then in 799-809 A.D. under the Khagan Obady the Turks strengthened their faith by the adoption of the Karaims's religious teaching which was very close in its essence not only to the Bibliism but also to Islam and Christianity. It is worth mentioning that in that pe-

riod there were several religions in the Khazars' land: Islam, Christianity of the Nestorian type, shamanism and animistic beliefs.

It is precisely about those facts that the King Josef informed the Jewish high official Khasdai ibn Shafrut in his letter, telling him that the king Obady was a law-abiding and a fair man who strengthened the Kingdom and the faith according to the law and the rule (Reed, D., 2014).

The court of the Caliph al-Mansur (8th A.D.) declared Anan's teaching (Karaizm) a new faith. The opinions of both the Orthodox Church and the Catholic Church were identical: both Churches considered that faith close to the Mohammedan faith, and several documentary sources testify to that fact. At the same time the Karai continued to believe in the God of the Heaven Tengri and the sacred oaths, they remained the Tengrians and shamanists despite the official adoption of the Karaims' religion (Karai (krymskiekaraimy). Istorija, kul'tura, svjatyni, 2000).

6. The conclusions

On the grounds of the research given above it is possible to come to the following conclusions.

Though the last decades have testified a turn into the recognition of the ethnic authenticity of the Karaims and their religion, scientists still accentuate the ambiguity of both the ethnic origin of the Karaims and the roots of their religious beliefs. The valid understanding that might delete ideas and conceptions, which lead to the distortions and tendentious visions, lies in the field of the hermeneutic analysis of the historical texts.

The Crimean Karaims (Karai) were the Tengrians up to the first century A.D. together with the rest of the Turks. Then they adopted the pure Biblicism through the local peoples of the Crimea. After Anan's teaching had come into existence in VIII A.D. they adopted Karaizm together with the rest of the Karai who were a part of the KhazarKhaganate. Anan's teaching supplemented the Biblicism without changing its essence.

The foundation of the Karaims' religion is the Biblicism. As the teaching of the Biblicism had come into existence 500 years before the appearance of the Judaism, the Karaims' religion cannot be considered a sect of the Judaism.

Acknowledgement

The article is written in memory of Professor U. Barash, who was a highly-esteemed person and a true expert, not only in economics, but in history of the Karaims, his native and beloved people. Still for us, co-authors, there is something more: he was a dear father to T. Charkina, respected scientific supervisor to L. Martseniuk and a sample of professionalism to T. Vlasova.

References

- Adji, M., 1998. *Evropa, tjurki, Velikaja Step'*. [Europe, the Turks, Great Steppe]. Moskva, 334 p.
- Adorno, T., 2002. *A Critical reader*. New York: Wiley Blackwell, 464 p.
- Alexeyev, V., 2005. Kto my? [Who are we?]. In: *Krymskie karaimy: proishozhdenie, jetnokul'tura, istorija* [The Crimean Karaims: origin, ethnics, culture, history]. Simferopol, p. 9–15.
- Caputo, J., 2013. *Truth. Philosophy in Transit*. London: Penguin Books.
- Encyclopædia Britannica, Inc., 2019. Available from: <https://www.britannica.com/place/Israel/Settlement> [Accessed 20 June 2019].
- Encyclopædia Britannica, Inc., 2019. Available from: <https://www.britannica.com/topic/Israel/Karaizm> [Accessed 20 June 2019].
- Encyclopædia Britannica, Inc., 2019. Available from: <https://www.britannica.com/topic/Judaism/TheJudaictradition> [Accessed 20 June 2019].
- Evrei-karaimy [The Jews-Karaims]. In: *Zhurnal MVD* [Journal MVD], vol. 2., 1843.
- Karai (krymskiekaraimy). *Istorija, kul'tura, svjatyni*. [Karai (The Crimean Karaims). History, culture, sacred things], 2000. Simferopol. 56 p.
- Karaimskaja narodnaja jenciklopedija [Karaims' people encyclopedia], 1995. Vol. 1. Introduction. Moskva.
- Kizilov, M., 2008. *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945*. Brill Academic Pub., 461 p.
- Kizilov, M., 2011. Evrejskaja obshhina Hersonesa v antichnoe i srednevekovoe vremja [Jews' community of Chersonesus in the Antiquity and Middle Ages]. In: *Ukrayins'ka oriyentalistyka: spets. vyp. Zyudayiky* [Ukrainian Oriental Studies. Judaica]. Kyiv.
- Kotlyar, Ju., 2018. *I esheraz k voprosu o karaimah* [Once more about the issue of the Karaims. Preface]. Mykolayev, p. 4–6.
- Kushul, S., 1996. K voprosu o gosudarstvennoy religii Khazarii [The problem of the Khazars' state religion]. In: *Karaite News*, Eupatoria, p. 1–9.
- Mudroch, I., 2019. *Jewish Encyclopedia*. Moskva, 384 p.
- Müller-Doohm, S., 2009. *Adorno: A Biography*. London: Polity, 648p.
- Nietzsche, F., 2012. *Twilight of the Idols*. Creat we Space Independent Publishing Platform.
- Nietzsche, F., 2016. *The Antichrist*. Creatwe Space Independent Publishing Platform.
- Reed, D., 2014. *The Controversy of Zion*. Amazon Digital Services.
- Rogozha, V., 2018. Velichie malyh narodov: istoricheskoe issledovanie [The glory of the small peoples: historical research]. Part 1. Mykolayev, 268p.
- Thiselton, A., 2009. *Hermeneutics*. Cambridge: Eerdmans, 424p.
- Weber, S., ed., 2001. *Globalization and the European Political Economy*. Columbia University Press, 378p.
- Wikipedia, 2019. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Karaite_Judaism [Accessed 20 June 2019].

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(47+57)«18/19»

**О. О. Бобринський і Державна дума:
погляди та діяльність**

Н. С. Чернікова

кандидат історичних наук
 ORCID: 0000–0002–5470–0622
 ResearcherID: AAI-4647–2020
 chernikova.natka@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені
 Олеса Гончара,
 пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

І. С. Карпань

кандидат філософських наук
 ORCID: 0000–0002–1921–5373
 irinakarpan2@gmail.com

*Дніпровська академія неперервної освіти,
 вул. Володимира Антоновича, 70,
 м. Дніпро, Україна, 49006*

Анотація. *Мета статті* – розкрити напрями суспільно-політичної та державної діяльності Олексія Олександровича Бобринського у 1905–1911 рр. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний, описовий, історико-типологічний, системно-структурний. *Основні результати:* у статті висвітлено погляди графа О. О. Бобринського на запровадження інституту парламентаризму в Російській імперії. З'ясовано його практичні кроки зі створення організаційних осередків консервативного дворянства, його політизації та участі у процесах державотворення. Увагу акцентовано на ролі

О. О. Бобринського у розробці організаційних та ідеологічних засад, забезпеченні практичної діяльності організації Об'єднаного дворянства як провідної сили у політичному механізмі тогочасної Росії. Розкрито характер та зміст парламентської діяльності графа, його законодавчі ініціативи, зусилля щодо налагодження режиму співпраці та партнерства в Державній думі. Значна увага приділена аналізу змісту та характеру думських виступів О. О. Бобринського, сутнісних рис, специфіки, еволюції його політичної платформи, реалізованої в ході політичної кар'єри. *Практичне значення:* можливість використання одержаних результатів при підготовці монографічних досліджень, узагальнювальних праць, підручників і навчальних посібників з історії Росії, історії суспільно-політичних організацій, партій та рухів, представницьких та державних установ, політичної еліти Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.; у процесі розробки та викладання нормативних і спеціальних курсів з історії Росії, політичної та соціальної історії у ЗВО. *Наукова новизна:* вперше висвітлено практичні кроки О. О. Бобринського зі створення оптимального політичного балансу між думськими партіями правого спрямування з метою відстоювання політичної платформи, виробленої на засіданнях ОД, та простежено динаміку змін у тактиці, формах і методах ведення ним політичної боротьби. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: Об'єднане дворянство, праві партії, уряд П. А. Столипіна, Російська імперія, самодержавство.

Надійшла до редколегії 20.03.2020

Прорецензована 01.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(47+57)»18/19»

А. А. Бобринский и Государственная дума: взгляды и деятельность

Н. С. Черникова

кандидат исторических наук

ORCID: 0000–0002–5470–0622

ResearcherID: AAI-4647–2020

chernikova.natka@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
 имени Олеся Гончара,
 пр. Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010*

И. С. Карпань

кандидат философских наук

ORCID: 0000–0002–1921–5373

irinakarpan2@gmail.com

*Днепропетровская академия непрерывного
 образования,
 ул. Владимира Антоновича, 70,
 г. Днепро, Украина, 49006*

Аннотация. Цель статьи – раскрыть направления общественно-политической и государственной деятельности Алексея Александровича Бобринского в 1905–1911 гг. Методы исследования: историко-генетический, историко-сравнительный, описательный, историко-типологический, системно-структурный. Основные результаты: в статье отражены взгляды графа О.О. Бобринского на введение института парламентаризма в Российской империи. Определены его практические шаги по созданию организационных ячеек консервативного дворянства, его политизации и участия в процессах государственного развития. Внимание акцентировано на роли А.А. Бобринского

в разработке организационных и идеологических основ, обеспечении практической деятельности организации Объединенного дворянства как ведущей силы в политическом механизме тогдашней России. Раскрыт характер и содержание парламентской деятельности графа, его законодательные инициативы, усилия по налаживанию режима сотрудничества и партнерства в Государственной думе. Значительное внимание уделено анализу содержания и характера думских выступлений А.А. Бобринского, сущностных черт, специфики, эволюции его политической платформы, реализованной в ходе политической карьеры. *Практическое значение:* возможность использования полученных результатов при подготовке монографических исследований, обобщающих трудов, учебников и учебных пособий по истории России, истории общественно-политических организаций, партий и движений, представительских и государственных учреждений, политической элиты Российской империи конца XIX – начала XX в.; в процессе разработки и преподавания нормативных и специальных курсов из истории России, политической и социальной истории в ЗВО. *Научная новизна:* впервые проанализированы практические шаги графа Бобринского по созданию оптимального политического баланса между думскими партиями правого крыла с целью отстаивания политической платформы, выработанной на заседаниях Объединенного дворянства, и прослежена динамика изменений в тактике, формах и методах ведения им политической борьбы. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: Объединенное дворянство, правые партии, правительство П.А. Столыпина, Российская империя, самодержавие.

Поступила в редколлегию 20.03. 2020

Прорецензирована 01.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.5

**O. O. Bobrynskyi and State Duma:
 views and activities**

N. S. Chernikova

Ph. D. (History)

ORCID: 0000–0002–5470–0622

ResearcherID: AAI-4647–2020

chernikova.natka@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

I. S. Karpan

Ph. D. (Philosophy)

ORCID: 0000–0002–1921–5373

irinakarpan2@gmail.com

*Dnipro Academy of Continuing Education
 70 Volodymyr Antonovych st.,
 Dnipro, Ukraine, 49006*

Abstract. *The purpose of the article is to reveal to reveal directions of O. O. Bobrynskyi's socio-political and state activity in 1905–1911. Research methods: historical-genetic, historical-comparative, descriptive, historical-typological, system-structural. Main results: O. Bobrynskyi belonged to the famous noble family of landowners, owners of sugar factories of the Russian Empire. Therefore, he actively defended the interests of the nobility and autocracy. He believed that the consolidation of the nobility was necessary to maintain its dominant position in the state, especially after the revolutionary events of 1905. His practical steps to establish the organizational centers of the conservative nobility, its politicization and participation in the processes of state formation are revealed. The attention is focused on the role of O. Bobrynskyi in the development of organizational and ideological foundations, ensuring the practical activity of the United Nobility as a leading force in the political*

mechanism of Russia at that time. O. Bobrynskyi made the United Nobility congresses look like a parliament, which formed views of the conservative nobility on current state problems. As a result, their agrarian and electoral reform projects have largely become the basis of government reform. Thus, the nobility was able to form a majority in the Duma of the 3rd convocation, and O. Bobrynskyi became a deputy too. The nature and content his parliamentary activity, legislative initiatives and efforts to establish a regime of cooperation and partnership in the State Duma are revealed. The dynamics of changes in the tactics, forms and methods of political struggle were monitored. O. Bobrynskyi constantly tried to strike the optimal political balance between the right parties of the Duma to support the political platform developed at the meetings of the United Nobility. Much attention is paid to the analysis of the content and character of O. Bobrynskyi's speech, the essential features, specifics, the evolution of his political platform, realized during his political career. *Practical significance:* possibility of using the obtained results for writing monographs, general researches, textbooks and manuals dedicated to the Russian history, history of socio-political organizations, parties and movements, representative and state institutions, political elite of the Russian Empire; for creating and teaching normative and special courses in Russian history, political and social history at universities, colleges etc. *Scientific novelty:* O. O. Bobrynskyi's steps to create the optimal political balance between the right-wing Duma parties in order to lobby the United Nobility political platform are outlined. The dynamics of changes in the tactics, forms and methods of his political struggle were monitored *Article type:* explanation.

Keywords: United Nobility; Right-wing parties; Government of P. A. Stolypin; Russian Empire; Autocracy

Received 20.03.2020

Reviewed 01.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. У світлі світової та вітчизняної історичної науки особливої актуальності набуває дослідження політичної, соціальної історії крізь призму життя та діяльності окремих осіб, які одночасно виступають як носіями суспільно-історичних подій та процесів, так і їх творцями. В цьому контексті привертає увагу постать Олексія Олександровича Бобринського – графа, суспільно-політичного та державного діяча Російської імперії, представника і виразника інтересів помісного дворянства. Пік його політичної активності (1905–1912 рр.) припав на досить складний і суперечливий період в історії Російської імперії, що позначився насамперед революційними подіями та становленням нового інституту, першого органу народного представництва з законодавчими повноваженнями – Державної думи. Видання Миколою II низки положень, які легітимізували інститут виборності, та Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. відкрили широкі перспективи для розвитку російського парламентаризму. Його зародження, безумовно, було пов'язане з процесом формування політичних партій, суспільно-політичних груп та появою нової генерації діячів, які очолили боротьбу за владу. Перед лідерами, зокрема, консервативного дворянства постало нагальне завдання щодо збереження не лише соціального статусу та привілеїв, а й здобуття керівних позицій у державі шляхом трансформації з еліти соціальної в еліту політичну. Значну роль у спробі вирішення цього завдання відіграв граф Олексій Олександрович Бобринський.

Метою даного дослідження є висвітлення процесу формування поглядів О. О. Бобринського на інститут народного представництва в Російській імперії, вектори його депутатської діяльності, методи політичної боротьби та шляхи впливу на напрямки внутрішньої політики.

Історіографія. Досить цікава, проте фрагментарна інформація щодо певних аспектів суспільно-політичної діяльності О. О. Бобринського знайшла відображення у працях А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова, присвячених проблемам дворянства в політичній системі самодержавства. Єдність дослідників виявилась у визнанні самодержавної політики «продворянською», що, на думку авторів, наочно демонструвало прагнення царату укріпити економічні та політичні підвалини панівного стану. Наприклад, у Ю. Б. Соловйова міститься інформація щодо залучення О. О. Бобринського до урядових нарад як виразника інтересів помісного дворянства (Соловьев, Ю. Б., 1981). У працях А. Я. Авреха думська діяльність О. О. Бобринського як лідера організації Об'єднаного дворянства (далі – ОД) висвітлюється з позицій взаємозв'язку з урядовою політикою (Аврех, А. Я., 1966; Аврех, А. Я., 1991).

Вагоме місце у роботах А. Я. Авреха і В. С. Дякіна відводиться періоду прем'єрства П. А. Столипіна, який вважається обома дослідниками найсприятливішим для «дворянської реакції», що уособлювалася з функціонуванням ОД на чолі з О. О. Бобринським. Наприклад, В. С. Дякін відзначив роль організації у виробленні аграрного та виборчого законодавства, чітку стратегію його відстоювання парламентським шляхом саме через систему двох більшостей у Думі, домінування правих у Держраді та особистих доповідей О. О. Бобринського царю (Дякин, В. С., 1978; Дякин, В. С., 1988). Однак принципові розходження авторів виявились в оцінці курсу П. А. Столипіна: А. Я. Аврех повністю ототожнював внутрішню політику прем'єра з політичним курсом лідерів ОД – насамперед О. О. Бобринського, у той час як В. С. Дякін вважав стрижневим моментом політичний дисонанс між ними. Проте у монографіях обох дослідників аксіомою виступає теза про зростаючий політичний вплив ОД в 1907–1911 рр., неодноразові спроби графа до думського блокування з іншими партіями правого спрямування. Докладніше діяльність О. О. Бобринського як лідера та координатора ОД висвітлюється у статті Н. С. Чернікової (Чернікова, Н. С., 2018). В узагальнювальному вигляді концепція політичного поступу країни репрезентована в колективних монографіях «Кризис самодержавия в России» (Ананьин, Б. В., и др., 1984), «Становление российского парламентаризма начала XX века» (Селунская, Н. Б., и др., 1996), де проаналізовано проблеми державного будівництва, проблеми урядового реформування та реакція політичних сил досліджуваного періоду.

Джерела. У дослідженні використано матеріали з особистого архіву Бобринських, що зберігається у Російському державному архіві давніх актів м. Москва (далі – РДАДА). Значний дослідницький інтерес викликають щоденники О. О. Бобринського, де суспільно-політичне життя тогочасної Росії викладене під кутом зору самого автора (РДАДА, Москва, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 292, 218 арк; РДАДА, Москва, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 294, 40 арк). Записи дозволяють скласти уявлення про політичні настрої та орієнтири графа, ставлення до тих чи інших державних діячів тощо. Зважаючи на те, що щоденники як джерело дослідження мають (апріорі) конфіденційний характер, Олексій Олександрович на їхніх сторінках давав більш відверту оцінку тим чи тим політичним діячам та подіям. Основна увага зосереджена на взаєминах думських правих та націоналістів, уряду і царя за часів прем'єрства П. А. Столипіна. Незважаючи на цілком природну суб'єктивність викладеної інформації, вона нерідко використовувалась вище означеними дослідниками зазначеного періоду, які посилались на цілковиту обізнаність О. О. Бобринського в кулуарних справах царату.

Проекти, промови, записки, статті тощо, написані О. О. Бобринським, на відміну від щоденників, мали публічне спрямування: для уряду, імператора, парламенту, суспільно-політичних організацій, преси. Тут знайшли відображення особисті погляди графа на актуальні питання тогочасної дійсності, що розглядалися на думських засіданнях: аграрне, єврейське, освітнє, на інститут представництва тощо (РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 703, 13 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 267, 16 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 303, 25 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, спр. 176, 39 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 702, 12 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 228, 40 арк.). Також було опрацьовано протоколи засідань державних установ Росії, що свідчать про участь О. О. Бобринського в нарадах та засіданнях з питань створення представництва в Росії та висвітлюють його позиції з винесених до розгляду питань державного значення (Петергофское совещание, 1905). Значна увага приділена аналізу стенографічних звітів засідань Державної думи із виступами графа щодо столипінських проєктів реформ пенітенціарної системи, місцевого управління, що були скоріше викладом його власних поглядів на проблему – як доповнення до заздалегідь виробленої на з'їздах ОД платформи правих (Государственная Дума, 1908; 1909; 1910; 1911). Тож не перебільшене значення для дослідження має збірка матеріалів засідань ОД (Объединенное дворянство, 2001). Протоколи зібрань яскраво демонструють роль «особистісного фактору» в ефективній діяльності організації та уможливають здійснення компаративного аналізу позицій та рішень представників ОД – з одного боку, методи їх викладення та обстоювання в Думі – з іншого, та частки їх практичного втілення в урядовому курсі в цілому. Аналіз цих джерел дозволяє погодитись з укладачами збірника у тому, що пік активності ОД припадає на 1907–1912 рр., що хронологічно збігається з головуванням О. О. Бобринського.

Виклад основного матеріалу. Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927) був вихідцем із відомої родини графів Бобринських, що з'явилася в дворянських гербовниках Росії наприкінці XVIII ст. Факт приналежності її представників до царюючої родини Романових значною мірою сприяв закріпленню Бобринських в елітарних колах російського суспільства. Представники роду обіймали придворні та державні посади, знаходячись у центрі суспільно-політичного життя. Неабияким підґрунтям для формування світогляду Олексія Олександровича стала приналежність його родини до кола великих землевласників та цукрозаводчиків Росії, що сприяло не лише матеріальному добробуту, а й зростанню авторитету серед помісного дворянства. Протягом 1875–1898 рр.

молодий Олексій очолював санкт-петербурзьке повітове, а згодом – губернське дворянство, орієнтуючись у своїй діяльності на ідею збереження самодержавного устрою та панівного становища дворянства в соціальній та політичній структурі Російської імперії.

Проте події початку XX ст. – революція 1905 р., невдачі в російсько-японській війні, процеси лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку – лише сприяли наростанню розбрату серед консервативного дворянства. Переконавання в неспроможності об'єднання навколо дворянських нарад предводителів, станова пасивність та аполітичність, протиріччя дворянських лідерів слугувало спонукальним чинником у діяльності О. О. Бобринського та його однодумців щодо створення дієвих організаційних осередків для захисту самодержавства. «Доводиться поспішати, інакше консервативні елементи усі видихнуть у народі», – писав О. О. Кіреєв (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 162–163).

Олексій Олександрович ініціював об'єднання прихильників монархії навколо «Отечественного Союза» (ОС) – нечисленної організації, до Ради якої, окрім графа, входили О. П. Струков, Ф. О. Головін, О. О. Кіреєв, О. О. Новіков, князь В. М. Волконський. В історіографічній спадщині склався стереотип протидії консервативного дворянства процесам політичного реформування Росії в цілому. Проте ідеологи організації не відкидали можливості започаткування конституціоналізму та представництва: дилема полягала в тому, *якими* повинні бути реформи і *кому* має належати ініціатива в їх проведенні. Передбачалося, що спільними зусиллями вони зможуть розробити власний проєкт представницької установи на ґрунті максимального збереження монархічних засад за провідної ролі консервативного дворянства. Усвідомлюючи, що процес складання гідної реформаторам опозиції потребуватиме чимало часу, О. О. Бобринський закликав уряд не поспішати із запровадженням виборності в Росії. «Ми радили ... почекайте із загальним поданням голосів, – говорив згодом граф, – щоб привчити до правильного застосування хитрого знаряддя суспільного самоврядування» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 12).

Проте схвалення Миколою II булигінського проєкту представництва та призначення наради для його обговорення на липень 1905 р. спонукали Олексія Олександровича і його соратників дещо змінити тактику. 21 червня 1905 р. представники ОС у складі О. О. Бобринського, О. О. Кіреєва, сенатора О. О. Нарішкіна та ін. отримали аудієнцію в царя, здійснивши спробу відкритого впливу на хід подій із запевненнями у підтримці самодержавних засад Росії (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 171).

Основним предметом «гарячої» промови О. О. Бобринського та О. О. Нарішкіна було проведення виборів у майбутні збори представників за становою ознакою (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 171). Олексій Олександрович намагався переконати царя у тому, що передумовами суспільних заворушень були поступки ліберальним колам з боку уряду. «Уперше названа була своїм ім'ям та революція, – писав він згодом, – яка так вдало поширювала своє згубне полум'я під прикриттям бюрократичної безтурботності, суспільного боягузтва і чиновницького лібералізму» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 2). Згодом граф відзначив, що Микола II позитивно сприйняв його промову, проте не міг обрати запропонований курс, що вочевидь, призвело б до нових великих ускладнень і небезпек. Справді, погодившись на введення представництва усупереч своїй волі, Микола II не наважився відкрито підтримати вимоги правого крила дворянства (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 172).

Візит лідерів ОС до царя, однак, мав свої результати: із метою обмеження реформаторських тенденцій Микола II увів до складу наради кількох представників за власним вибором – О. О. Бобринського, А. А. Голєніщева-Кутузова, графів О. П. Ігнат'єва, О. О. Нарішкіна, О. С. Стишинського, О. П. Струкова та ін. (Ананьин, Б. В., Ганелин, Р. Ш., & Дякин, В. С., 1984, с. 204–205). Ця група незабаром отримала назву «зубри», тому що непохитно стояла на крайньому правому фланзі у всіх нарадах із приводу державних перетворень. Вона виявилася набагато дієвішою в обстоюванні самодержавних засад, ніж увесь склад Державної ради. «Його Величності завгодно було повеліти нам говорити з повною відвертістю всю правду. І ми говорили ... сміливо і рішуче», – говорив згодом Олексій Олександрович (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 4).

Головне завдання «зубрів» на Петергофській нараді полягало в обстоюванні тих виборчих засад, які дозволяли забезпечити кількісну перевагу дворянства в Думі. Вони розраховували на підтримку селян, які не втратили, на їхню думку, поваги до колишніх господарів, з метою досягти успіху на майбутніх з'їздах повітових землевласників (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 174). О. О. Бобринський відстоював принцип становості у виборчому законодавстві, припускаючи, що у такий спосіб перевага в Думі буде належати дворянству та селянству із залученням представників від духовенства. Він вважав, що Дума буде діяти належним (для них) чином лише за умови сильного селянського представництва. «Об стійку стіну консервативних селян розбіються хвилі красномовства передових елементів», – говорив він (Соловьев, 1981, с. 180). Навіть більше: він піддав сумніву репрезентативність зем-

ських з'їздів, що склалися, на його думку, не із земських діячів, а зі «штучно підібраних односторонців» та не були виразниками прагнень російського суспільства (Петергофское совещание, 1905, с. 144). Це, зрештою, спровокувало конфлікт із великим князем Володимиром Олександровичем; спроби О. О. Нарішкіна підтримати графа не мали успіху, натрапивши на докори в роз'єднаності й опозиційності дворянства, що «охранителі», звичайно, заперечувати не могли.

Представники ОС об'єктивніше оцінили майбутній склад Думи та її характер, аніж уряд. «Голос правди пролунав у пустелі майже дарма, і в результаті вийшло слабосильне дітище – Положення від 6 серпня про Державну Думу, – констатував О. О. Бобринський результати Петергофської наради і невдачу у відстоюванні самодержавних підвалин. – Бюрократичні сфери ще дружніше вкрили наші голоси своїми спростуваннями» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 4). Справді, цар ухвалив рішення залишити без змін рекомендовану Радою міністрів систему виборів, що праві сприйняли як власну поразку. Єдиною перемогою «зубрів» на Петергофській нараді стало впровадження селянського представництва. Їм удалося провести спільну думку меншості булігінської комісії, відповідно до якої селянству в обов'язковому порядку виділялося 1 місце в Думі від кожної губернії. Але в цілому вони були розчаровані результатами наради. «З'їзд у Бобринського, – писав О. О. Кіреєв, – виявляється, що царя просто обійшли, як дитину. Він виявився прекрасно нами підготовлений, але, повторюю, його обійшли» (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 181).

Невдача Петергофської наради викликала у Олексія Олександровича і його соратників значну частку песимізму й побоювання відносно майбутнього самодержавної Росії. «Самодержавство – цей оплот, опора всієї російської історії скошений, і замість нього встановлені якісь підпори, з якими того і дивися звалиться колосальна вага нашої колосальної Батьківщини», – такого висновку дійшов він, у той час як країна готувалася до перших парламентських виборів за новим законодавством (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 5–6).

Як бачимо, на момент скликання Держдуми дворянство зазнало поразки в боротьбі за домінування в представницькому органі влади внаслідок роз'єднаності та відсутності єдиного організаційно-політичного підґрунтя. Утягнутий у вихор парламентської боротьби, О. О. Бобринський здійснив спробу увійти до парламенту на підставі «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. і висунув свою кандидатуру по Адміралтейській дільниці Санкт-Петербурга, розраховуючи посісти одне з 6 відведених місць. Він розробив власну передвиборну програму, ствер-

джуючи, що «належність до тієї чи іншої політичної партії ще не доводить переконань, оскільки програми партій дуже розпливчасті» (Дневники Бобринського А. А. о русско-японской войне, арк. 2). Відзначимо, що це зауваження дістало красномовне підтвердження під час роботи Думи першого скликання. Серед депутатів спостерігалася висока партійна мобільність, до того ж, партійна приналежність нерідко визначалася тим місцем, яке обрав депутат у залі Таврійського палацу (Селунская, Н. Б., Бородин, Григорьева, & Петров, 1996, с. 102).

У цілому передвиборна програма О. О. Бобринського була представлена декількома пунктами, які він вважав найбільш актуальними для розгляду в Думі. Її основні засади полягали у збереженні сильної царської влади; забезпеченні цілісності державних кордонів. Граф уперше публічно висловився про нагальність проведення аграрної реформи шляхом ліквідації селянської громади, реформ правоохоронного законодавства та місцевого врядування (Речь кандидата в депутаты, 39 арк.). Кандидатура О. О. Бобринського не була підтримана електоратом на виборах до Думи першого скликання. Його передвиборна програма, з одного боку, стала підсумком становлення його суспільно-політичних орієнтацій означеного періоду, з іншого – підґрунтям до подальших кроків.

Тож із 1906 р., враховуючи допущені помилки й опираючись на набутий досвід, О. О. Бобринський спрямував свою активність на організацію діяльності 3'їзду уповноважених дворянських громад, або Об'єднаного дворянства (ОД), існування якої протягом наступного десятиліття значною мірою обумовило напрямки урядової політики та внутрішньополітичного курсу Росії в цілому. Активна участь О. О. Бобринського у цьому процесі у поєднанні з попередньою діяльністю вплинула на його обрання головою ОД і виконавчого органу – Постійної ради.

Серед факторів, що обумовили впливовість та практичну ефективність ОД, можна вважати вдале організаційне оформлення, чітке визначення мети та першочергових завдань, особистий склад. Уже на першому скликанні О. О. Бобринському вдалося переконати учасників у результативності їхньої діяльності та досягти затвердження основних організаційних засад, серед яких вагоме значення мало зосередження в руках керівництва широкого кола повноважень. Як очільник ОД, він визначав напрями роботи, розробляв проекти, надавав результати зібрань Миколі II та голові уряду (Чернікова, Н. С., с. 63–64).

Підсумком роботи I з'їзду УДГ стало затвердження розробленої під керівництвом О. О. Бобринського програми аграрного рефор-

мування. Попри неоднотайність учасників, йому вдалося відстояти основні засади проекту, за якими передбачалася ліквідація селянської общини й упровадження приватновласницьких відносин для селян із інтенсифікацією господарювання, проведенням протекціоністської переселенської політики тощо.

Політична тактика О. О. Бобринського полягала в отриманні підтримки аграрної програми з боку царя, а відтак – здобуття вагомого аргументу впливу на урядові кола. У результаті між ним та прем'єром П. А. Столипіним були встановлені межі політичного співробітництва, що полягали у підтримці з боку ОД урядового курсу у випадку легітимізації дворянського проекту. Таким чином, ключові пункти останнього стали підґрунтям відомої столипінської аграрної реформи, а керівництво 3'їзду УДГ підтримало репресивну політику уряду та розпуск Думи I скликання (Чернікова, Н. С., с. 67–68). Наприкінці 1906 р. за ініціативи О. О. Бобринського був скликаний позачерговий з'їзд, результатом якого стало затвердження розробленого Постійною радою проекту реформування виборчого законодавства. Його підґрунтя становила станово-групова схема із виділенням 4 груп виборців: селяни, великі землевласники, дрібні землевласники і представники міст, спрямована, таким чином, на формування дворянсько-землевласницького представництва. За аналогічною із аграрним законодавством схемою, спираючись на підтримку ОД, П. А. Століпін ініціював розпуск II Думи і видання Маніфесту 3 червня 1907 р., за яким був введений виборчий закон на основі дворянського проекту (Чернікова, Н. С., с. 69).

Цілком зрозуміло, що О. О. Бобринський був обраний до III Держдуми від землевласників Київської губернії, увійшовши до фракції правих і поміркованих. Зважаючи на те, що ОД не дійшло згоди про можливість приєднання до жодної з політичних партій (тим більше, створення такої), його представники увійшли до різних угруповань правого спрямування. Особливістю III Думи й третьочервневої системи взагалі стало існування двох більшостей – право-октябристської та октябристсько-кадетської. Хоча серед фракцій спостерігалася висока партійна мобільність, у цілому процес формування партійних угруповань у Думі закінчився в листопаді 1907 р. Крайні праві були представлені 52 депутатами, націоналісти – 26, праві – 70, октябристи – 154 (Ананьин, Б. В., и др., 1984, с. 453).

Тож за таких обставин першочерговим завданням для О. О. Бобринського та інших партійних лідерів стало визначення меж співробітництва та розподілу повноважень у парламентських організаційних структурах. Напередодні остаточного

розмежування фракцій було проведено низку остаточних переговорів між октябристами і правими. Формально мета вбачалась у досягненні узгодженості щодо складу президії Думи, але фактично мова йшла про тривалішу співпрацю. Наприклад, протягом 29–31 жовтня 1907 р. граф від імені правих проводив переговори з представниками фракції «Союзу 17 октября» П. М. Крупенським та О. І. Гучковим щодо потенційних меж співробітництва у III Думі. Олексій Олександрович пропонував поділити президію Думи між двома фракціями, усунувши з неї представників від опозиції, проте О. І. Гучков не підтримав ідею повного злиття фракцій, припускаючи можливість співпраці з кадетами. Насамкінець на засіданні 31 жовтня між О. І. Гучковим та О. О. Бобринським була укладена формальна угода, за якою останній поступався на користь октябристів головуванням у Думі в обмін на прийняття в Думі вірогіднішої адреси (Дякин, В. С., 1978, с. 93).

Процес та характер переговорів продемонстрували неготовність керівників октябристів і правих до політичного компромісу. Олексій Олександрович у доповіді царю звинувачував октябристів у переслідуванні особистих інтересів шляхом політичних інтриг, «загравання» з іншими партіями, маючи на увазі насамперед кадетів. Невдоволення правих було спричинено також зближенням П. А. Столипіна з октябристами та перетворення останніх на проурядову партію. Співробітництво уряду й октябристів у О. О. Бобринського та його однодумців складало враження про призупинення переможного ходу в поновленні необмеженого самодержавства і провідних позицій помісного дворянства. «Вистрілюючи з цар-гармати, уряд сам перелякався», – констатував він (Записка Бобринського А. А. Николаю II, арк. 10).

Слід зазначити, що критичне ставлення О. О. Бобринського до Державної думи як законодавчого органу влади не зазнало значних змін навіть після запровадження нового виборчого закону і третьочервеного перевороту. Він продовжував наголошувати на її неефективності та безрезультативності: «...насправді це організм, що лише базикає» (Дневники Бобринського А. А. о русско-японской войне, арк. 17). Серед ознак Думи як парламенту граф іронічно називав лише елементи зовнішньої атрибутики: приміщення з представницьким амвоном, ораторську трибуну, наявність президії і представів, стенографістів і репортерів, процедури читання доповідей і звітів та голосування тощо, ставлячи під сумнів саму доцільність її функціонування. Згідно з його переконаннями, проведення того чи іншого законопроекту залежало від уряду, а результативність діяльності думських комісій виявлялася лише в гальмуванні того чи того «небажаного» урядового проєкту. Отже, у співвідношенні

«Дума – Уряд» перевагу О. О. Бобринський надавав останньому. «У Раді міністрів, – говорив він, – куди більше розуму, знання, такту і здорового глузду, аніж у нас в Думі» (Речь Бобринского А. А., арк. 18, 21).

Справді, з початком роботи III Думи О. О. Бобринський та ОД покладали надії на прем'єра П. А. Столипіна та його команду й очікували подальших рішучих кроків на шляху до зміцнення консервативних позицій, тому нерішучість викликала здивування та звинувачення у слабкості перед опозицією, насамперед кадетами. Причина, за переконаннями графа, полягала в тому, що міністри переважно були представниками бюрократичного середовища, що перешкоджало кар'єрі багатьох державних діячів, зокрема В. М. Коковцова, до якого він ставився шанобливо як до розумного, талановитого стратега з «дивним даром слова і феноменальною пам'яттю» (Дневники Бобринського А. А. с записями, арк. 21–22). До того ж, у колі «думських балакунів» Олексій Олександрович не бачив потенційних лідерів, здатних посісти місце в урядовому апараті. Він звертав увагу на О. І. Гучкова, графа Б. П. Уварова, П. М. Крупенського, П. М. Балашова, однак називав їх кар'єристами (Дневники Бобринського А. А. с записями, арк. 25).

З початком роботи III Думи правий табір охопила тенденція партійного протистояння і поступальний процес думського плюралізму. Більшість нових партій в Думі становили нечисленні групи, створені штучним шляхом відгалуження від існуючих і не мали у своїх програмах принципових розходжень. Тож О. О. Бобринський закликав до припинення процесу партійного дроблення та створення міцного думського правого осередку. «Як би близько ми не стояли один до одного за переконаннями, як би тісно не були зімкнуті тут у Києві, – відзначав він на засіданні «Клуба русских националистов», – виявляється, що у стінах Таврійського палацу партійність нас роз'єднує» (Речь Бобринского А. А., арк. 4). Між тим, йому так і не вдалося досягти трансформації ОД у політичну партію, тому довелося обмежуватися тимчасовими союзами з правими октябристами для зменшення впливу кадетів.

Співробітництво з урядом П. А. Столипіна, як вже зазначалося, також виявилось нетривким, та й то лише у сфері аграрного, виборчого і частково правоохоронного законодавства. Наприклад, на засіданні від 5 березня 1908 р. під час розгляду законопроекту про умовне звільнення злочинців О. О. Бобринський виступив від імені правих висловив підтримку урядових заходів, наголошуючи, що убивства і політичні злочини продовжуються. «Кожний з нас, – доводив він, – міг би вказати на цілий ряд відомих імен арештантів, що перебува-

ють у цей час у Берліні, Парижі, у Швейцарії та розпалюють багаття революції». Граф застерігав, що дострокове звільнення може набути в очах населення форми чергової поступки революціонерам і спричинити нові заворушення (Государственная Дума, 1908, с. 295–296).

Одне з найбільш дискусійних питань, яке об'єднувало представників різних політичних напрямків і водночас роз'єднувало членів одного табору, було пов'язане з пошуком шляхів розв'язання «єврейського питання», що набуло гостроти ще в 1905 р. внаслідок участі частини єврейського населення у революційних подіях та репресивної реакції уряду. Тим часом і після третьочервеного перевороту хвиля репресій щодо єврейського населення не вщухала. Чорносотенні організації вбачали в антисемітських кампаніях головну зброю у боротьбі з заворушеннями, а столипінський уряд продовжував політику обмеження єврейських прав. «Єврейське питання» для ОД не потребувало загального розгляду на засіданнях, зважаючи на те, що урядова політика в цілому задовольняла його представників. Під час його обговорення на засіданнях Держдуми більшість правих продовжували називати євреїв основними винуватцями революційних заворушень, вважаючи обмежувальні заходи необхідними для запобігання новій революції. Натомість позиція О. О. Бобринського мала певні відмінності. По-перше, він розглядав «єврейське питання» в контексті загального урядового законодавства й виступав за його редагування; по-друге, намагався відмежуватися від радикальних дій чорносотенців. Ці тенденції знайшли прояв у статті графа, підготовленої до друку в газеті «Родина» («Только не назад», 40 арк.). Відомо, що після хвилі погромів Олексій Олександрович очолив комітет, створений євреями для допомоги постраждалим. Він не відносив себе до антисемітів, цінував такі складові єврейського менталітету, як глибока релігійність, зразковий сімейний побут, витривалість, згуртованість і відзначав, що надавав допомогу окремим представникам єврейського населення, перебуваючи на державній службі («Только не назад», арк. 3, 6).

У питанні реформування середньої школи О. О. Бобринський також сподівався на співпрацю уряду й ОД за провідної ролі останнього в розробці проєктів. Проте, не отримавши урядової підтримки, він разом з іншими членами ОД намагався провести розроблену програму через парламент. На засіданні Держдуми 20 квітня 1909 р. Олексій Олександрович виклав власні погляди на проблему середньої освіти в Росії та шляхи їх вирішення. Значну частину виступу він присвятив нарису історії середньої освіти в Росії, де він намагався

віднайти витоки проблем сьогодення. Серед найважливіших він вважав наступні: 1) спеціалізація середньої школи; 2) наявність закладів для підготовки викладачів ВНЗ; 3) зміст навчальної програми та термін навчання. Він піддав критиці програмі міністра освіти П. М. фон Кауфмана та пропонував уряду створити спеціальну комісію для розробки освітніх програм з окремих спеціальностей та встановлення відповідності між ними з метою запобігання перенасиченості та сухості навчальної програми. «Середня школа, виходить, затьмарює розум та вбиває живий інтерес до навчання в цілому та окремих предметам зокрема», – говорив він (Государственная Дума, 1909, стб. 2556). У питанні про термін навчання О. О. Бобринський ставив під сумнів доцільність існування 7-го та 8-го класів, де навчальний процес зводився до повтору вивченого. Він наголошував, що у 18–19 років учні мають приступити до вивчення «живої цікавої науки», маючи на увазі, вочевидь, продовження освіти в інших закладах (Государственная Дума, 1909, стб. 2568). Як результат, ключові пункти освітньої реформи, розроблені на засіданнях ОД, отримали практичне втілення в період перебування на посаді міністра народної освіти О. М. Шварца (1908–1910).

Відзначимо, що у 1909–1910 рр. у Думі спостерігалася тенденція до «поправління» – як із боку октябристів, так і кадетів, які називали себе опозицією. З думської кафедри О. О. Бобринський нагадував, що у країнах, де міністерство обирається парламентською більшістю, опозицію складає меншість. «Але в Росії, де міністри призначаються Верховною владою, – запитував він кадетів, – опозиція чому і кому?» (Государственная Дума, 1908, с. 26). Фактично, це було звинувачення в протистоянні монарху, що правими розумілося як державний злочин. Під час візиту до Лондона в 1909 р. лідер партії кадетів П. М. Мілюков заявив, що російська опозиція залишиться опозицією царя, а не царю. Ця заява отримала широкий резонанс у російській пресі та коментарі з боку різних політичних сил. Наприклад, О. О. Бобринський у газеті «Киевлянин» поставив під сумнів щирість П. М. Мілюкова, нагадавши про участь думських представників Партії народної свободи у підписанні Виборзької відозви, відмову скласти присягу на вірність Всеросійському самодержцю та ін. (Статья члена Госдумы Бобринского А. А., арк. 2 зв. –3). Таким чином, деклароване «поправління» кадетів не було сприйняте Олексієм Олександровичем та право-октябристською більшістю як привід до співробітництва, залишивши їх поза розподілом політичних важелів.

До того ж, політична тактика О. О. Бобринського та правих у Державній думі значною мірою визначалася характером відносин Миколи II та П. А. Столипіна. Показовою є ситуація конфлікту між ними навколо урядового законопроекту про штати Морського генерального штабу, що стосувався активно відстоюваних царем повноважень верховної влади у військових питаннях. 26 квітня 1909 р. Микола II за цілковитої підтримки правих підписав рескрипт, у якому наклав вето на проект закону про Морський генштаб (Дякин, В. С., 1978, с. 139–140). Таким чином, шальки терезів навесні 1909 р. схилились на користь правих, а П. А. Столипін, прохання про відставку якого було відхилене, мав рахуватися з їхніми думськими вимогами.

За таких обставин, наполягаючи на цілковитій підтримці курсу ОД, навесні 1909 р. О. О. Бобринський відверто заявив у Думі, що дворянство є однією з підвалин самодержавства, і замах на становище привілеї загрожують падінню останнього (Дякин, В. С., 1978, с. 150). На думських засіданнях праві розкритикували проект судової реформи, вбачаючи в ньому обмеження дворянських прав з боку бюрократії, проект введення виборної посади голови повітового з'їзду, мирових суддів замість покладання цих функцій на дворянського провідиря. П. В. Новицький вимагав рахуватися з помісним дворянством, репрезентованим керівництвом ОД, яке «одногосно в об'єднаних дворянських зборах ухвалило зберегти волосний суд» (Дякин, В. С., 1978, с. 156–157). Проте ліквідація волосного суду пройшла в Думі голосами націоналістів і октябристів, і праві готувалися до бою в Держраді, обравши іншу тактику: 22 січня 1910 р. вони проголосували за найрадикальніші поправки опозиції, передусім за скасування майнового цензу, чим свідомо зробили проект неприйнятним для вищої палати парламенту (Дякин, В. С., 1978, с. 157–158).

Найбільш чітко політична концепція консервативного дворянства була відображена в доповіді О. О. Бобринського від 17 березня «Про допущені в державній установі нападки на суспільний лад і дворянство», або «Про «ліві» висловлення у Думі», де граф стверджував, що критика дворянства з думської трибуни «складає небезпеку для здорового розвитку нашої батьківщини» і закликав уряд звернути на це належну увагу (Корелин, А. П., 2001, с. 442–491). Показово, що спочатку Олексій Олександрович мав намір назвати свою доповідь «Державна дума і виборчий закон» і відкрито виступити з вимогою реформування виборчої системи з метою перерозподілу думських мандатів на користь правих. Лише з тактич-

них розумінь – зміна виборчого закону, як відомо, була прерогативою виключно монарха і відкритий виступ з такою вимогою розцінювався б як втручання у права верховної влади, у якому звинувачували П. А. Столипіна – тональність і назва доповіді були трохи пом'якшені (Дякин, В. С., 1978, с. 195). Доповідь О. О. Бобринського отримала значний політичний резонанс і була видана окремим тиражем (Бобринский, А. А., 1910). Від імені ОД О. О. Нарішкін в листі П. А. Столипіну вимагав покласти край «революційній надмірності», що становила небезпеку для здорового розвитку батьківщини та мала «шкідливі наслідки для мирного населення» (Письмо А. Нарышкина, арк. 1–2). Тож у таких умовах П. А. Столипін вважав за доцільне висунути на перший план ту частину урядового курсу, що найбільшою мірою збігалася з курсом правих.

Це позначилося на розгляді в Думі (травень 1910 р.) законопроекту про введення земств у шести губерніях Західного краю, де поміщицьке землеволодіння було здебільшого польським, а основна маса селян представлена білорусами і українцями. Його принципові положення були розроблені В. В. Шульгіним, крайнім правим депутатом Думи, відображаючи настрої право-октябристської більшості у спробах унормувати позиції і вплив російських поміщиків та православного духовенства серед селян (Аврех, А. Я., 1966, с. 93–94). У цілому, праві підтримали урядову пропозицію щодо створення національних курій – польської та російської, що обирали окремо повітових і губернських гласних. Проте О. О. Бобринський виступив із пропозицією про відновлення випущеної урядом статті про обов'язкових гласних-священиків та надання їм по два представництва у земстві, наголошуючи, що приходи священиків були чи не єдиними осередками інтелігенції у краї, «де є і педагоги, і керівники, і книга, і школа» (Статья Бобринского А. А. о роли духовенства, арк. 5–7). «Це духовництво зуміє в земстві з'єднати, згуртувати селянство з землевласниками і з дворянством... – запевняв Олексій Олександрович під бурхливими оплесками правої і центру. – Нам цей пункт, ці священики необхідні; з ними ми стоїмо, з ними ми й упадемо» (Аврех, А. Я., 1991, с. 164). У підсумку законопроект із внесеними пропозиціями був прийнятий Думою 29 травня 1910 р., а сам процес обговорення свідчив про «примирення» інтересів правих і П. А. Столипіна. «Через хитке становище чи внаслідок тактичного поправління, але Петро Аркадійович викидає низку дуже правих витівок...», – писав О. О. Бобринський (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 8 зв. –9). За таких обставин у листопаді 1910 р. він від імені ОД

виступив із критикою законопроекту про початкові училища, що передбачав запровадження виборності посад голів училищних рад. «Нові голови – платні, в той час, як відомо, проводирі дворянства за виконання своїх багатоскладових обов’язків утримування не отримують», – зазначав він, вказуючи на фінансову недоцільність реформи (Государственная Дума, 1910, стб. 1504). Він запевнив, що повітові проводирі сумлінно виконують свої обов’язки, відкидаючи, таким чином, взагалі потребу в її проведенні. У цілому, праві підтримали пункти про збереження головування в училищній раді за проводирем дворянства і недоцільність підпорядкування церковнопарафіяльних шкіл училищним радам (Дякин, В. С., 1978, с. 200–201).

Проте нова хвиля протистояння між О. О. Бобринським – як лідером ОД та урядом П. Столипіна була спричинена черговим політичним компромісом між прем’єром та лідером октябристів О. І. Гучковим, що супроводжувалась подальшим загостренням відносин між правими, октябристами і кадетами. Переобрання останнього головою Держдуми дозволило прем’єру заручитися підтримкою октябристів, які натомість вимагали збільшення їхньої політичної ваги. З середини листопада 1910 р. октябристи розпочали кампанію за зміну складу Держради з метою поповнення її представниками власної партії. Під час зустрічі з Миколою II В. І. Гучков «скаржився государю на Державну раду і просив поповнити її октябристами» (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 18 зв.). Ця зустріч викликала занепокоєння правих: впевненості у підтримці царя не було. О. О. Бобринський із тривогою відзначав, що «Столипін і його Мефістофель, Гучков, дивляться урочисто» (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 19). Проте незабаром у щоденнику граф зазначив, що «за останній тиждень у Царському селі дме правий вітер», і сподівався, що такі настрої протримаються до новорічного призначення до Держради (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 19). У підсумку Микола II обмежився введенням до складу Держради «нешкідливих», на думку Олексія Олександровича, діячів – Д. Шипова і О. Зинов’єва (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 22).

Проте в Думі політична конфронтація знайшла відображення під час розгляду чергового урядового проекту проведення в Петербурзі сучасної системи каналізації та водопроводу. Його невідкладність була викликана жакливим санітарним станом столиці, що призвів у 1909–1910 рр. до епідемії холери. Проект передбачав значні адміністративні зміни: створення спеціальної комісії, підзвітної безпосередньо МВС, що перебирала на себе функ-

ції міської Управи та Думи. Однак значна частина і правих, і октябристів вбачала у проєкті обмеження прав міського самоврядування і збільшення натомість централізації та можливості адміністративної сваволі. На засіданні 15 грудня 1910 р. О. О. Бобринський, як гласний міської думи, виступив з рішучим осудом законопроекту, вбачаючи в ньому «замах на право міст і право земств» (Государственная Дума, 1910, стб. 3141). Провину за невирішеність санітарного питання він покладав на МВС, яке, згідно з положенням про м. Петербург, не вносило це питання на розгляд міської думи й не забезпечило місцеву владу джерелом прибутків для проведення каналізаційних робіт. Під останнім граф мав на увазі надання Управі права здійснювати загальне оподаткування міського майна каналізаційним збором, яке за проєктом отримувала урядова комісія. «...Дайте нам спробу попрацювати з цим правом ... Петербург справиться з цією справою не гірше уряду», – запевняв він (Государственная Дума, 1910, стб. 3143–3144). Навіть більше, 19 січня 1911 р. Олексій Олександрович із думської трибуни, наголошуючи, що виступає від власного імені, а не від фракції, вщент розкритикував виступ П. А. Столипіна. Єдиним серйозним аргументом у доповіді прем’єра, «артилерією, проти якої важко говорити», граф вважав погрозу введення закону під час перерви парламенту за славнозвісною ст. 87 або можливість розпуску міської думи (Государственная Дума, 1911, стб. 133). Він відверто натякав на можливість зловживання владою у разі ухвалення проєкту. «Вкладаючи принцип порушення самоуправління до рук однієї особи, ви тим самим на свою голову надаєте це право в майбутньому й іншим особам, про яких ви поки що нічого не знаєте», – підсумовував він свою позицію під оплески навіть опозиціонерів (Государственная Дума, 1911, стб. 133). Тож, незважаючи на підтримку націоналістів і частини правих, 21 січня 1911 р. проєкт МВС був відхилений більшістю голосів (Дякин, В. С., 1978, с. 208), і ще одна столипінська програма зазнала поразки.

Таким чином, на початку березня 1911 р. в політичних кулуарах обговорювалися питання про відставку П. А. Столипіна та кандидатура його ймовірного наступника – В. М. Коковцова. 12 березня О. О. Бобринський писав, що криза закінчилася нечуваним тріумфом П. А. Столипіна, вимоги якого були задоволені царем (Дневники Бобринского А. с записями, арк. 28–28 зв.). У період розпуску обох палат 14 березня за згодою царя прем’єр провів законопроект про західні земства за ст. 87 Основних Законів, що викликало хвилю невдоволення більшості політичних сил. О. І. Гучков на знак протесту навіть склав повноваження голови Думи; октябри-

ти, кадети, прогресисти і соціал-демократи подали П. А. Столипіну запити. Натомість праві та націоналісти, звинувачуючи прем'єра у підриві державної влади, відмовилися від запитів, виходячи з переконань про незаперечне право самодержця накладати вето на будь-який закон. О. О. Бобринський визнав, що видання Указу 14 березня не відповідало точному змісту ст. 87, проте не слугувало підставою для запиту, оскільки «самий акт, із приводу якого запит пред'явлений, є волевиявлення верховної самодержавної влади, що є джерелом закону» (Аврех, А. Я., 1991, с. 206).

Оцінюючи становище П. А. Столипіна, Олексій Олександрович писав: «Люди різних політичних течій схилиються до думки, що «Петро IV» дійшов до геркулесівських стовпів нахабства...». Він не змінив позитивного ставлення до прем'єра як талановитого державного діяча, однак основною, фатальною вадю називав «убивче честолюбство», що й обумовило його падіння (Дневники Бобринского А. А. с записами, арк. 28 зв. – 29 зв.). Тож втративши підтримку і правих, і октябристів, відставку П. А. Столипіна граф вважав справою часу.

Після смерті П. А. Столипіна з вересня 1911 р. в Думі спостерігалася тенденція до поправління октябристів, що створило сприятливе підґрунтя для формування октябристсько-націоналістичного блоку. Частина правих лідерів здійснила низку кроків щодо укладення союзу з октябристами та націоналістами, вважаючи, що в такому тріумвіраті, можна буде досягти бажаного поправління. Передумови створення блоку обговорювались у О. О. Бобринського на Галерній 23 жовтня 1911 р. в присутності представників правих і націоналістів обох палат (Дякин, В. С., 1988, с. 20). Хоча конкретних домовленостей досягти не вдалося, схильність правих та центристів до співпраці знайшла відображення у спільному обговоренні політичної тактики напередодні думських засідань. Тож протягом листопада 1911 р. – лютого 1912 р. політичним осередком для зустрічей лідерів правих і націоналістів був салон О. О. Бобринського, що формально вважався салоном його дружини Надії Олександрівни, а на шпальтах газет називався філією салону С. С. Ігнат'євої. За цей період тут відбулися наради за участю 150 членів правих і націоналістів обох палат, де обговорювались питання, що мали розглядатися на черговій сесії Думи та Ради: про зміну віросповідання, надання спадкових прав жінкам тощо (Дякин, В. С., 1988, с. 26). Представники правого крила ухвалили рішення щодо спільного виступу у Думі з їх критикою. Незважаючи на активний наступ в Думі та Раді, законопроект все ж таки був ухвалений, однак спільними зусиллями правих і центристів вда-

лося домогтися внесення значних змін і поступок на підтримку православної віри.

Опозицію правих і центристів викликав також законопроект про зрівняння жінок у спадкових правах із чоловіками, в якому представники помісного дворянства вбачали загрозу для подальшого існування великого землеволодіння (Дякин, В. С., 1988). Як наслідок, спільними зусиллями законопроект був відхилений обома палатами парламенту. Ще однією спільною перемогою правих і націоналістів стало рішення про збереження статті 51 Статуту про покарання, що залишала за мировими судьями право накладання покарань за самовільне залишення робітниками своїх місць.

Таким чином, скоординована діяльність лідерів правих і націоналістів продемонструвала свої переваги і дозволила втілити у життя обрану політичну платформу легітимним шляхом. Зосередження політичної активності навколо салону О. О. Бобринського сприяло зростанню авторитету графа в урядових та парламентських колах та, вочевидь, певною мірою вплинуло на його входження до Державної ради з 1 січня 1912 р.

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що політичний світогляд О. О. Бобринського ґрунтувався на цілковитій підтримці самодержавного устрою та переконанні в необхідності збереження провідної ролі консервативного дворянства не лише у соціальній структурі, а й у державному механізмі. Запорукою участі консервативного дворянства у виробленні політичного курсу граф справедливо вважав його ідеологічну та організаційну консолідацію для вироблення спільної платформи та проектів реформ щодо актуальних проблем, підготовки «своїх» представників до Державних думи та вироблення механізмів співпраці з урядовими колами та монархом. Ці завдання досить успішно виконувались на засіданнях очолюваної ним організації ОД у 1906–1907 рр. та знайшли відображення у проведенні бажаної аграрної та виборчої реформ урядом П. А. Столипіна та отримання О. О. Бобринським депутатського мандату. Позаяк відзначимо критичне ставлення графа до Державної думи як законодавчого органу влади. Він ставив під сумнів доцільність російського парламенту та вважав уряд єдиним важелем у проведенні того чи того законопроекту. Звідси стрижневим напрямом у думській діяльності О. О. Бобринського було зосередження уваги на розстановці та перегрупованні політичних сил в організаційних структурах парламенту в умовах протистояння з урядом П. А. Столипіна. Політична тактика боротьби графа та його однодумців здебільшого зводилась до критики урядових законопроектів з уміло заготовленою на з'їздах ОД мотивацією, що полягала у звинуваченнях в обмеженні дворянських прав. Проте засто-

совувалися й інші політичні технології: домовленість про одностайну підтримку найрадикальніших поправок опозиції на засіданнях Держдуми з усвідомленням провалу законопроекту під час розгляду в Державній раді, «традиційні» бесіди графа з Миколою II. Факт обізнаності Олексія Олександровича в придворній політичній ситуації, характері відносин царя з П. А. Столипіним, урахування його психологічних особливостей були вагомими важелями для координації стратегії як у Думі, так на засіданнях ОД.

Бібліографічні посилання

Аврех, А. Я., 1991. *П. А. Столыпин и судьбы реформ в России*. Москва : Политиздат.

Аврех, А. Я., 1966. *Царизм и третьеиюньская система*. Москва : Наука.

Ананьин, Б. В., Ганелин, Р. Ш., Дякин, В. С., 1984. *Кризис самодержавия в России, 1895–1917*. Ленинград : Наука.

Бобринский, А. А., 1910. *Доклад графа А. А. Бобринского на заседании 17 марта 1910 г. 6-го Съезда УОДО*. Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова.

Бобринский А. А., б/д. «Только не назад». *Беседа на современные вопросы. Еврейский вопрос*. Рукопись. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 228. Москва : Російський державний архів давніх актів, 40 арк.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1908. Санкт-Петербург : Бесплатное приложение к газете «Речь», соз. 3, сес. 1, ч. 1, зас. 1–35.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1909. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 2, ч. 3, зас. 71–100.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1910. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 4, ч. 1, зас. 1–38.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1911. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 4, ч. 2, зас. 39–73.

Дневники Бобринского А. А. о русско-японской войне и революции 1905 г., 26.01.1904–05.05.1905. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 292. Москва : Російський державний архів давніх актів, 218 арк.

Дневники Бобринского А. А. с записями о текущих событиях общественно-политической жизни России, 20.09.1910–02.04.1911. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 294. Москва : Російський державний архів давніх актів, 40 арк.

Дякин, В. С., 1978. *Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.* Ленинград : Наука.

Дякин, В. С., 1988. *Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.* Ленинград : Наука.

Записка Бобринского А. А. Николаю II об отношении крестьянства к революции 1905 г., 1908. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 703. Москва : Російський державний архів давніх актів, 3 арк.

Калинычев, Ф. И., сост., 1957. *Манифест об учреждении булыгинской думы от 6 августа 1905 г.* Государственная дума в России (в документах и материалах). Москва : Государственное издательство юридической литературы, сс. 30–31.

Викладений у статті матеріал може бути використаний у дослідженні діяльності партій правого спрямування Державної думи II та III скликань, проблем політизації дворянства в Російській імперії зазначеного періоду, а також у подальшому вивченні суспільно-політичної, державної діяльності представників династії графів Бобринських.

Корелин, А. П., сост., 2001. *Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.* В 3-х т. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), т. 2 (1909–1912), кн. 1. (1909–1910).

Наброски речей А. А. Бобринского, произнесенные в Отечестве Союзе, 07.12.1905. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 267. Москва : Російський державний архів давніх актів, 16 арк.

Петергофское совещание о проекте Государственной думы под личным его Императорского Величества председательством: Секретные протоколы., 1905. Доступно: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/browser.html?clear=true&perspective=popup&id=43561046>> [дата звернення: 19.05.2019].

Письмо А. Нарышкина П. Столыпину, б/д. Ф. 434. Оп. 2. Спр. 41. Москва : Державний архів Російської Федерації, 72 арк.

Речь Бобринского А. А., произнесенная в «Клубе русских националистов» в Киеве о деятельности III Государственной думы, б/д. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 303. Москва : Російський державний архів давніх актів, 25 арк.

Речь кандидата в депутаты I Гос. думы Бобринского А. А. (монархиста) своим избирателям по Адмиралтейскому участку с изложением своей программы политических взглядов и убеждений, 1905–1906. Ф. 1412. Оп. 2. Спр. 176. Москва : Російський державний архів давніх актів, 39 арк.

Селунская, Н. Б., Бородин, Л. И., Григорьева, Ю. Г., Петров, А. Н., 1996. *Становление российского парламентаризма начала XX века*. Москва : Москгорархив.

Соловьев, Ю. Б., 1981. *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.* Ленинград : Наука.

Статья Бобринского А. А. о роли духовенства в Земском собрании, б/д. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 706. Москва : Російський державний архів давніх актів, 14 арк.

Статья Бобринского А. А. об аграрном вопросе в России, 1908. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 702. Москва : Російський державний архів давніх актів, 12 арк.

Статья члена Госдумы Бобринского А. А. под заголовком «Оппозиция Его Величества», 22.06.1909. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 192. Москва : Російський державний архів давніх актів, 3 арк.

Чернікова, Н. С., 2018. О. О. Бобринський як лідер Об'єднаного дворянства. *Проблеми політичної історії України*. Дніпро : Грані, вип. 13, с. 61–72.

References

- Avrekh, A. Ya., 1991. *P. A. Stolypin i sudby reform v Rossii* [P. A. Stolypin and the fate of reforms in Russia]. Moskva: Politizdat (in Russian).
- Avrekh, A. Ya., 1966. *Tsarizm i tretyeyunskaya sistema* [Tsarism and the Third System of June]. Moskva: Nauka (in Russian).
- Ananin, B. V., Ganelin, R. Sh. and Dyakin, V. S., 1984. *Krizis samoderzhaviya v Rossii. 1895–1917* [The crisis of autocracy in Russia, 1895–1917]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- Bobrinskiy, A. A., 1910. *Doklad grafa A. A. Bobrinskogo na zasedanii 17 marta 1910 g. 6-go Syezda UODO* [Count A. A. Bobrinskiy's Report at the meeting on March 17, 1910 of the 6th Congress of AUNS]. Sankt-Peterburg: Printing house of M. A. Aleksandrov (in Russian).
- A. Bobrinskiy, A., w/d. «Just not back». *Conversation on contemporary issues. The Jewish Question*. Manuscript. Fund 1412. Inventory 8. File 228. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 40 p.
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1908. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: Free App for Newspaper «Rech», convocation 3, session 1, part 1, meeting 1–35 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1909. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 2, part 3, meeting 71–100 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1910. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 4, part 1, meeting 1–38 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1911. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 4, part 2, meeting 39–73 (in Russian).
- A. Bobrinsky's diaries about the Russian-Japanese war and the revolution of 1905*, 26.01.1904–05.05.1905. Fund 1412. Inventory 8. File 292. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 218 p.
- A. Bobrinsky's diaries with notes on current events in the socio-political life of Russia*, 20.09.1910–02.04.1911. Fund 1412. Inventory 8. File 294. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 40 p.
- Dyakin, V. S., 1978. *Samoderzhaviye, burzhuaziya i dvoryanstvo v 1907–1911 gg.* [Autocracy, the bourgeoisie and the nobility in 1907–1911]. Leningrad: Nauka (In Russian).
- Dyakin, V. S., 1988. *Burzhuaziya. dvoryanstvo i tsarizm v 1911–1914 gg.* [The bourgeoisie, the nobility and tsarism in 1911–1914]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's note to Nicolay II on the attitude of the peasantry towards the revolution of 1905*, 1908 g. Fund 1412. Inventory 2. File 703. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 13 p.
- Kalinychev, F. I., comp., 1957. *Manifest ob uchrezhdenii bulyiginskoy dumy (ot 6 avgusta 1905 g.)* [The manifesto on the establishment of the Buligin Duma (dated August 6, 1905)]. Gosudarstvennaya дума v Rossii (v dokumentakh i materialakh) [State Duma in Russia (in documents and materials)]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, pp. 30–31 (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's sketches of speeches delivered in the Fatherland Union*, 07.12.1905. Fund 1412. Inventory 2. File 267. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 16 p.
- Korelin, A. P., comp., 2001. *Obyedinennoye dvoryanstvo. Syezdy upolnomochennykh gubernskikh dvoryanskikh obshchestv. 1906–1916.* [The United nobility. Congresses of authorized provincial noble societies. 1906–1916: in 3 volumes]. In 3 vols. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), vol. 2. (1909–1912). Book 1. (1909–1910) (in Russian).
- Peterhofskoye soveshchaniye o projekte Gosudarstvennoy dumy pod lichnym ego Imperatorskogo Velichestva predsedatelstvom: Sekretnyye protokoly*, 1905 [The Peterhof meeting on the draft of State Duma under the personal chairmanship of His Imperial Majesty: Secret protocols]. Available at: <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/browser.html?clear=true&perspective=popup&id=43561046> [Accessed 19.05.2019] (in Russian).
- A letter from A. Naryshkin to P. Stolypin*, w/d. Fund 434. Inventory 2. File 41. Moscow: State Archive of the Russian Federation, 72 p.
- A. A. Bobrinskiy's speech at the Club of Russian Nationalists in Kiev about the Third State Duma proceedings*, w/d. Fund 1412. Inventory 2. File 303. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 25 p.
- A. A. Bobrinskiy's speech as a candidate for deputies of the 1st State Duma to his voters in the Admiralty district with outlining his program of political views and beliefs*, 1905–1906. Fund 1412. Inventory 2. File 176. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 39 p.
- Selunskaya, N. B., Borodkin, L. I., Grigoryeva, Yu. G. and Petrov, A. N., 1996. *Stanovleniye rossiyskogo parlamentarizma nachala XX veka* [The formation of Russian parliamentarism of the early twentieth century]. Moskva: Moskgorarkhiv (In Russian).
- Solovyev, Yu. B., 1981. *Samoderzhaviye i dvoryanstvo v 1902–1907 gg.* [Autocracy and the nobility in 1902–1907]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's article about the role of the clergy in Zemsky assembly*, w/d. Fund 1412. Inventory 2. File 706. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 14 p.
- A. A. Bobrinskiy's article about the agrarian question in Russia*, 1908. Fund 1412. Inventory 2. File 702. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 12 p.
- A. A. Bobrinsky's article as Duma member entitled «His Majesty's Opposition»*, 22.06.1909. Fund 1412. Inventory 2. File 192. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 3 p.
- Chernikova, N. S., 2018. O. O. Bobrinskyi yak lider Obiednanoho dvoryanstva [O. O. Bobrinsky as the leader of the United Nobility]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* [Problems of the political history of Ukraine]. Dnipro: Hrani, issue 3, pp. 61–72 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 139–150

doi 10.15421/26200112

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477–04)–054.73(=162.1)(=112.2)»1935/1936»

Виселення польського та німецького населення з прикордонних областей УСРР до Казахської РСР у 1935–1936 рр.

О. Д. Розовик

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–1874–1945

lesya1988@gmail.com

Національний медичний університет

імені О. О. Богомольця,

пр. Перемоги, 34, м. Київ,

Україна, 03056

Анотація. Метою статті є розкриття процесу примусового виселення польського і німецького населення з прикордонних регіонів Української СРР до Казахської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (з 1936 р. – Казахська РСР) у період 1935–1936 рр. на основі аналізу маловідомих документів, що зберігаються в архівах Служби безпеки України. *Методологія* дослідження ґрунтується на принципах історизму та науковості а також на використанні історико-генетичного, проблемно-хронологічного та порівняльного методів. *Висновки:* У 1935–1936 рр. радянська влада проводила політику примусового виселення мешканців з територій біля західного кордону Української СРР. Прикордонні райони перебували під наглядом військового командування республіки того часу. Кордон на початку 1930-х рр. почав активно зміцнюватися, а прикордонна територія на 7,5 км визначалася як еспланадна (тобто територія між військовими або укріпленими об'єктами і поселеннями). На думку радянського керівництва, необхідно було виселити місцеве населення з цієї території, у тому числі польське та німецьке. Під особливу увагу НКВС потрапили жителі західних регіонів УСРР, які в більшості своїй мали негативне

ставлення до радянського режиму і родичів за кордоном, а у разі майбутнього збройного конфлікту з сусідніми країнами могли б підтримати іноземні війська. Таких населених пунктів нараховувалося 178 одиниць. У них мешкало 4232 польські й 1357 німецьких сімей загальною чисельністю понад 27 тис. осіб. Але згодом загальна чисельність запланованих переселенців зросла до 15 тис. сімей що складало 70 тис. осіб. У зв'язку з тим, що всі вільні землі у південно-східних областях республіки були заселені ще у 1920-х рр., то названу кількість польських та німецьких сімей було заплановано переселити переважно у Казахстан. *Висновки.* У 1935–1936 роках співробітники органів НКВС виселили з прикордонних районів УСРР не тільки українське населення, але й жителів польських і німецьких національних районів. Станом на 1936 р. більше ніж 74 тис. осіб було виселено з Вінницької, Київської та Одеської областей в Казахську РСР. Таким чином, примусове виселення мешканців прикордонних територій стало продовженням репресивної політики радянського режиму як засобу подолання протестних рухів жителів Української СРР. *Практичне значення:* результати дослідження окреслюють коло малодосліджених проблем, які можуть бути досліджені у майбутньому з розсекреченням нових документів цього періоду; інформація, подана у статті, може використовуватися при розробці навчальних програм. *Оригінальність:* дослідження базується на маловідомих документах, що зберігаються в архівах Служби безпеки України. *Наукова новизна:* стаття доповнює масив історичних досліджень національної та репресивної політики радянської влади що робить його актуальним і заповнює прогалини в історичних даних щодо примусових виселень середини 1930-х років. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: виселення; еспланадна зона; поляки; німці; Українська СРР; Казахська РСР.

Надійшла до редколегії 10.03.2020

Прорецензована 27.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 139–150

doi 10.15421/26200112

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477–04)–054.73(=162.1)(=112.2)»1935/1936»

Выселение польского и немецкого населения из приграничных областей УССР в Казахскую ССР в 1935–1936 гг.

О. Д. Розовык

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–1874–1945

lesya1988@gmail.com

*Национальный медицинский университет
 имени О. О. Богомольца,
 пр. Победы, 34, г. Киев, Украина, 03056*

Аннотация. Целью статьи является раскрытие процесса принудительного выселения польского и немецкого населения из приграничных регионов Украинской ССР в Казахскую Автономную Советскую Социалистическую Республику (с 1936 г. – Казахская ССР) в период 1935–1936 гг. на основе анализа малоизвестных документов, хранящихся в архивах Службы безопасности Украины. **Методология** исследования основывается на принципах историзма и научности, а также использовании историко-генетического, проблемно-хронологического и сравнительного методов. **Результаты:** В 1935–1936 гг. советская власть проводила политику принудительного выселения жителей из территорий у западной границы Украинской ССР. Пограничные районы находились под наблюдением военного командования республики того времени. Граница в начале 1930-х гг. начала активно укрепляться, а пограничная территория в 7,5 км определялась как эспланадная (то есть, территория между военными или укрепленными объектами и поселениями). По мнению советского руководства, необходимо было выселить местное население с этой территории, в том числе польское и немецкое. Под особое внимание НКВД попали жители западных регионов УССР, которые в большинстве своем имели негативное отношение

к советскому режиму и родственников за границей, а в случае будущего вооруженного конфликта с соседними странами могли бы поддержать иностранные войска. Таких населенных пунктов насчитывалось 178 единиц. В них проживало 4232 польские и 1357 немецких семей общей численностью более 27 тыс. человек. Но впоследствии общая численность запланированных переселенцев возросла до 15 тыс. семей, что составляло 70 тыс. человек. В связи с тем, что все свободные земли в юго-восточных областях республики были заселены еще в 1920-х гг., названное количество польских и немецких семей было запланировано переселить преимущественно в Казахстан. **Выводы.** В 1935–1936 годах сотрудники НКВД выселили не только украинское население, но и жителей польских и немецких национальных регионов. По состоянию на 1936 год, более 74 тыс. человек были переселены из Винницкой, Киевской и Одесской областей в Казахскую ССР. Таким образом, принудительное выселение населения из приграничных территорий стало продолжением репрессивной политики советского режима как средства преодоления протестных движений жителей Украинской ССР. **Практическое значение:** результаты исследования очерчивают круг малоисследованных проблем, которые могут быть исследованы в будущем с рассекречиванием новых документов этого периода; информация, представленная в статье, может использоваться при разработке учебных программ. **Оригинальность:** исследование базируется на малоизвестных документах, хранящихся в архивах Службы безопасности Украины. **Научная новизна:** статья дополняет массив исторических исследований национальной и репрессивной политики советской власти, что делает его актуальным и заполняет пробелы в исторических данных о принудительных выселениях середины 1930-х годов. **Тип статьи:** эмпирическая.

Ключевые слова: выселение; эспланадная зона; поляки; немцы; Украинская ССР; Казахская ССР.

Поступила в редколлегию 10.03. 2020

Прорецензирована 27.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 139–150

doi 10.15421/26200112

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**The eviction of Polish and German
 population from the border
 regions of the Ukrainian SSR to
 the Kazakh SSR in 1935 – 1936**

O. D. Rozovyk

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0002–1874–1945

lesya1988@gmail.com

*Bohomolets National Medical University,
 Peremohy Avenue, 34, Kyiv, Ukraine, 03056*

Abstract. *The aim* of the article is to reveal the process of forced eviction of the Polish and German population from the border regions of the Ukrainian SSR to the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (since 1936 – the Kazakh SSR) in the period of 1935 – 1936 based on the analysis of little-known documents stored in the archives of the Security Service of Ukraine. The research *methodology* is based on historical and scientific principles, as well as the use of historical-genetic, problem-chronological and comparative methods. *Results:* In 1935 – 1936, the Soviet government pursued a policy of forced eviction of residents from the territories near the western border of the Ukrainian SSR. The border areas were under the supervision of the military command of the republic at that time. In the early 1930s the border began to be actively fortified, and the border area of 7.5 km was defined as esplanade (that is, a territory between military or fortified objects and settlements). According to the Soviet leadership, it was necessary to evict the local population from this territory, including Polish and German people. Residents of the western regions of the Ukrainian SSR came under special attention of the NKVD, who for the most part had a negative attitude towards the Soviet

regime. Besides, they had relatives abroad, and in the case of a future armed conflict with neighboring countries, they could support foreign troops. There were 178 such settlements. They were home to 4,232 Polish and 1,357 German families with a total number of more than 27,000 people. But subsequently, the total number of planned migrants increased to 15,000 families, which amounted to 70,000 people. Due to the fact that all vacant lands in the southeastern regions of the republic were settled in the 1920s, it was planned to move the named number of Polish and German families mainly to Kazakhstan. *Conclusions.* In 1935 – 1936, the NKVD officers evicted not only the Ukrainian population, but also residents of Polish and German national regions. In 1936, more than 74,000 people were resettled from Vinnitsa, Kiev and Odessa regions to the Kazakh SSR. Thus, forced eviction of population from the border areas became a continuation of the Soviet regime's repressive policy as a means of overcoming the protest movements of the inhabitants of the Ukrainian SSR. *Practical value:* the results of the study outline a range of little-studied problems that can be investigated in the future with declassification of new documents of this period; the information presented in the article can be used in the development of educational programs. *Originality:* the study is based on little-known documents stored in the archives of the Security Service of Ukraine. *Scientific novelty:* the article supplements historical research on the national and repressive policies of the Soviet regime, which makes it topical and fills in the gaps in historical data on forced evictions of the mid-1930s. *Article type:* empirical.

Keywords: eviction; esplanade zone; Poles; Germans; the Ukrainian SSR; the Kazakh SSR..

Received 10.03.2020

Reviewed 27.03.2020

Accepted 06.05.2020

Formulation of the problem. The Soviet Union began to curtail its indigenous policies and began repression against so-called «enemy nations» during the first half of the 1930s. Soviet authorities discriminatory actions against socio-economic and religious life of Germans were sporadically observed in the 1920s. In the early 1930s, this nationality was also considered hostile. This situation of national minorities in the USSR was to some extent caused by the deterioration of relations between the state and the European countries. At this time, representatives of Polish and German nationalities began to be perceived by the Soviet authorities as «spies» acting against the USSR. One of the ways to solve this problem was to relocate the population from the border area, which is discussed below.

Historiography. The issue of repression and deportation in the USSR has long been left without proper coverage due to political circumstances. Historians gained access to previously secret archival documents only after Ukraine's independence. Among the historians studying the problems of forced resettlement of various social groups from the territory of the Ukrainian SSR, Oleg Kalakura can be singled out. In the monograph «Poles in ethnopolitical processes in Ukraine in the twentieth century» he shows the situation of the Polish national minority in the USSR. In particular, the researcher notes the decision of the Central Committee of the Communist Party and the Ukrainian Central Executive Committee to evict Poles to Kazakhstan, the formation of Soviet propaganda image of «hostile nations» (Kalakura, O.).

Bohdan Chirko's monograph deals with the persecution of the German national minority and some facts of deportation to the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (Chirko, B.).

In his monograph Volodymyr Adamovsky notes the reasons and course of deportations from the Ukrainian SSR during the first half of the 20th century, as well as the number of deportees from the border to Kazakhstan in 1936 (Adamovsky, V.).

Volodymyr Serhiychuk's monograph deals with forced eviction of Ukrainians since the era of the Russian Empire, including the 20th century. The author also presents materials on the deportation of Ukrainians collected not only from the territory of Ukraine, but also from other regions of the USSR (Sergiychuk, V.).

In modern Ukrainian historiography, the term «deportation» is often used by researchers in relation to this problem (Adamovsky, V.; Bazhan, O.), terms «deportation», «resettlement of nations» are less used (Kalakura, O.). Also, in many works, researchers use such concepts as «forced relocation», «deportation» and «eviction» (Chirko, B.). The term «deportation» is used for the process of eviction of non-residents in English-language scientific circulation. Based on a UN document (human rights, pp. 3 – 6), the author of this

article uses the term «forced eviction» to describe the process of eviction of citizens from the territory of the USSR, which took place in the mid-1930s.

The aim of the article is to analyze little-known documents stored in the archives of the Security Service of Ukraine, to reveal the process of eviction of Polish and German population from the border regions of the Ukrainian SSR to the Kazakh SSR during 1935 – 1936.

Presentation of the main materials and results.

In 1920, the Soviet-Polish war took place, which ended with the Riga Peace Treaty (March 1921). The Treaty gave Poland Western Ukraine. Thus, the southwestern border of the republic bordered on Romania and Poland. The length of this border was about 1,200 km and the border area was inhabited by 500,000 Ukrainians and members of national minorities – Moldovans, Jews, Germans, Poles. In the early 1920s at the request of the Romanian and Polish governments the process of resettlement from the border zone into Ukraine of the inhabitants of those settlements that fell into the border zone during the demarcation line began. There were some cases when the border passed directly through a farm, village or near a settlement. In the early 1920s there were 48,000 such yards with 250,000 people. Another reason for the resettlement of residents of the border zone on free lands of Ukraine, especially farms from Volyn province, was their acute landlessness. Here one farm with a number of 5 – 7 people had 2.5 – 4 desyatin¹ of land¹. In addition, the soils in these regions were infertile and the vast majority of the population lived on the brink of poverty (Zemlezabezpechennya..., p. 23). Therefore, during 1922 – 1925, the population in the border area, according to the decision of the CPC of the USSR², was relocated mainly to free lands of southern Ukraine. They built 1920 villages and hamlets in the region. They were inhabited by 24,229 families of migrants from the border area. Another part of the families settled in different villages and towns of the south-eastern districts of the USSR. (Do kolehiyi..., pp. 8, 9).

The border area, which was defined as 7.5 km, totaled about 9,000 km². Resettlement process from these areas continued through the second half of the 1930s inclusive. It should be noted that with the formation of the collective farm-cooperative system of production in agriculture in the mid-1920s, the process of resettlement of population from the border zone stopped (Stan kooperatyvnoyi spravy..., p. 74). This was primarily due to economic reasons, as the beginning of

¹ 1 desiatyna – it was 1,09 hectares of land.

² Rada narodnykh komisariv - The Council of People's Commissars. It was the central administrative and executive authority. It had the right to take some legislative acts.

continuous collectivization in Ukraine led to socialization of land, which in itself began to solve the problem of landlessness of the peasantry. If in the 1920s the resettlement process was caused by the foreign policy factor and the economic condition of the border population, in the early 1930s it was mainly due to political motivation. The Soviet government took the policy of citizen's mass migration in the late 1920s as a means for overcoming the protest movements. This was the notorious fight against *kurkuls*.³ Repressions against Poles and Germans began immediately after the establishment of the Bolshevik authorities in Ukraine. Since 1919 punitive functions had been performed by the All-Ukrainian Extraordinary Commission, and since 1922 by the State's United Political Administration. A campaign was launched against the Catholic and in general against all churches, as well as eviction of large Polish and German landowners from the western regions of Ukraine where they predominantly lived. In 1926, the People's Commissariats of Land Affairs and Justice sent instructions to local councils informing that former large landowners were not allowed to live in their estates and border regions in general. In 1928 the VUTSVK (Ukrainian Central Executive Committee) issued an order to all district executive committees to evict all wealthy Polish landowners and to dismiss all persons of Polish nationality from the border guards (Kalakura, O., pp. 233, 240).

As a result of population uprising against violent collectivization in May 1929, the CC KP(b)U (The Central Committee of the Bolsheviks Communist Party of Ukraine) and the RNK (The Council People's Commissars of the Ukrainian SSR) issued special decrees on strengthening of the western border and eviction of all peasants, which posed danger to the authorities. Though, it should be noted that in November 1929 a resolution was issued which provided for resettlement of the population living in the area of 22 km along the border, voluntarily (Adamovsky, V., p. 55). In the spring of 1930, the deportation of 15,000 Poles began in Ukraine, and the image of «enemy nations», Polish and German «fascist elements», was actively formed in the press (Kalakura, O., p. 240).

At the same time, the grain procurement (*hlibozagotivla*⁴) crisis began. This was due to the fact

that the state bought bread from the peasants at very low prices, so that it became unprofitable for peasants to grow it. Also, at this time there was a period of drought. For non-fulfillment of the grain procurement plan, the peasants were fined, property was confiscated, and so on. The kulaks, «counter-revolutionaries», and church ministers were blamed for the grain crisis of 1931–1932. Therefore, in 1932, the expulsion of all «guilty» workers of collective farms, their directors, and wealthy owners outside the republic began to be carried out. At the same time, lawsuits against members of rebel organizations, often fictional, such as the «Polish Military Organization» and the «National Union of Germans in Ukraine» were implemented. Subsequently, since 1934, these lawsuits had been used to justify the deportations of national minorities, including from the borderline of the Ukrainian SSR.

In the later period, according to archival documents, grain procurement in the border areas in 1932 was slightly less plunderous than in the rest of the Ukrainian SSR territory. This was caused by the fact that the border population could protest the policy and flee massively to Romania and Poland. This would be a severe discredit of the Soviet government in the international arena, Stalin's policy of building socialism in the Soviet Union and so on. During the Holodomor (famine) of 1932–1934, residents from other regions of the USSR, the BSSR, and the RSFSR were relocated, although on a voluntary basis, to the regions most affected by the famine. They were mostly the members of collective farms who completely fulfill the grain provision plans and, of course, supported all socio-economic measures of the Soviet government. On the other hand, entire villages where movement against the Soviet rule was previously noted and which did not accept the policy of forced collectivization, were evicted by repressive authorities to the eastern regions of the USSR or to the Soviet Far East.

The leadership of the republic sought, through resettlement and often forced evictions, to suppress the protest movement that had matured among the rural population against accelerated collectivization, low wages on collective farms, and the artificially organized Holodomor. It should be noted here that in some regions of Ukraine such a phenomenon as famine lasted until the end of 1934 – early 1935, and the government of the republic did not take appropriate measures to avoid it.

What were the motives for the Soviet government to evict the population in the border area during 1935–1936?

In December 1929, the Presidium of the CEC of the USSR outlined the special status of the border zone of the USSR with its resolution on the eviction of people who arrived and settled there without spe-

³ *Kurkuls* – called rich peasants who used hired labor. During Stalin's collectivization of farms all peasants, even not rich, who opposed collectivization and policy of Soviet power, called *kurkuls* or *kulaks* (in Russian pronunciation).

⁴ *Hlibozagotivla* (preparation of the grain reserves) – it was the harvesting of grain that was planned and purchased by public authorities at the prices established by the government.

cial permission of local authorities and the OGPU.⁵ In December 1931, the USSR SNK aimed to «intensify the struggle for the elimination in the near future the influence of kulak-anti-Soviet elements ... to clean the border areas, in particular the Soviet, cooperative and collective farm apparatus from hostile and foreign elements, while replacing neutral and unreliable elements with tested and loyal workers ...» OGPU circular from the August 13, 1933 provided for the application of «extrajudicial repression» to people who did not want to leave voluntarily the area where they were forbidden to live (Postanova CPC SRSR №282/ss., p. 62; Postanova RNK SRSR vid 16/I-1932, p. 63). CK VKP(b)⁶ and the RNK of the USSR issued a decree on October 31, 1934 to evict from the border zone of the Ukrainian SSR «up to 1000 families of individual farmers». Moreover, the NKVS⁷ pledged to complete this operation within 12 days from the date of the decision. In December 1934 the NKVS leadership decided to «clean» the border and national areas in Vinnytsia region of the Ukrainian SSR and the AMSRR (Autonomous Moldavian Socialist Soviet Republic). It was recommended to prepare carefully the eviction of residents from Marhlevskiy and Tsilynskiy national areas. In the same month the Ukrainian SSR government approved the decision on the relocation of minorities from the border zone into the eastern regions of the republic and Union colonization fund (Protokol narady pry Narodnomu Komisari..., p. 37; Protokol narady u Narodnoho Komisara..., p. 58 – 59). This was facilitated by the fact that the border line began to be actively strengthened in the early 1930s. The border area of 7.5 km. was defined as an esplanade (ie, it is the area between military or fortified facilities and settlements). Accordingly, there was a need to evict the local population from this area. Moreover, the majority of the inhabitants of the western regions of the republic had a negative attitude towards the Soviet authorities and had relatives abroad, and in the case of a future armed conflict with neighboring countries, they could support foreign troops. This opinion was expressed by the residents of the national districts of the USSR.

Later, in November of 1934, the NKVS and the Soviet government developed the instruction which

specified who was to be evicted from the border zone. These were members of individual farms, families who did not fulfill the grain procurement plan (hlibozagotivlya), those who hid grain, those who protested against the seizure of bread in various ways, clergymen, and all those who were not loyal to the Soviet government, including representatives of national minorities. Resolutions on the eviction of such families were to be made by village councils, and evictions were to be approved and organized by district executive committees and regional executive committees (Postanova RNK USSR vid 14/IKH-1934 r..., p. 65; Plan provedennya..., p. 76). Special commissions, headed by members of the Communist Party, compiled lists of persons to be expelled to the northern regions of the Soviet Union. Following the government's decision, local authorities with representatives of the NKVS of the Ukrainian SSR selected the border villages from which Polish families had to be evicted into the eastern regions of Ukraine and the Soviet Union. There were 178 such settlements. They were inhabited by 4232 Polish and 1357 German families with total number of more than 27,000 people.

On 23 January 1935, a new decree of the Central Committee «On the relocation of the border zone of 8300 farms in connection with defensive considerations and the re-settlement in the border areas of 4 thousand of the best collective farms of the Kyiv and Chernihiv regions» came out. During February-March 1935, 8329 families were expelled from Kyiv and Vinnytsia regions to the eastern regions of the Ukrainian SSR, and 2,000 families from the border regions. Among them there were 615 Germans, 681 Poles, and 589 Ukrainians and 115 families of other nationalities. Most of them were directed to hard and dangerous work. The planned total number of immigrants was increased to 15,000 of families which was equal to 70,000 people. The above mentioned number of Polish and German families were scheduled to move mainly to the Kazakh SSR due to the fact that all the vacant lands in south-eastern regions of the republic were already inhabited in the 1920s (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 11.06.36..., pp. 83 – 84; Tov. Kosioru. 1.09.36 ..., p. 96; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 29.09.36..., p. 143). In early 1936, the leadership of the republic developed a plan to evict 15,000 families from the border regions to Kazakhstan. Among them 3,000 were moved to existing labour settlements in Karaganda region, 2,000 – to school and club premises, 14,000 farms were settled on new sites in Akmolinsky and Stalinsky areas of Karaganda region (Adamovskiy, V., p. 78).

At the same time, local authorities, heads of collective and state farms close to the border, inhabited by many Polish and German people, were forced to

⁵ The Union State's Political Directorate under the government. In 1934 the OGPU became a member of the NKVD of the USSR (formed from the NKVD of the RSFSR) as the Main Directorate of State Security (GUGB).

⁶ Central Committee of All-Union Communist Party Bolsheviks.

⁷ The People's Commissariat of Internal Affairs – the central authority of the punitive and repressive system of the USSR.

agitate these families to move to the eastern regions of the republic on a voluntary basis.

The first wave of such forcibly evicted people to Kazakhstan appeared during the NKVD operation in February 1935. The evictions were carried out from the following areas: Vinnytsia – 535; AMSRR – 265; Kyivska – 100; Odessa – 100 families. Border and military forces were involved and monitoring was enhanced throughout the border zone of 7.5 km so that the relocated people could not cross the border line. The eviction of the population was reported 10 days before the action, however, there were cases when even less time was given to prepare for departure. Of course, this led to the rejection of this policy of the Soviet power, which was manifested in attempts to cross the border, various protests, information about this is stated further (Sekretaryu TSK KP(b)U tov. Kosioru..., p. 6 – 9).

While considering the resettlement of German and Polish population to Kazakhstan, it should be noted that this process was intensive in 1936 and lasted until 1938. The relocation of these families in 1936 took place in two «waves» – April – June and September. Thus, during the first wave of resettlement, 4232 Polish and 1357 German families were evicted (27,023 people in total) from 6 border areas of Vinnytsia and Kyiv

regions to Karaganda oblast of the Kazakh ASSR. The NKVS classified these families as «unreliable» by the following indicators: linked with foreign countries – 970; related with consulates – 404; former smugglers – 690; suspicious of espionage – 512; families of persons convicted for counterrevolutionary activities – 417; religious activists – 481; former soldiers of the Polish and Ukrainian armies – 346; set against the Soviet authorities – 1747. These families were divided by the social composition as follows: 483 families – rich, 987 – owners of individual households and 4097 families were members of collective farms (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 11.06.36..., p. 84; Dovidka pro natsional'nyy..., p. 86).

A new expulsion began in September 1936 (4200 families from Kyiv and 5233 from Vinnytsia regions – 42,954 people in total). There were 6725 Polish and 2708 German families among them. They were socially classified as follows: 1073 families of rich peasants, 3060 – individual farmers and 5300 – members of collective farms (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 9.08.36..., p. 173 – 174; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 29.07.36..., p. 90). In total, 15,000 families were evicted from Kyiv and Vinnytsia regions (69,977 people) during 1936. Among them there were 11494 Polish families and 3506 German families (see Table 1).

Table 1.

National and social composition of immigrants from the cross-border areas of Kyiv and Vinnytsia regions to Kazakh SSR, 1936

District name	Relocated				National family composition		Social family composition		
	Fami- lies	People							
		Adult	Child- ren	Total	Poles	Germans	Kurkuls	Individual farmers	Collective farmers
Vinnytsia region									
Lyahovetskyi	500	1320	808	2128	500	–	53	68	379
Polonskyi	450	1107	826	1933	401	49	41	30	379
Antonynskyi	250	679	448	1127	249	1	3	62	185
Satanovskyy	500	1254	772	2026	500	–	30	145	325
Vazaliyskyi	300	793	464	1257	300	–	23	35	242
Orynenskyi	270	699	290	1089	270	–	16	36	218
St.Konstan- tynivskyi	300	774	591	1365	300	–	44	58	198
Teofipolskyi	499	1282	822	2104	499	–	9	41	449
Izyaslavskyi	299	796	604	1400	299	–	–	31	268
Kam'yanets- Podilskyi	500	1296	781	2077	500	–	16	91	393
Chemerovetskyi	363	931	572	1503	363	–	10	39	314
Smotrytskyi	300	833	447	1280	300	–	4	157	139
Yarmolynetskyi	250	656	397	1053	250	–	–	110	140
Horodokskyi	448	1235	653	1888	448	–	40	183	225
Vinnytsia region in total	5229	13665	8575	22230	5179	50	289	1086	3854
Kyiv region									
Emilchynskyi	1004	2501	2418	4919	542	462	1	253	750
Novograd-Volyn	550	1568	1138	2706	222	328	–	46	504

Table 1. (Continue)

District name	Relocated				National family composition		Social family composition		
	Fami- lies	People							
		Adult	Child- ren	Total	Poles	Ger- mans	Kurkuls	Individual farmers	Collective farmers
Zhytomyr	300	777	599	1376	239	61	—	12	288
Baranowskyi	500	1401	1114	2515	404	96	115	115	270
Korosten	380	1098	801	1899	243	137	21	88	271
Chervono-armiyskyi	900	2455	1962	4417	203	697	35	63	802
Barashivskyi	570	1410	1482	2892	230	340	82	62	426
Kyiv region in total	4204	11210	9514	20724	2083	2121	254	639	3311
Relocated in September	9433	24865	18089	42954	7262	2171	543	1725	7165
Relocated in May – June	5567	15381	11642	27023	4232	1335	483	987	4097
Relocated in total during 1936	15000	40246	29731	69977	11494	3506	1026	2712	11262

Source: Dovidka pro natsional'nyy i sotsial'nyy sklad pereselentsiv..., pp. 145 – 146.

However, this process was not peaceful everywhere because most families were resettled forcibly. People arranged several kinds of protests. Firstly, there were attempts to cross the border in groups, secondly, spread of protests near village councils, open expression of opinions against the resettlement policy of the Soviet government, and finally, the most radical types of protest – burning their own houses and the threat of suicide. For example, in the village of Yarun (Yarunskyi district in Vinnytsia region) one of resettlers tried to burn the buildings of a rural activist who participated in the organization of the resettlement process. In Sloboda village one of the resettlers began to cut out his orchard, in order not to be used by the new owners of his house. In Yurkovschyna village of the same district a German resettler set his house on fire, the same actions were committed by a resettler from Aneta (Yarunsky district). There was a case of corn arson by a resettler at the railway station in Gorodnitskyi district. In Novograd-Volyn region local people spoke against relocation and noted that such actions of the authorities was open persecution on ethnic grounds. In Yarun and a number of other districts, there were cases of local people fleeing abroad to avoid resettlement, as well as mass protests against the government's violence.

In the process of resettlement, the NKVS arrested 123 people who carried out similar protests. The rest of the people who tried to avoid resettlement and cross the border with Poland were detained and returned to the railway stations for further transportation. (Tov. Popovu. Spetssvodka № 3..., pp. 20 – 28; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 11.06.36 ..., p. 84;

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. Spetssvodka № 8 ..., p. 115; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. Spetssvodka № 9-10..., pp. 115 – 117).

Departures of the population from those areas from which planned resettlement was not provided were also noted. In Yemelchanskyi, Chervonoarmiyskyi, Novograd-Volynskyi districts local population went to other parts of Ukraine remoted from the border regions, motivating it by the approaching of the war. In December 1936, 15 German and Polish families working at one of the factories left Gorodnytsia and Novohrad-Volynskyi districts on their own, according to official data. There were also cases when families themselves applied to the District Executive Committees for a desire to move to Kazakhstan, as their relatives lived there and in order not to remain alone among the Ukrainian population. Such facts were recorded in Olevsk and Horodnytsia districts (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 22.05.36..., p. 19; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 23.05.36..., p. 22; Tov. Popovu. 31.05.36..., p. 25; Tov. Popovu. Spetssvodka № 3..., p. 27; Spetssvodka № 7..., p. 44; Tov. Postyshevu P.P...., p. 150).

Polish and German population did not want to leave their inhabited places, because they lived in one or another settlement sometimes for several generations. The territory where Poles and Germans were relocated was almost unprepared for people to settle there. This was determined by such factors as the lack of material for housing, there were no roads, transport, communications, social and domestic spheres, and the land was virgin or fallow.

Regarding the organization of resettlement, it should be noted that all settlers were paid for working days on the collective farm, for crops that were to be given to them. Displaced people who did not have their own food were allocated certain amounts of money. The wagons in which the migrants were staying had security guards, medical staff, isolation wagons and marching kitchens. Cattle, necessary fodder and agricultural implements were sent along with the settlers. Thus, in 1936, the settlers carried with them 3,700 horses, 7,636 cattle and 5,006 small cattle, as well as more than 71,000 birds. Special wagons, service personnel and fodder were provided for their transportation and maintenance (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 30.11.36..., pp. 281 – 282; Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 11.06.36..., p. 85; Dovidka pro kil'kist' ..., pp. 148 – 149).

The NKVS leadership hoped that no more than 45,000 people would come to Kazakhstan, but in fact at the end of 1936 69,977 people were relocated, and the local government was not ready to accept so many people (Tov. Kosioru. 1.09.36..., p. 96; Dovidka pro kil'kist' ..., p. 146). This led to cases of poorly planned relocation of settlers and the lack of normal living conditions in the places of arrival.

Resettlers from Kyiv and Vinnytsia regions described settlement conditions in the letters to their relatives in Karaganda region of Kazakhstan: «... They unloaded us in the open desert, where there is just ground and sky. We are living in tents. It has been raining for three days. The tents are leaking, so it is very cold and we all are sleeping in clothes. Nothing is sown here. Typhus appeared and many children died, sometimes we have 2–3 deaths per day». Other resettlers told about absence of any socio-cultural conditions, and a large number of various unaffordable products: «... We have been travelling for 4 days. On Taincha station they unloaded us in the open field, and we stayed there for 4 days, then we were brought 60 kilometers far away. There are a lot of products, you can get everything, but only if you have money. Earnings are poor and you work more than at home. Generally, it is very bad ...» (Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 9.08.36..., p. 175; Spetssvodka № 7 ..., p. 42 – 44).

In 1936 to accommodate the resettlers, 37 new settlements were built and 468,500 hectares of land were allocated to farms. For one farm there were 26 to 68 hectares of land, from which 20 to 55 hectares were conditionally suitable (Adamovskyi, V., pp. 78, 81). The farms received much more land than they had

in Ukraine. However, these lands were often virgin or barren. Also, people were not sufficiently provided with tools to process the land. The climate of Kazakhstan was different from Ukraine's. These conditions did not facilitate the adaptation of resettlers to a new life.

Due to the reasons mentioned above, the first settlers who arrived in such areas sought to leave their settlements and the lands allotted to them immediately. Some of them returned to the villages from where they were relocated, and others – to the cities and villages of Ukraine, Belarus, the European part of the RSFSR. However, according to a resolution of the OGPU of April 22, 1931, persons expelled from the border area were deprived of the right to return, even when their eviction expired. A special passport regime was created in all areas adjacent to the border. And from August 1933, special commissions were organized at the local branches of the OGPU, which controlled the entire population that arrived in the regime zone. In the absence of a residence permit, such people were sent back to previous settlements (Postanova RNK SRSR № 282/ss..., p. 62; Postanova RNK SRSR vid 16/I-1932..., p. 63).

Conclusions. In the late 1920s, the Soviet government developed a series of regulations on the special status of the border area, which was due to a number of reasons. 7.5 km area along the border and plus 20 kilometers of adjacent territory became esplanade. The government feared that in the case of a future military conflict, the local population, which had always been negative about the government's socio-economic policies, would help the armies of other states. In 1929, it was finally decided to evict from the border all those disloyal to the government and replace this population with collective farmers and members of the CP(b)U from other regions of the USSR. Between 1935 and 1936, the NKVD expelled 15,900 German and Polish families from Vinnytsia, Kyiv, and Odesa regions, amounting to more than 74,000 people. Most of them were deported to Karaganda region of the Kazakh SSR. Due to poor living conditions, some families, especially during the first wave of resettlement, tried to relocate to other regions of the USSR or return to their places of residence. Thus, the eviction of the Polish and German populations from the border regions was a continuation of repressive policy of the Soviet government as a means of overcoming protest movements of the people of the USSR.

Бібліографічні посилання

Адамовський В., 2007. *Ешелони у вічність: депортації населення у першій половині XX століття*. Кам'янець-Подільський: Видавництво Зволейко Д.Г.

Бажан О., 2017. *Депортации населения Украины в Казахстан в 1930–1940-е годы в документах советских спецслужб*. Міжнародна науково-практична конференція «Депортація народів в епоху тоталітаризму: історичні уроки». Караганда, Болашак-Баспа.

Довідка про національний та соціальний склад переселенців із прикордонних районів Київської і Вінницької областей в Казахстан польських і німецьких сімей. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 86.

Довідка про національний і соціальний склад переселенців із прикордонних районів Київської і Вінницької областей в Казахстан польських та німецьких сімей. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 145–146.

Довідка про кількість відправленої худоби із прикордонних районів Київської і Вінницької областей в Казахстан. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 147–149.

До колегії Наркомзесправ. Доповідна записка. Спр. 742. Оп. 8. Ф. 27. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, арк. 8, 9.

Землезабезпечення населення Волинської округи. Спр. 1157. Оп. 1. Ф. Р-1111. Житомир: Державний архів Житомирської області, арк. 23.

Калакура О., 2007. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст.: Монографія*. Київ: Знання України.

План проведення операції по прикордонним районам Київської області. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 75–79.

Постанова РНК СРСР № 282/сс. від 11-1/XII-1931. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 62.

Постанова РНК СРСР від 16/I-1932. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 63.

Постанова РНК УСРР від 14/IX-1934 р. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 65.

Протокол наради у Народного Комісара внутрішніх справ УСРР від 3 грудня 1934 р. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 31.

Протокол наради при Народному Комісарі внутрішніх справ УСРР від 6 грудня 1934 р. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 37.

Протокол наради у Народного Комісара внутрішніх справ УСРР від 6 грудня 1934 р. Спр. 13. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 58–59.

Секретарю ЦК КП(б)У тов. Косіору. Спр. 31. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 6–9.

Сергійчук В., 2017. *Депортації українців до Казахстану*. Вишгород: ПП Сергійчук М.І.

Спеціальне повідомлення про хід виселення із прикордонної смуги. Спр. 31. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 1–5.

Спецсводка № 7. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 41–44.

Спецсводка по переселенню в Казахстан польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської та Вінницької областей. 11.06.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 75–76.

Стан кооперативної справи. Спр. 171. Оп. 1. Ф. Р-327. Житомир: Державний архів Житомирської області, арк. 74.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 9.08.36. Спр. 55. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 173–175.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 30.11.36. Спр. 55. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 281–282.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 22.05.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 15–19.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 23.05.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 20–22.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. Спецсводка № 14. Про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської та Вінницької областей у Казахстан. 5.06.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 65–66.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 11.06.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 83–85.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 29.07.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 90–91.

Тов. Косіору. 1.09.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 96.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. Спецсводка № 8 по переселенню із прикордонних районів Київської і Вінницької областей в Казахстан. 08.09.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 113–115.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. Спецсводка № 9-10 по переселенню із прикордонних районів Київської і Вінницької областей в Казахстан. 10.09.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 116–118.

Тов. Косіору, тов. Постишеву. 29.09.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 143–144.

Тов. Попову. 31.05.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 23–25.

Тов. Попову. Спецсводка № 3. 25.05.36. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 26–28.

Тов. Постишеву П.П. Про виїзди робітників-німців і поляків із Городницького району. Спр. 59. Оп. 1. Ф. 16. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України, арк. 150.

Чирко Б., 2015. *Німецька національна меншість в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія*. Київ: АМУ.

Human Rights, 2014. *Forced Evictions*. Fact Sheet No. 25/Rev.1. New York, Geneva: United Nations.

References

Adamovskyi, V., 2007. *Eshelony u vichnist': veportatsiyi naseleennya u pershiy polovyni XX stolittya* [Echelons to eternity: deportations of the population in the first half of the XX century]. Kamyanets'-Podil's'kyu: Vydavnytstvo Zvoyleko D.G.

Bazhan O., 2017. *Deportatsyyi naselenyya Ukrainy v Kazakhstan v 1930–1940-e hody v dokumentakh sovets'kykh spetssluzhb*. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Deportatsiya narodiv v epokhu totalitaryzmu: istorychni uroky» [Deportations of the population of Ukraine to Kazakhstan in 1930–1940 in the documents of the Soviet secret services. International scientific-practical conference «Deportation of peoples in the era of totalitarianism: historical lessons»]. Karahanda, Bolashak-Baspa.

Dovidka pro natsional'nyy ta sotsial'nyy sklad pereselentsiv iz prykordonnykh rayoniv Kyiv's'koyi i vinnyts'koyi oblastey v Kazakhstan pol's'kykh i nimets'kykh simey [Information about national and social composition of migrants from border areas of Kyiv and Vinnytsia regions to Kazakhstan of Polish and German families]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 86 (in Russian).

Dovidka pro natsional'nyy i sotsial'nyy sklad pereselentsiv iz prykordonnykh rayoniv Kyiv's'koyi i Vinnyts'koyi oblastey v Kazakhstan pol's'kykh ta nimets'kykh simey [Information about the national and social composition of migrants from the border areas of the Kyiv and Vinnytsia regions to Kazakhstan of Polish and German families]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 145–146 (in Russian).

Dovidka pro kil'kist' vidpravlenuy khudoby iz prykordonnykh rayoniv Kyiv's'koyi i Vinnyts'koyi oblastey v Kazakhstan [Information on the number of livestock sent from the border areas of the Kyiv and Vinnytsia regions to Kazakhstan]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 147–149 (in Russian).

Do kolehiy Narkomzemsprav. Dopovidna zapyska [To the College of People's Commissars. Memorandum]. Fund 27. Inventory 8. File 742. Kyiv: Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy, pp. 8–9 (in Ukrainian).

Zemlezabezpechennya naseleennya Volyn's'koyi okruhy [Land support for the population of Volyn district]. Fund R-1111. Inventory 1. File 1157. Zhytomyr: Derzhavnyy arkhiv Zhytomyr's'koyi oblasti, p. 23 (in Ukrainian).

Kalakura, O., 2007. *Polyaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemlyakh Ukrainy u XX st.: monohrafiya* [Poles in ethnopolitical processes on the lands of Ukraine in the XX century: monograph]. Kyiv: Znannya Ukrainy.

Plan provedennya operatsiyi po prykordonnym rayonam Kyiv's'koyi oblasti [Plan of operation on border

areas of Kyiv oblast]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 75–79 (in Russian).

Postanova RNK SRSR № 282/ss. vid 11-1/XII-1931 [Resolution of the USSR RNA No. 282 / ss. dated 11-1 / XII-1931]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 62 (in Russian).

Postanova RNK SRSR vid 16/I-1932 [Resolution of the RNA of the USSR of 16 / I-1932]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 63 (in Russian).

Postanova RNK USRR vid 14/IKH-1934 r. [Resolution of the RNA of the USSR of 14 / IX-1934]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 65 (in Russian).

Protokol narady u Narodnoho Komisara vnutrishnikh sprav USRR vid 3 hrudnya 1934 r. [Protocol of the Meeting of the People's Commissar of the Internal Affairs of the Ukrainian SSR of December 3, 1934]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 31 (in Russian).

Protokol narady pry Narodnomu Komisariv vnutrishnikh sprav USRR vid 6 hrudnya 1934 r. [Protocol of the meeting of the People's Commissar of the Internal Affairs of the Ukrainian SSR of December 6, 1934]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 37 (in Russian).

Protokol narady u Narodnoho Komisara vnutrishnikh sprav USRR vid 6 hrudnya 1934 r. [Protocol of the Meeting of the People's Commissar of the Interior of the USSR of December 6, 1934]. Fund 16. Inventory 1. File 13. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 58–59 (in Russian).

Sekretaryu TSK KP(b)U tov. Kosioru [To the Secretary of the Central Committee of the CP(b)U, to Com. Kosior]. Fund 16. Inventory 1. File 31. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 6–9 (in Russian).

Sergiychuk, V., 2017. *Deportatsiyi ukraintsiv do Kazakhstanu* [Deportations of Ukrainians to Kazakhstan]. Vyshhorod: PP Serhiychuk M.I.

Spetsial'ne povidomlennya pro khid vyselennya iz prykordonnoy smuhy [Special notification of the eviction from the border zone]. Fund 16. Inventory 1. File 31. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 1–5 (in Russian).

Spetssvodka № 7 [Special Report No. 7]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 41–44 (in Russian).

Spetssvodka po pereselennyu v Kazakhstan pol's'kykh i nimets'kykh simey iz prykordonnykh rayoniv Kyiv's'koyi

ta Vinnyts'koyi oblastey. 11.06.36 [Special report on the resettlement of Polish and German families from the border regions of the Kyiv and Vinnytsia regions to Kazakhstan. 11.06.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 75–76 (in Russian).

Stan kooperatyvnoyi spravy [Status of cooperative affairs]. Fund R-327. Inventory 1. File 171. Zhytomyr: Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, p. 74 (in Ukrainian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 9.08.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 9.08.36]. Fund 16. Inventory 1. File 55. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 173–175 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 30.11.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 30.11.36]. Fund 16. Inventory 1. File 55. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 281–282 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 22.05.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 22.05.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 15–19 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 23.05.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 23.05.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 20–22 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. Spetssvodka № 14. Pro pereselennya pol's'kykh i nimets'kykh simey iz prykordonnykh rayoniv Kyivivs'koyi ta Vinnyts'koyi oblastey u Kazakhstan. 5.06.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. Special Report No. 14. About the resettlement of Polish and German families from border regions of Kyiv and Vinnytsia oblasts to Kazakhstan. 5.06.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 65–66 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 11.06.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 11.06.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 83–85 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 29.07.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 29.07.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 90–91 (in Russian).

Tov. Kosioru. 1.09.36 [To Comrade Cosior. 1.09.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 96 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. Spetssvodka № 8 po pereselennyy iz prykordonnykh rayoniv Kyivivs'koyi i Vinnyts'koyi oblastey v Kazakhstan. 08.09.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. Special Report No. 8 about resettlement from border areas of Kyiv and Vinnytsia oblasts to Kazakhstan. 08.09.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 113–115 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. Spetssvodka № 9-10 po pereselennyy iz prykordonnykh rayoniv Kyivivs'koyi i Vinnyts'koyi oblastey v Kazakhstan. 10.09.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. Special Report No. 9-10 about resettlement from border raions of Kyiv and Vinnytsia oblasts to Kazakhstan. 10.09.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 116–118 (in Russian).

Tov. Kosioru, tov. Postyshevu. 29.09.36 [To Comrade Cosior, Comrade Postyshev. 29.09.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 143–144 (in Russian).

Tov. Popovu. 31.05.36 [To Comrade Popov. 31.05.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 23–25 (in Russian).

Tov. Popovu. Spetssvodka № 3. 25.05.36 [To Comrade Popov. Special Report No. 3. 25.05.36]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, pp. 26 – 28 (in Russian).

Tov. Postyshevu P.P. Pro vyzizdy robitnykiv-nimtsiv i polyakiv iz Horodnyts'koho rayona [To Comrade Postyshev P.P. About departures of German workers and Poles from Horodnytskyi raion]. Fund 16. Inventory 1. File 59. Kyiv: Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, p. 150 (in Russian).

Chyrko, B., 2015. *Nimetska natsionalna menshyna v Ukrainy: etnopolitychny ta socialno-ekonomichni protsessy v umovah radyanskoi politychnoi systemy (persha polovyna XX stolittya): monographiya* [German national minority in Ukraine: ethnopolitical and socio-economic processes in the conditions of the Soviet political system (first half of the XX century): monograph]. Kyiv: AMU.

Human Rights, 2014. *Forced Evictions*. Fact Sheet No. 25/Rev.1. New York, Geneva: United Nations.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 151–162

doi 10.15421/26200113

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:314.728. –054.73(161.2)(430)»1945/1955»

Перші кроки нових австралійців з України на Terra Australis (кінець 1940 – перша половина 1950-х рр.)

О. А. Подобєд

доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–7819–1439

Researcher ID: AAA-1227–2020

o.a.podobyed@npu.edu.ua

Національний педагогічний університет імені

М. П. Драгоманова,

вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601

Анотація. Автор ставить за мету проаналізувати соціальну та професійну адаптацію нових австралійців з України наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х рр. **Методи дослідження:** аналіз і синтез, індукція та дедукція, методи бібліографічної та архівної евристики, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний. **Основні результати:** соціальна адаптація нових австралійців з України наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х рр. була нелегкою. Давалися взнаки тропічний континентальний сухий клімат; розпорошеність переселенців по території Австралії; відсутність «старих» українських емігрантів, а відповідно – організованого українського життя та й розраховувати доводилося лише на власні сили; мовний бар'єр був особливо відчутний для людей

старшого покоління; національна кухня австралійців, важливе місце в якій посідали страви з баранини. Водночас достатня заробітна плата і низькі ціни на товари першої необхідності дали можливість мігрантам після злиднених років у Європі покращити своє матеріальне становище і навіть збудувати власне житло. Непростою була і професійна адаптація. Вона видалася особливо складною для людей з вищою освітою. Їм довелося працювати переважно на будівництві й у сфері обслуговування. Після закінчення дворічного контракту не всі змогли знайти роботу за фахом. Не дивно, що частина нових австралійців, передусім з вищою освітою, через певний час з Австралії переїхала до США та Канади. Політика уряду Австралії, спрямована на швидку асиміляцію нових австралійців з України, зазнала невдачі. **Практичне значення:** рекомендовано для використання в навчальних курсах та узагальнювальних працях з історії України. **Оригінальність:** схарактеризовано особливості соціальної та професійної адаптації нових австралійців з України у повоєнні роки. **Наукова новизна:** вперше охарактеризовано соціальну та професійну адаптацію нових австралійців з України у другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр. **Тип статті:** описова.

Ключові слова: нові австралійці з України; соціальна адаптація; професійна адаптація; переходові табори.

Надійшла до редколегії 07.04.2020

Прорецензована 02.05.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 151–162

doi 10.15421/26200113

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:314.728.–054.73(161.2)(430)»1945/1955»

Первые шаги новых австралийцев из Украины на Terra Australis (конец 1940 – первая половина 1950-х гг.)

Е. А. Подобед

доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–7819–1439

Researcher ID: AAA-1227–2020

o.a.podobyed@npu.edu.ua

*Национальный педагогический университет
имени М. П. Драгоманова,
ул. Пирогова, 9, г. Киев, Украина, 01601*

Аннотация. Цель статьи – проанализировать социальную и профессиональную адаптацию новых австралийцев из Украины в конце 1940 – первой половине 1950-х гг. **Методы исследования:** анализ и синтез, индукция и дедукция, методы библиографической и архивной эвристики, проблемно-хронологический, сравнительно-исторический. **Основные результаты:** социальная адаптация новых австралийцев из Украины в конце 1940 – первой половине 1950-х годов была нелегкой. Сказывались тропический континентальный сухой климат; разбросанность переселенцев по территории Австралии; отсутствие «старых» украинских эмигрантов, а соответственно – организованной украинской жизни, рассчитывать приходилось только на собственные силы; для людей старшего поколения был особенно ощутим языковой барьер; национальная кухня австралийцев, важное место в которой занимали

блюда из баранины. В то же время достаточная заработная плата и низкие цены на товары первой необходимости позволили мигрантам после нищих лет в Европе улучшить свое материальное положение и даже построить собственное жилье. Непростой была и профессиональная адаптация. Она показалась особенно сложной для людей с высшим образованием. Им пришлось работать преимущественно на строительстве и в сфере обслуживания. После окончания двухлетнего контракта не все смогли найти работу по специальности. Неудивительно, что часть новых австралийцев, прежде всего с высшим образованием, через некоторое время из Австралии переехала в США и Канаду. Политика правительства Австралии, направленная на быструю ассимиляцию новых австралийцев из Украины, потерпела неудачу. **Практическое значение:** рекомендовано для использования в учебных курсах и обобщающих трудах по истории Украины. **Оригинальность:** охарактеризованы особенности социальной и профессиональной адаптации новых австралийцев из Украины в послевоенные годы. **Научная новизна:** впервые охарактеризовано социальную и профессиональную адаптацию новых австралийцев из Украины во второй половине 1940 – первой половине 1950-х гг. **Тип статьи:** описательная.

Ключевые слова: новые австралийцы из Украины; социальная адаптация; профессиональная адаптация; переходовые лагеря.

Поступила в редколлегию 07.04.2020

Прорецензирована 02.05.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 151–162

doi 10.15421/26200113

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**The first steps of new Australians from
 Ukraine to Terra Australis (late 1940 –
 first half of the 1950s)**

O. A. Podobied

Sc. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0002–7819–1439

Researcher ID: AAA-1227–2020

o.a.podobied@npu.edu.ua

*National Pedagogical Dragomanov University,
 Pirogova st. 9, Kyiv, Ukraine, 01601*

Abstract. The *purpose of the article* is to analyze the social and professional adaptation of new Australians from Ukraine in the late 1940 – first half of the 1950s. *Research methods:* analysis and synthesis, induction and deduction, methods of bibliographic and archival heuristics, problem-chronological, comparative-historical. *Main results:* the social adaptation of new Australians from Ukraine in the late 1940 – first half of the 1950s was not easy. They faced the following problems: tropical continental dry climate; dispersal of immigrants throughout Australia; the absence of «old» Ukrainian emigrants, and accordingly – organized Ukrainian life; they had to rely only on their own forces; for the older generation, the language barrier was especially tangible; national cuisine of Australians,

in which an important place was occupied by lamb dishes. At the same time, adequate wages and low prices for essential goods allowed migrants to improve their financial situation and even build their own housing after poor years in Europe. Professional adaptation was not easy either. It seemed especially difficult for people with higher education. They had to work mainly in construction and in the service sector. After the end of the two-year contract, not everyone was able to find a job in their specialty. It is not surprising that some of the new Australians, primarily those with higher education, after some time moved from Australia to the United States and Canada. Australian government policies aimed at quick assimilation of new Australians from Ukraine failed. *Practical significance:* recommended for use in training courses and generalizing works on the history of Ukraine. *Originality:* features of social and professional adaptation of new Australians from Ukraine in the post-war years are characterized. *Scientific novelty:* the social and professional adaptation of new Australians from Ukraine in the late of 1940 – the first half of the 1950s is characterized for the first time. *Type of article:* descriptive.

Keywords: new Australians from Ukraine; social adaptation; professional adaptation; transition camps.

Received 07.04.2020

Reviewed 02.05.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Завершення Другої світової війни понад трьох мільйонна українська громада зустріла на території Німеччини й Австрії. За соціальним складом це були примусові чи добровільні оstarбайтери, інтелігенція, духовенство, вояки УПА, політв'язні і військовополонені. Значну їхню частину було переважно примусово репатрійовано до СРСР. Решта тримала оборону своїх форпостів – таборів переміщених осіб – й готувалася до подальшого виїзду з Європи. Серед країн, що прийняли переміщених осіб і біженців з України, були США і Канада, Бразилія й Аргентина, Англія й Бельгія. Чи не найекзотичнішим для українців став п'ятий материк – Австралія.

У повоєнні роки до Австралії переважно з Австрії та Німеччини прибуло близько 20 тис. переміщених осіб і біженців з України. Колишніх ДіПі (англ. *displaced persons*, DP; укр. переміщені особи) в офіційних документах почали іменувати новими австралійцями. Вони постали перед проблемою адаптації до нових умов життя. Дослідження соціальної та професійної адаптації нових австралійців з України становить науковий інтерес. Соціальна адаптація індивіда відіграє вагомий роль у його соціалізації. Остання у свою чергу забезпечує повноправне існування індивіда у суспільстві. Професійна адаптація передбачає ефективність трудової діяльності та задоволеність індивіда власною професійною самореалізацією. Країни, що приймали, розробляли власні моделі адаптації мігрантів. Повоєнна Австралія мала свій план дій. Вона розраховувала на швидку адаптацію, соціалізацію і, зрештою, асиміляцію мігрантів. З цією метою було створено багатонаціональні перехідні табори, влаштовано безкоштовні курси англійської мови, запропоновано дворічний трудовий контракт і навіть розроблено спеціальне меню. Мігранти з України прибули на п'ятий материк з європейським досвідом соціальної та професійної адаптації. Однак їм довелося долати нові виклики.

Історіографія. Вивчення проблеми соціальної та професійної адаптації нових австралійців з України започаткували українські закордонні дослідники. Їм належать невеликі розвідки, а також статті енциклопедичного характеру, в яких порушуються окремі аспекти проблеми. Так, Анатолій Жуківський (спр. прізви. Кабайда) проаналізував соціальний склад нових австралійців (Шумський, В., Шумський, М., ред., 2001). Канадський історик Сергій Єскельчик у своєму «Нарисі історії української спільноти в Австралії» окремо зупинився на аналізі чисельності української громади в Австралії у повоєнний період (Альманах українського часопису «Вільна думка»..., 1994). В енциклопедичних гаслах Василя Маркуся, С. Магіяша, Є. Сенети по-

дана в історичній ретроспективі сконденсована інформація про українців в Австралії, зокрема містяться побіжні згадки про перші роки побутування на австралійській землі; у гаслі О. Бучацького та Т. Судомляк узагальнено схарактеризовано створення перехідних таборів (Маркус, В., ред., 1995).

Результати досліджень проблеми українськими вченими представлено посібником «Історія української еміграції». Авторський колектив, побіжно зазначивши обставини прибуття і розселення українців в Австралії, зосередився на характеристиці культурницької і громадської діяльності нових австралійців у наступний історичний період (Історія української еміграції, 1997).

Проблема адаптації нових австралійців з України не перебувала у полі зору іноземних дослідників, хоча їхні праці, присвячені діяльності окремих перехідних таборів, дають можливість зрозуміти особливості їхнього функціонування. Приміром, австралійський історик Брюс Пенні у своїх працях досліджує різні аспекти функціонування найбільшого перехідного табору Австралії – Бонегіллі, а також розглядає згаданий табір як місце музеєфікації та формування суспільної пам'яті (Pennay, B., 2009).

З теоретичної точки зору викликає інтерес праця Олени Подобєд (Подобєд, О., 2018). Результати, до яких дійшла авторка, дають можливість реалізувати метод компаративізму і порівняти особливості соціальної та професійної адаптації нових австралійців і переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині.

Отже, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження проблеми соціальної та професійної адаптації нових австралійців з України, що й зумовлює актуальність розвідки.

Мета дослідження – проаналізувати соціальну та професійну адаптацію нових австралійців з України наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х рр.

Джерела. Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали архівів, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу, а також спогади сучасників подій та матеріали преси. Архівні матеріали представлені джерелами особового походження (приватне листування інтелігенції). Проаналізовано 7 листів нових австралійців з України: лист письменника Василя Онуфрієнка до державного діяча Спиридона Довгала (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235, оп. 1, спр. 219, арк. 13), 2 листи Василя Інгула та 4 листи письменниці Алли Цівчинської до письменника Михайла Ореста (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка

НАН України. Ф. 216, од. зб. 892, арк. 1–2; од. зб. 918, арк. 1–9). Інформативними є спогади сучасників подій – письменника Дмитра Нитченка (Нитченко, Д., 1990) і піаніста Анатолія Мірошника (Мірошник, А., 2008), певна інформація з проблеми міститься у спогадах письменника Володимира Біляйва (Біляїв, В., 2003), педагогині Лідії Мамчак (Мамчак, Л., 2017). Листування та мемуари дають можливість побачити події очима акторів, простежити їхні настрої, відчутти психологічний клімат доби. Приміром, з листів А. Цівчинської видно, що їхня авторка перебувала у песимістичному настрої, їй особливо важко далася професійна адаптація. Натомість Д. Нитченко мужньо долав життєві перешкоди, а А. Мірошник згадував про пережите з почуттям гумору.

Методологія. Під час роботи над статтею було використано сукупність загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція) та спеціально-історичних методів (методи бібліографічної та архівної евристики, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний). У межах запропонованого дослідження авторка послуговувалася термінами «соціальна адаптація» та «професійна адаптація», які розуміє наступним чином:

– адаптація професійна – адаптація мігрантів до нових умов трудової діяльності, набуття нових кваліфікацій та професійних якостей, нових умінь та навичок трудової діяльності;

– адаптація соціальна – пристосування особи чи суспільної групи мігрантів до нових соціальних умов, налагодження нових соціальних зв'язків, вироблення нових соціальних навичок.

Виклад основного матеріалу та результати. По завершенні Другої світової війни уряд Австралії дійшов висновку, що країні «не вижити» без швидкого і значного приросту населення. На той час у країні проживало майже 7,5 млн осіб. Вона гостро відчувала нестачу робочої сили у промисловості, розвиток якої набирав обертів, а також у розробці та використанні колосальних природних ресурсів п'ятого материка. Значне зростання населення вважалося важливим для майбутнього нації – воно було необхідне для економічного розвитку та захисту країни від можливого вторгнення. Лозунг «Населяйте чи загиньте!» (англ. «Populate or perish!») став популярним у повоєнний час. Уряд розумів, що вже не можна покладати надії лише на переселенців з Англії, а потрібно шукати джерела людських ресурсів в інших країнах. Уряд Австралії вдався до реалізації нових імміграційних програм.

Перша з них – «Assisted Passage Scheme» була запроваджена у 1946 році, дозволивши в'їзд до країни британським військовослужбовцям і полякам, які служили в британській армії. Наступного року доз-

волено в'їзд колишнім імперським і американським військовослужбовцям і борцям Опору з Нідерландів, Бельгії, Франції, Норвегії і Данії. Того ж року Артур Калвелл (англ. Arthur Calwell), перший міністр створеного у 1945 р. Федерального департаменту імміграції, підписав угоду з Міжнародною організацією біженців (англ. International Refugee Organization), щоб дозволити переміщеним особам і біженцям зі зруйнованої війною Європи мігрувати до Австралії. Було встановлено квоту – 12 тис. осіб щорічно. Важливо, що уряд Австралії приймав родини з дітьми (заробітку батька вистачало на утримання всієї сім'ї). Це поклало початок масової імміграції до Австралії європейців, які не говорили англійською, і було однією з найбільших демографічних змін в історії країни.

Дорога з Західної Німеччини до Австралії була не близькою. Переміщені особи та біженці поїздом діставалися до Неаполя. Далі близько місяця чекали у переходовому таборі у Баньйоли (італ. Bagnoli): жінки і діти в одному залі, а чоловіки в іншому на 400 місць приміщенні. З Неаполя вирушили кораблі з емігрантами до Канади, Бразилії й Австралії.

Щоб якось розважити переселенців, адміністрація табору організовувала екскурсії країною. Наприклад, за 250 лір з особи можна було відвідати Помпеї. У повоєнній Італії, так само, як і в Західній Німеччині, була в обігу «нікотинова валюта». За одну пачку цигарок можна було отримати 200 італійських лір (Нитченко, Д., 1990, с. 381–382). За виручені гроші переселенці купували апельсини (30 штук за 200 лір) та ін., а також могли трохи помандрувати країною.

Побачивши свої прізвища у списку тих, хто має від'їжджати, переселенці збирали речі та вирушали до порту. Тут на них чекали великі кораблі, приміром, «USAT General Stewart», «SS Anna Salen», «SS Wooster Victory», «SS Skaugum». Зі списками пасажирів можна ознайомитися на сайті Союзу українських організацій Австралії (Immigrantships – WW2 RefugeestoAustralia). Подорож з Італії до Австралії тривала понад місяць.

За шість років (1947–1952) до Австралії з країн Центральної Європи прибуло понад 170 тис. переміщених осіб і біженців різних національностей (Шумський, В., Шумський, М., ред., 2001, с. 18). Це були поляки, латвійці, українці, угорці, литовці, чехи, словаки, естонці, росіяни та румуни. Оскільки більшість перших мігрантів становили вихідці з країн Балтики, австралійська преса всіх без винятку охрестила «прекрасні балти Калвелла» (англ. «Calwell's Beautiful Balts») (National Heritage Places – Bonegilla Migrant Camp – Block 19). Натомість в офіційній державній термінології з'явилося означення «нові австралійці».

Перші українські переселенці, згідно з австралійськими офіційними джерелами, прибули до Австралії навесні 1948 року (хоча на той момент на материк уже тривалий час проживало кілька українських родин); усього у повоєнні роки переважно з Німеччини й Австрії на п'ятий материк виїхало згідно з офіційною урядовою статистикою – 17 239 осіб (Шумський, В., Шумський, М., ред., 2001, с. 18), тобто трохи більше ніж 10 % від загальної кількості мігрантів. Проте, на думку деяких дослідників, ця цифра має бути трохи більшою (20 тис.), оскільки частина українців приїхала, маючи громадянство інших європейських країн (Шумський, В., Шумський, М., ред., 2001, с. 11–12, 18). С. Матіяш, автор гасла «Імміграція, міграційні процеси» в «Енциклопедії української діаспори» подає 21 тис. осіб (Маркус, В., ред., 1995, с. 86). Сучасна українська громада Австралії – нащадки політичних емігрантів повоєнної доби. Зазначимо, що далека і незнана Австралія (на противагу Канаді та США, де вже понад півстоліття жила чисельна українська громада) не була дуже привабливою для ДіПі. Водночас п'ятий материк в їхніх очах мав певні переваги, зокрема, територіальна віддаленість від СРСР, що, на думку українців, унеможливило примусову репатріацію «на рідину»; можливість виїхати разом з родиною. У свою чергу уряд Австралії, використовуючи засоби ЗМІ та кінематографу, намагався створити в очах ДіПі привабливий образ приймальної країни, (*Wir haben ein heim*, 1948).

Прибувши до Австралії, у колишніх ДіПі розпочинався новий період життя. Як влучно записав у своїх спогадах письменник Дмитро Нитченко: «Знову життя почалося спочатку» (Нитченко, Д., 1994, с. 7).

Емігранти з цікавістю оглядали країну, в якій їм доведеться жити. Дивувалися лівосторонньому рухові й тому, що рух Сонця відбувається справа на ліво; незвично було бачити землю червоного кольору. Але передовсім доводилося звикати до тропічного континентального сухого клімату та знайомитися з екзотичною флорою і фауною Австралії. Особливе зацікавлення в переселенців викликали небачені доти опосуми, яких тут називали «дикими кицьками». Столиця Австралії Канберра, що від часу свого заснування розбудовувалася як місто-сад, на думку українських емігрантів, була схожа на парк. Недарма її називали «лісова столиця» (англ. «bushcapital»). Письменниця Алла Цівчинська писала про місто в одному з листів у 1950 році: «Місцевість дуже гарна. Дерев різноманітніших порід: евкالیпти, мірти, кипариси, кедрі, тополі, акації, дуби, – і зелень таких відтінків, що тільки малювати. Їдеш автобусом, весь

час ніби не місто, а парк. [...] бачу часто кольорових папуг і якихось звірюг, про яких запевняють, що це Кіплінговський «Ріккі-Тіккі-Таві»» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб 918, арк. 1–2). (Імовірно, авторка листа переплутала мангустів з опосумами, яких справді водилося чимало в Австралії). Поступово екзотична флора і фауна увійшла не лише у повсякденне життя нових австралійців, а й з'явилася на сторінках їхніх художніх і музичних творів (Чуб, Д., 1953; Мирошник, А, 2007).

Емігранти транспортом вирушали до переходових (карантинних) таборів, що були у різних місцевостях. Приміром, із Мельбурнського порту частина українців потягом вирушала до Бонегілли (англ. Bonegilla), з Сіднею – до невеликого міста Батхурст (англ. Bathurst), з Ньюкасла – до містечка Грета (англ. Greta). Останній табір називали «шоколадним містом», оскільки будинки переселенців були пофарбовані у коричневий колір (Мамчак, Л., 2017).

Переселенці, які протягом кількох років жили у німецьких бараках, тепер опинилися в бараках австралійських, у переходовому таборі. Це була їхня, хоч і тимчасова, але перша домівка в країні. Переходові табори створювали на базі приміщень колишніх військових таборів, де у роки Другої світової війни тренували австралійських солдат перед направленням для участі у військових операціях. Завдання переходового табору полягало у наданні тимчасового прихистку емігрантам, пошуку для них роботи, а також ознайомлення переселенців з австралійським штибом життя й цінностями приймальної країни з тим, щоб мігранти могли стати зразковими громадянами.

Першим, найбільшим і таким, що найдовше працював (1947–1971 рр.) переходовим табором країни став табір у Бонегіллі, що розташовувався за 200 км від «австралійського Нью-Йорку» (Нитченко, Д, 1994, с. 19) міста Мельборна на північному сході штату Вікторія. Він займав площу 130 га і був поділений на 24 квартали, кожен з яких мав кухню, комору та санітарний блоки. Загалом на території табору розташовувалося понад 800 будівель, між якими росло чимало екзотичних для нових австралійців евкالیптових дерев. Чисельність ліжок у перші роки існування табору стрімко зростала. Так, якщо у 1947 році їх було близько 2 тис., то у 1950 р. – вже 7,7 тис.

Переходовий табір у Бонегіллі став символом зміни імміграційної політики Австралії після Другої світової війни. За майже чверть століття своєї роботи він прийняв 300 тис. мігрантів. Понад 1,5 млн австралійців є нащадками мігрантів, які

перебували у таборі (Gazette. 2007. 7 December, p. 2). Серед українських мешканців Бонегілли слід згадати, приміром, письменників Сергія Домазара (справж. прізвище Давиденко) та Дмитра Нитченка (псевдонім Чуб), актрису Марію Малиш-Федорець.

Певною мірою відчутти атмосферу, що панувала у Бонегіллі у повоєнний період, можна і сьогодні. На початку XXI ст. 19-й блок табору у Бонегіллі як символ післявоєнної міграції, яка змінила економіку, суспільство та культуру Австралії було внесено до Реєстру вікторіанської спадщини (2002) та Списку національної спадщини Австралії (2007). Це місце пам'яті, важливе для держави та австралійської нації (Pennay, B., p. 44). На його базі нині функціонує музей (Bonegilla migrant experience), на офіційному сайті якого представлені віртуальний тур і різні освітні програми, що перетворило 19-й блок на місце пам'яті, доступної широкій громадськості. Біля блоку розташовується символічна скульптурна група, що вшановує мігрантів, які мешкали у Бонегіллі.

Загалом переходові табори поділялися на блоки, де мешкали переселенці певної національності. Згідно з розпорядженням адміністрації, в межах блоку чоловіки і жінки мали жити нарізно, навіть ті, які перебували у шлюбі. Для порівняння: у Західній Німеччині окупаційні адміністрації намагалися створювати національно мішані табори; не чинили перешкод сім'ям у спільному проживанні.

Кімнати бараків були розраховані на 20 ліжок і не передбачали внутрішніх перегородок. Роль останніх виконували ковдри та багаж нових австралійців, що створювало ілюзію особистого простору. Новоприбулих зустрічали розставлені рядами ліжка, на яких лежали по чотири ковдри, матраци, простирадла, подушки та рушники. Температурний режим у приміщеннях бажав кращого, спочатку опалення не було передбачене. В осінньо-зимовий період було холодно й незатишно, таборяни шкодували, що залишили в Німеччині теплий одяг.

У переходових таборах новоприбулі проходили медичну комісію, передовсім робили флюорографію, оскільки у повоєнний час набув значного поширення туберкульоз. Після того потрібно було оформитися у відділах праці та соціальної опіки. Таборяни як безробітні отримували грошову допомогу: 25 шилінгів щотижня, з яких 20 вираховували за утримання, відповідно на руки видавали 5 (Мірошник, А., 2008, с. 122). Стільки ж щотижнево отримували українці у переходових таборах Англії.

У таборах були створені умови для проведення дозвілля. Воно не було таким насиченим і різноманітним, як в епоху ДіПі, оскільки у переходових таборах нові австралійці перебували нетривалий час – від кількох тижнів до місяця. Все ж кожен міг

знайти свою лакуну позаповсякдення, в яку можна було втекти від буденності. Серед різновидів позаповсякденного в повсякденному слід згадати читання книг і перегляд фільмів, танці, футбольні чи тенісні матчі між таборянами; діти грали в рухливі ігри. Приміром, у Бонегіллі зал Тюдора у 19-му блоці використовували для танців, у кінозалі двічі на тиждень демонстрували фільми, також діяла бібліотека, а поплавати можна було в озері Юм.

У таборах (а згодом і в посттаборовий період) діяли безкоштовні курси англійської мови, тож нові австралійці змогли продовжити розпочаті в епоху ДіПі студії. Приміром, у переходовому таборі у Бонегіллі англійську мову викладав український письменник Євген Гаран (Нитченко, Д., 1994, с. 18). Згодом він закінчив у Сідней Педагогічний інститут і викладав у середніх школах низку іноземних мов. Володіння англійською мовою дозволяло новим австралійцям особисто (без перекладачів) вести переговори з потенційними працевластувачами, що подекуди могло забезпечити кращі умови праці та більшу зарплату; полегшувало комунікацію з місцевим населенням; допомагало швидше «влитися» в австралійське суспільство. Молодше покоління українців швидше опановувало іноземну мову, люди старшого віку відчували значні складнощі у студюванні офіційної мови Австралії. Подібна непроста ситуація з вивченням англійської мови, що подекуди доводила мігрантів до розпачу, набула поширення і в українців, що виїхали до США та Канади.

Мешканців переходових таборів годували тричі на день, скликаючи на трапезу дзвінком. У Бахрусті на сніданок подавали каші – вівсяну, перлову або кукурудзяну. До слова, вівсянка поруч із горохом становили основу невибагливого меню у таборах Західної Німеччини. Винахідливі таборяни навчилися з неї готувати не лише кашу, а й котлети, що смакували, як м'ясні, різні коржики і навіть торти. Наївшись удосталь вівсянки протягом голодних таборових років, переміщені особи та біженці з України обіцяли, що після завершення епохи ДіПі в житті не візьмуть до рота подібної їжі (Подобед, О., 2018, с. 221). Натомість у Бонегіллі, за спогадами Дмитра Нитченка, сніданок був більш різноманітним: гуляш з баранини, білий хліб з маслом і одна банка мармеладу на шістьох осіб (Нитченко, Д., 1990, с. 398). В обідньому та вечірньому меню переселенців Бахруста були смажені ковбаси і жирна баранина. Остання страва не прийшлася українцям до смаку. До того ж, узимку у бараках було холодно і бараний жир швидко застигав, що посилювало несприйняття фірмової австралійської страви (Мірошник, А., 2008, с. 122). Однак переважання у меню таборян

страви з баранини було складником державної політики. Уряд Австралії ставив за мету якнайшвидше зробити з переселенців різних національностей австралійців. Важливу роль у реалізації цієї асиміляційної державної політики відігравало харчування: воно повинно було бути типово австралійським, тому його основу становили різноманітні страви з баранини (Мірошник, А., 2008, с. 131). Зазначимо, що нашим мігрантам в Англії харчування також було не до смаку. Сучасник подій нарікав на те, що їх готують дуже гострими й солоними стравами (Новини. Ганновер, 1947, ч. 87, с. 4).

Непростою була професійна адаптація нових австралійців. Уряд Австралії зобов'язував їх пропрацювати протягом двох років за контрактом на розсуд місцевої влади. Після того мігранти могли отримати право на постійне проживання і тепер уже на власний розсуд обрати місце роботи за умови, що вони гідно пройшли випробування і були визнані корисними для країни резидентами. П'ять років перебування в Австралії давали право на отримання громадянства. Однак, як зазначає канадський історик Сергій Єскельчик, більшість австралійських українців у перше повоєнне десятиріччя не поспішали реалізувати це право, «сподіваючись політичних змін в Європі та можливого повернення на Батьківщину» (Альманах українського часопису «Вільна думка»..., 1994, с. 13).

Більшість українських мігрантів спочатку не змогла влаштуватися в Австралії за фахом: ні за тим, що здобули в Україні, ні за тим, що отримали у ДіПі-таборах. Це була типова ситуація і для українців у країнах Європи, Америки та Канади. Роботу за фахом мали можливість отримати лише інженери та техніки, що їх потребувала Австралія, в якій у повоєнний період розпочався інтенсивний розвиток промисловості. За спогадами сучасника подій Дмитра Нитченка, австралійці до переселенців різних національностей ставилися зневажливо, особливо до італійців і мальтійців, водночас поважали німців, що могло позначатися на працевлаштуванні. Приміром, інженер-українець працював на електростанції замітачем, а випускник технічної школи німець – керівником цеху.

Нові австралійці не боялися роботи й бралися до будь-якої праці, набуваючи нових умінь і навичок трудової діяльності. Селянин, лікар і письменник на час дії трудового контракту могли, наприклад, у складі однієї бригади копати канали та дамби. Одного разу на сесії австралійського парламенту розглядалося питання про звільнення талановитого піаніста Анатолія Мірошника від дворічного контракту (Мірошник, А., 2008, с. 126). Незважаючи на розголос цієї справи у пресі, уряд продемонстрував свою принциповість: піаніст за-

лишився працювати санітаром у репатріаційному госпіталі у Конкорді. Однак уже у 1951 році з великим успіхом відбувся його перший сольний концерт в Австралії на сцені головного для тих часів концертного залу (Зал століття на 2,5 тис. місць) Сіднею у міській ратуші (англ. Sydney Town Hall).

Чоловіки працювали переважно у державному секторі – на будівництві. Вони будували канали для водосховищ та гідроелектростанцій (SnowMountainScheme), дамби для водосховища і постачання води для Сіднея, у госпіталях, на плантаціях цукрової тростини та ін. Жінки могли отримати роботу у сфері обслуговування, у госпіталях, на підприємствах. Наприклад, нові австралійки працювали у приватних і державних готелях кельнерками, прибиральницями, мийницями посуду, отримуючи в тиждень 5 фунтів (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 918, арк. 1). Робота в госпіталях санітарками була не з легких; до посадових обов'язків входила допомога сестрам при перев'язках, обмивання та годування пацієнтів, роздача їжі, збирання та миття посуду, транспортування до операційного відділення і назад (Мірошник, А., 2008, с. 125).

Нові австралійці на загальних умовах ставали членами профспілок. Частину заробітку вони клали до банку з тим, щоб згодом придбати житло чи ділянку землі для будівництва хати.

Професійна адаптація нових австралійців видалася непростою. Особливо це стосувалося осіб із вищою освітою, яким доводилося опановувати робітничі професії. Частину нових австралійців, особливо творчу інтелігенцію, перспектива роботи не за фахом пригнічувала й викликала песимістичні настрої. Інші ж натомість вбачали в цьому ще одне випробування, яке випало на їхню долю. Вони усвідомлювали, що гідно його подолавши, здобудуть право жити у вільному світі, а, отримавши громадянство, будуть забезпечені від примусової репатріації до СРСР. Водночас вони сподівалися на тимчасовість такого становища й покладали надії, що згодом зможуть здобути роботу за фахом. Проте подальший хід подій показав, що їхні надії не завжди справджувалися.

Отримавши роботу за дворічним контрактом, емігранти залишали переходові табори і відтепер мешкали у гостелах (гуртожитках) або таборах за місцем роботи, самостійно винаймали житло, готельні працівники – у готелях, працівники залізниці – у мобільних шатрах. Поки чоловіки працювали, їхні дружини і діти перебували у спеціальних таборах, чекаючи на вихідні, щоб побачити голів своїх сімей. Проживання у гостелах чи таборах було платним. Приміром, наприкінці 1940-х рр. у госте-

лі у Медовбенку (англ. Meadowbank), що за 15 км від Сіднею, щотижнева плата становила 2 фунти і 12 шилінгів з особи (Мірошник, А., 2008, с. 130). У вартість входили проживання та триразове харчування. На кухні працювали колишні ДіПі: завідувачем був славетний піаніст Анатолій Мірошник, під керівництвом якого трудилися чотири кухарі – вихідці з України та Югославії.

Основу меню у гостелах і таборах так само становили страви з баранини, найвідоміша серед яких – «айріш стью» (англ. Irish stew; укр. ірландське рагу). Як зазначалося вище, новим австралійцям баранина була не до смаку, тож у гостелах час від часу спалахували «антибаранячі» бунти, що засвідчували активний опір українців асиміляційній політиці уряду. Завідувач кухні у гостелі у Медовбенку Анатолій Мірошник згадував, як він, щоб уникнути бунтів і зробити харчування переселенців більш комфортнішим, вивіщував у їдальні меню з австралійськими стравами і його копію надсилав у головний офіс, а кухарі готували європейські страви. Власне, готували сніданок і вечерю, а на роботу переселенці брали по два сандвічі. Тоді ж, коли до гостелу приїжджала комісія з перевіркою, демонстративно готували ті страви, які були зазначені в меню (Мірошник, А., 2008, с. 131). Таким чином, завдяки дипломатичному хисту і винахідливості Анатолія Мірошника «кі вівці були цілі, і вовки ситі».

Частина переселенців, отримавши роботу, мешкала приватно, хоча знайти житло було справою не з простих. За свідченнями сучасників подій, жити в Австралії з матеріальної точки зору було добре, «краще, ніж будь-де в світі» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235, оп. 1, спр. 219, арк. 13). Приміром, колишня ДіПі Маруся Онуфрієнко працюючи на фабриці з виготовлення кексів у Сіднеї, отримувала до 6 фунтів на тиждень, а Василь Інгул на залізниці у містечку Дварда (англ. Dwarda) – 7 (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 892, арк. 1). Хоча зарплата нових австралійців була меншою, ніж «старих». Продукти харчування були дешеві. Кілограм яблук коштував 10–20 пенні, шоколадка – 12 пенні, а пара черевиків – 1,5–2 фунти (Нитченко, Д., 1994, с. 11). За тижневу зарплату можна було купити 200 білих хлібин або 50 кг свинячого смальцю. Як констатував Василь Онуфрієнко: «за один ф. можна накупити різних харчів стільки, що сам не донесеш» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235, оп. 1, спр. 219, арк. 13).

В Австралії, де був добре розвинений аграрний сектор, українці отримали кращі можливості

для харчування, ніж у Західній Німеччині. У другій половині 1940-х рр., як і у наші дні, австралійські фермери в основному спеціалізуються на вирощенні пшениці та фруктів, розведенні овець, тож борошно, фрукти і м'ясо були дешевими, а тому цілком доступними переселенцям. Згадаймо, що в епоху ДіПі дефіцитний смалець відігравав поруч з кавою, шоколадом і тютюном роль своєрідної валюти. За кілограм смальцю у Західній Німеччині можна було дістати, приміром, «гімназійне матуральне свідоцтво разом із докторатом» (Подобєд, О., 2018, с. 77), що давало можливість, приміром, обійняти посаду в адміністрації табору.

У житті нових австралійців, так само як і ДіПі, мала місце привласнювальна економіка. Якщо у Західній Німеччині українці вдавалися до таких давніх промислів, як збиральництво і рибальство, то в Австралії набуло поширення полювання. У лісах, на полях та навіть під таборовими бараками було чимало заячих нір. Тварини з'їдали траву, якою харчувалися фермерські стада й отари, тому держава заохочувала полювання на зайців, за хутро яких платили гроші. Василь Інгул, який мешкав у Західній Австралії, у листі до письменника Михайла Ореста писав на початку 1949 року, що «можна жити одними кролями, але, крім кролів, усього досить» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 892, арк. 1 зв). Винахідливі австралійці ловили зайців за допомогою дресированих тхорів. Деякі таборяни поступово переймали передовий досвід в аборигенів. Полювання відбувалося наступним чином: мисливець запускав тхора у свіжу заячу нору, розклав над корою сітку і чекав, коли тхір вижене з нори зайця (Нитченко, Д., 1994, с. 13). Для частини мігрантів це були перші заробітки в Австралії.

Пропрацювавши два роки за контрактом, нові австралійці могли заробити гроші для купівлі ділянки землі для будівництва житла. Поселення нові австралійці засновували у тих районах, де ціни на землю були невисокі і працював громадський транспорт. Це були, приміром, околиці Сіднея, а також його передмістя: Лідкомб, Бенкстаун, Блектаун та ін. Наприклад, письменник Дмитро Нитченко за 140 фунтів купив ділянку землі у передмісті Мельборна Ньюпорті (Нитченко, Д., 1994, с. 17). На наступному етапі збирали кошти для будівництва житла, а поки частина українців жила у гаражах, зведених на власних ділянках. Будинки споруджували толокою, допомагаючи один одному, подекуди долучалися також і австралійці; частина емігрантів зверталася по допомогу до професіоналів. Наприклад, на початку 1950-х років спорудження майстром-будівельником кістяка невеликого одноповерхового будинку мог-

ло обійтися замовнику у 300 фунтів. Деякі прибудинкові території були схожі на невеликі ботанічні сади. Письменник Володимир Біляїв згадував, що на подвір'ї Василя Онуфрієнка росли як екзотичні для мігрантів вістерія, бугенвілія, джакаранда, олеандри і фікуси, так і рідні українцям чорнобривці й півники (Біляїв, В., 2003). Поступово українці розселилися по всій Австралії, зокрема в Новому Південному Уельсі, Південній Австралії, Західній Австралії, Квінзленді, на о. Тасманія та в столиці країни Канберрі (Лановик, Б. Д., ред., 1997, с. 402).

Обговорення. Соціальна і професійна адаптація колишніх ДіПі у різних приймаючих країнах Європи, Америки та Канади у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. була непростю і мала спільні риси. До них належать, по-перше, низький рівень життя, маркерами якого стали, приміром, купівля одягу, посуду та предметів побуту у крамницях вживаних речей, а продуктів харчування – у крамницях низьких цін. По-друге, мовний бар'єр, особливо для осіб середнього та літнього віку; найкраще вивчення мови приймальної країни давалося школярам. По-третє, не завжди привітне ставлення населення приймальної країни. По-четверте, лише одиниці змогли одразу по приїзді знайти роботу за фахом. Більшість інтелігенції спочатку (а нерідко і протягом усього подальшого життя) працювала у сфері обслуговування, на промислових підприємствах чи фермах, займаючись своєю улюбленою справою (написанням наукових праць чи художніх творів, викладанням у недільних школах та ін.) у вільний від роботи час. Багато залежало від соціального і професійного потенціалу мігрантів з України, тому маємо приклади як невдалої, так і успішної адаптації.

Висновки. Таким чином, соціальна адаптація нових австралійців з України наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х років була нелегкою. Давалися взнаки тропічний континентальний сухий клімат; розпорошеність переселенців по території п'ятого материка; відсутність «старих» українських емігрантів (за винятком кількох асимільованих родин), а відповідно – організованого українського життя та й розраховувати доводилося лише на власні сили (в Канаді та США частина колишніх ДіПі могла отримати допомогу від своїх родичів або друзів – «старих» емігрантів); мовний

бар'єр був особливо відчутний для людей старшого покоління; національна кухня австралійців, важливе місце в якій посідали страви з баранини. Водночас достатня заробітна плата і низькі ціни на товари першої необхідності, що вигідно вирізняли Австралію від країн Європи, Америки та Канади, дали можливість мігрантам після злидених років у Європі «стати на ноги» і навіть збудувати власне житло. Прогнозовано непростю в усіх приймальних країнах була і професійна адаптація мігрантів, яким довелося пристосовуватися до нових трудових реалій, набувати нових кваліфікацій та професійних якостей. Австралія не стала винятком. Професійна самореалізація виявилася особливо складною для людей з вищою освітою. Їм довелося працювати переважно на будівництві й у сфері обслуговування. Після закінчення дворічного контракту не всі змогли знайти роботу за фахом. Не дивно, що частина нових австралійців, передусім з вищою освітою, через певний час з «батьківщини качконосів і кенгуру» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 918, арк. 6) переїхала до США та Канади. Водночас більшість нових австралійців з України, попри всі труднощі, поступово інтегрувалася у суспільство приймальної країни.

Політика уряду Австралії, спрямована на швидку асиміляцію нових австралійців з України, зазнала невдачі. Вона наштотхнула на організований опір української громади, яка мала значний досвід протидії радянській асиміляційній політиці. Українці Австралії, так само, як і українці Америки чи Канади, вірили у тимчасовість своєї вимушеної еміграції. Як політичні емігранти, вони готувалися до повернення у незалежну Україну, а тому мали плекати свою мову й традиції, передавати їх прийдешнім поколінням. Це було характерним для більшості політичних мігрантів зі Східної Європи, передовсім для латвійців, литовців та естонців. Труднощі згуртовували нових австралійців з України; вони активно взялися до розбудови тепер уже на п'ятому материка українського життя. Тож перспективами подальших розвідок можуть стати особливості налагодження функціонування українських культурних закладів у Австралії в повоєнну добу.

Бібліографічні посилання

Альманах українського часопису «Вільна думка» та Фундації українознавчих студій в Австралії, 1994. Сідней.

Біляїв, В., 2003. *На неокраїні крилі (Штрихи до літературних портретів західної діаспори)*. Донецьк : Східний видавничий дім. URL: <http://ukrlife.org/main/cxid/bilajiw1.htm> (дата звернення: 02.02.2017).

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 892.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 216, од. зб. 918.

Лановик, Б. Д., ред., 1997. *Історія української еміграції* : навчальний посібник. Київ: Вища школа.

Мамчак, Л., 2017. *Зі Львова до Австралії: історія однієї втечі від війни*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39719304> (дата звернення: 01.03.2020).

Маркус, В., ред., 1995. *Енциклопедія української діаспори*. В 7-и т. Київ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн : ІНТЕЛ, т. 4 (Австралія – Азія – Африка). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Markus_Vasyl/Entsyklopediia_ukrainskoi_diiaspori_Tom_1_Avstraliia-Aziia-Afryka.pdf (дата звернення: 03.02.2020).

Мирошник, А., 2007. *Австралиана. 20 етюдов-картинок для фортепиано для дітей*. URL: <http://pianotki.ru/miroshnik/> (дата звернення: 16.01.2020).

Мирошник, А., 2008. *Музика і доля*. Київ : Музична Україна.

Нитченко, Д., 1990. *Від Зінкова до Мельбурну. Із хроніки мого життя*. Мельбурн : Байда.

Нитченко, Д., 1994. *Під сонцем Австралії. (З хроніки мого життя)*. Мельбурн : Байда.

Новини. Ганновер, 1947, ч. 87.

Подобєд, О., 2018. *Українська планета ДіПі : культура та повсякдення*. Житомир : Вид. О. О. Євенок.

Шумський, В., Шумський, М., ред., 2001. *Українці Австралії. Енциклопедичний довідник*. Сідней : Вільна думка; Товариство збереження української спадщини в Австралії.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235, оп. 1, спр. 219.

Чуб, Д., 1953. *Це трапилося в Австралії*. Сідней : Українське видавництво.

Bonegilla migrant experience. URL: <https://www.bonegilla.org.au/> (дата звернення: 05.02.2020).

Gazette. 2007. 7 December. URL: <http://www.environment.gov.au/system/files/pages/7dd6f88f-f238-469d-981d-69f06385c9d1/files/10584501.pdf> (дата звернення: 04.02.2020).

Immigrantships – WW2 Refugeesto Australia. URL: https://www.immigrantships.net/ww2_au.html (дата звернення: 17.03.2020).

National Heritage Places – Bonegilla Migrant Camp – Block 19. URL: <http://www.environment.gov.au/heritage/places/national/bonegilla> (дата звернення: 04.02.2020).

Pennay B., 2009. Remembering Bonegilla: The Construction of a Public Memory Place at Block 19. *Public History Review*, vol 16, pp. 43–63.

«*Wir haben ein heim*», 1948. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=468&v=UdqO859E90c&feature=emb_logo (дата звернення: 21.11.2019).

References

Al'manakh ukayins'koho chasopysu «Vil'na dumka» ta Fundatsiyi ukayinoznachykh studiy v Avstraliyi [Almanac of the Ukrainian journal «Free Thought» and the Foundation for Ukrainian Studies in Australia], 1994. Sidney (in Ukrainian).

Bilyayiv, V., 2003. *Na neokrayannim kryli (Shtrykhy do literaturnykh portretiv zakhidnoyi diaspory)* [On unclipped wing. (Brush strokes evoking literary portraits of Western diaspora)]. Donetsk: Skhidnyy vydavnychyy dim. URL: <http://ukrlife.org/main/cxid/bilajiw1.htm> (data zvernennya: 02.02.2017) (in Ukrainian).

Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohiyi Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrayiny. F. 216, od. zb. 892.

Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohiyi Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrayiny. F. 216, od. zb. 918.

Lanovyk, B. D., red., 1997. *Istoriya ukayins'koyi emihratsiyi: navchal'nyy posibnyk* [History of Ukrainian emigration: a textbook]. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Mamchak, L., 2017. *Zi L'vova do Avstraliyi: istoriya odniyeyi vtechi vid viyny*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39719304> (data zvernennya: 01.03.2020) (in Ukrainian).

Markus', V., red., 1995. *Entsyklopediya ukayins'koyi diyaspori* [Encyclopedia of Ukrainian diaspora]. V 7-y t. Kyiv; N'yu-York; Chikaho; Mel'born: INTEL, t. 4 (Avstraliya – Aziya – Afryka). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Markus_Vasyl/Entsyklopediia_ukrainskoi_diiaspori_Tom_1_Avstraliia-Aziia-Afryka.pdf (data zvernennya: 03.02.2020) (in Ukrainian).

Miroshnik, A., 2007. *Avstraliana. 20 etyudov-kartinok dlya fortepiano dlya detey* [Australian 20 pianoforte etudes for children]. URL: <http://pianotki.ru/miroshnik/> (in Ukrainian)

Miroshnyk, A., 2008. *Muzyka i dolya* [Music and fate]. Kyiv: Muzychna Ukrayina (in Ukrainian).

Novyny [News]. Hannover, 1947, ch. 87.

Nytchenko, D., 1990. *Vid Zin'kova do Mel'bornu. Iz khroniky moho zhyttya* [From Zinkov to Melbourne. From the Chronicle of My Life]. Mel'born: Bayda (in Ukrainian).

Nytchenko, D., 1994. *Pid sontsem Avstraliyi. (Z khroniky moho zhyttya) [Under the sun of Australia. (From the Chronicle of My Life)]*. Mel'born: Bayda (in Ukrainian).

Podobied, O., 2018. *Ukrayins'ka planeta DiPi: kul'tura ta povsyakdennya [Ukrainian Planet DP: Culture and Everyday Life]*. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok (in Ukrainian).

Shums'kyi, V., Shums'kyi, M., red., 2001. *Ukrayintsi Avstraliyi. Entsyklopedychnyy dovidnyk [Ukrainians of Australia. Encyclopedic reference book]*. Sidney: Vil'na dumka; Tovarystvo zberezheniya ukrayins'koyi spadshchyny v Avstraliyi (in Ukrainian).

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny. F. 5235, op. 1, spr. 219.

Chub, D., 1953. *Tse trapylosya v Avstraliyi [It happened in Australia]*. Sidney: Ukrayins'ke vydavnytstvo (in Ukrainian).

Bonegilla migrant experience. URL: <https://www.bonegilla.org.au/> (data zvernennya: 05.02.2020).

Gazette. 2007. 7 December. URL: <http://www.environment.gov.au/system/files/pages/7dd6f88f-f238-469d-981d-69f06385c9d1/files/10584501.pdf> (data zvernennya: 04.02.2020).

Immigrantships – WW2 Refugeesto Australia. URL: https://www.immigrantships.net/ww2_au.html (data zvernennya: 17.03.2020).

National Heritage Places – Bonegilla Migrant Camp – Block 19. URL: <http://www.environment.gov.au/heritage/places/national/bonegilla> (data zvernennya: 04.02.2020).

Pennay B., 2009. Remembering Bonegilla: The Construction of a Public Memory Place at Block 19. *Public History Review*, vol 16, pp. 43–63.

«*Wir haben ein heim*», 1948. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=468&v=UdqO859E90c&feature=emb_logo (data zvernennya: 21.11.2019).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 163–175

doi 10.15421/26200114

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(73)»1978/1980»

Підтримка афганського Руху Опору
Адміністрацією Президента США
Дж. Картера (1978–1980)

О. Л. Ковальков

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0003–2344–3050

KovalkovAlex@ukr.net

*Центральноукраїнський державний
 педагогічний університет ім. В. Винниченка,
 вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький,
 Україна, 25006*

Анотація. *Мета статті* – дослідити на підставі американських джерел форми і засоби підтримки США (як односторонньої, так і за посередництва союзників) афганського Руху Опору в 1978–1980 рр., а також фактори, які впливали на характер цієї підтримки. В основі *методології дослідження* – методи контент-аналізу історичних джерел, проблемно-хронологічний, типологічний, порівняльний. *Основні результати та висновки.* Підтримка афганської опозиції з боку США в 1978–1980 рр. у СРСР перебільшувалася і стала лише приводом, використаним для обґрунтування радянської інтервенції в ДРА. З квітня 1978 р. по грудень 1979 р. Адміністрація Дж. Картера обмежувалася інформаційною кампанією і наданням невійськової допомоги афганським повстанцям. Лише на початку 1980 р. США розробили «Програму прихованих дій»

з бюджетом в 30 млн дол., яка передбачала надання моджахедам зброї радянського виробництва. До її реалізації було залучено Пакистан, Саудівську Аравію, КНР, Єгипет. Проте обсяги військової допомоги, як і якість озброєння, не могли суттєво вплинути на хід афганської війни. Недостатність і низьку ефективність «Програми» відзначали як американські політики й аналітики, так і польові командири моджахедів. Втім, Адміністрації Дж. Картера вдалося налагодити контакти з афганською опозицією, сформувати навколо «Програми прихованих дій» коаліцію держав, розробити й апробувати шляхи придбання зброї і маршрути її доставки до Пакистану і далі в Афганістан. *Практичне значення:* Основні положення і фактичний матеріал можуть бути використані для дослідження «афганської кризи» як складової «холодної війни». *Оригінальність:* висвітлено політику США щодо афганського Руху Опору на тлі погіршення радянсько-американських відносин у зв'язку із радянською інтервенцією в Афганістан. *Наукова новизна.* Вперше на підставі нових джерел конкретизовано шляхи і форми підтримки афганського Руху Опору з боку США на початковому етапі «афганської кризи». *Тип статті:* описова.

Ключові слова: Сполучені Штати Америки; Демократична республіка Афганістан; радянська інтервенція; моджахеди; Центральне розвідувальне управління; «Програма прихованих дій».

Надійшла до редколегії 27.04.2020

Прорецензована 04.05.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 163–175

doi 10.15421/26200114

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(73)»1978/1980»

Поддержка афганского Движения Спротивления Администрацией Президента США Дж. Картера (1978–1980)

А. Л. Ковальков

Кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0003–2344–3050

KovalkovAlex@ukr.net

*Центральноукраїнський державний
педагогічний університет ім. В. Винниченка,
ул. Шевченко, 1, г. Кропивницький,
Україна, 25006*

Аннотация. *Цель статьи* – исследовать на основании американских источников формы и способы поддержки США (как односторонней, так и при посредничестве союзников) афганского Движения Спротивления в 1978–1980 гг., а также факторы, которые определяли характер этой поддержки. В основе *методологии исследования* – методы контент-анализа исторических источников, проблемно-хронологический, типологический, сравнительный. *Основные результаты и выводы.* Поддержка афганской оппозиции со стороны США в 1978–1980 гг. в СССР преувеличивалась и стала лишь поводом, использованным для обоснования советской интервенции в ДРА. С апреля 1978 по декабрь 1979 гг. Администрация Дж. Картера ограничивалась информационной кампанией и предоставлением невоенной помощи афганским повстанцам. Лишь в начале 1980 г. США разработали «Программу скрытых действий» с бюджетом в 30 млн дол.,

которая предусматривала предоставление моджахедам оружия советского производства. К ее реализации были привлечены Пакистан, Саудовская Аравия, КНР, Египет. Однако объемы военной помощи, как и качество вооружения, не могли существенно повлиять на ход афганской войны. Недостаточность и малую эффективность «Программы» отмечали как американские политики и аналитики, так и полевые командиры моджахедов. Вместе с тем, Администрации Дж. Картера удалось наладить контакты с афганской оппозицией, сформировать вокруг «Программы скрытых действий» коалицию государств, разработать и апробировать пути приобретения оружия и маршруты его доставки в Пакистан и дальше в Афганистан. *Практическое значение:* основные выводы и фактический материал могут быть использованы при изучении «афганского кризиса» как составляющей «холодной войны». *Оригинальность:* политика США касательно афганского Движения Спротивления рассмотрена на фоне ухудшения советско-американских отношений в связи с советской интервенцией в Афганистан. *Научная новизна.* Впервые, на основании новых источников, конкретизировано пути и формы поддержки афганского Движения Спротивления со стороны США на начальном этапе «афганского кризиса». *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: Соединенные Штаты Америки, Демократическая республика Афганистан, советская интервенция, моджахеды, Центральное разведывательное управление, «Программа скрытых действий».

Поступила в редколлегию 27.04.2020

Прорецензирована 04.05.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 163–175

doi 10.15421/26200114

<http://www.uha.dp.ua>

LCCDS 355–37.3

**Support of the Afghan Resistance
 Movement by the Administration of
 US President J. Carter (1978–1980)**

O. L. Koval'kov

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0003–2344–3050

KovalkovAlex@ukr.net

V. Vynnychenko Central Ukraine

State Pedagogical University

1 Shevchenko Street, Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006

Abstract. *The aim* of the article is to investigate, on the basis of American sources, the forms and means of support provided by the United States of America (both unilateral and mediated by the Allies) to the Afghan Resistance Movement in 1978–1980, as well as the factors that influenced the nature of that support. At the core of the *research methodology* is the method of a content analysis of historical sources, problem-chronological, typological and comparative methods. *Main results and conclusions.* The US support for the Afghan opposition from 1978 to 1980 in the USSR was exaggerated and became only an excuse used to justify the Soviet intervention in the Democratic Republic of Afghanistan. From April 1978 to December 1979, Carter Administration limited itself to an information campaign and to providing non-military assistance to the Afghan insurgents. This support included medicines, food rations, communications equipment, etc. It was not until the early 1980s that the United States developed the «Hidden Action Program» with a budget of \$ 30 million which provided the Mujahideen with Soviet-made small arms, anti-tank and anti-aircraft

weapons. Pakistan, Saudi Arabia, China and Egypt had been involved in the implementation of the «Program». However, the volume of military assistance as well as the quality of the weapons could not significantly increase the Mujahideen's combat capability. The military and technical superiority of the Soviet and Afghan troops remained significant. The US politicians, analysts as well as the Mujahideen field commanders noted insufficiency and lack and effectiveness of the US aid. However, the Carter Administration had managed to forge contacts with the Afghan opposition, to form a coalition of states around the «Hidden Action Program», to develop and test ways to acquire weapons and their delivery routes to Pakistan and beyond to Afghanistan. This experience would later be taken into account and used by the R. Reagan Administration. In addition, the US support had a positive effect on the moral and psychological state of the Afghan insurgents. *Practical significance:* the main conclusions and factual material can be used to study the «Afghan crisis» as part of the Cold War. *Originality:* US policy regarding the Afghan Resistance Movement is examined against the backdrop of deteriorating Soviet-American relations in connection with the Soviet intervention in Afghanistan. *Scientific novelty.* The ways and forms of the US support for the Afghan Resistance Movement at the initial stage of the «Afghan crisis» are specified for the first time. *Type of article:* descriptive.

Keywords: the United States of America; The Democratic Republic of Afghanistan; the Soviet intervention; the Mujahideen; the Central Intelligence Agency; the «Hidden Action Program»..

Received 27.04.2020

Reviewed 04.05.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Радянська інтервенція в Демократичну республіку Афганістан (ДРА) у грудні 1979 р. і подальша майже десятилітня участь радянських військ у громадянській війні між прорадянським режимом Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) і опозицією, яку підтримувала більшість афганців, стали кульмінацією політики СРСР щодо цієї держави, спрямованої на її форсовану соціалістичну модернізацію. Окрім згубних наслідків для ДРА і СРСР, ці події спричинили погіршення радянсько-американських відносин, згортання «розрядки» і загострення «холодної війни».

Одним із головних положень радянської пропаганди, яка обґрунтовувала інтервенцію в ДРА, була необхідність порятунку «Квітневої революції» від агресії ззовні, в якій було звинувачено США, Пакистан та інші країни. Ця теза містилася в ухваленому 27 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС документі «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» (Гроссман, 1993, с. 10). Відтоді положення про американську підтримку афганського опору, яка змусила СРСР прийти на допомогу ДРА, було панівним у радянських ЗМІ, публіцистиці, науковій літературі й подекуди лишається затребуваним по сьогодні.

Вивчення на підставі нових джерел політики США щодо моджахедів у 1978–1980 рр. сприятиме кращому розумінню «афганської кризи» та формулюванню зважених оцінок ступеню залученості в неї СРСР і США.

Історіографія. В радянській публіцистиці й історіографії американська підтримка моджахедів всіяко перебільшувалася. Усталеними стали штампи про мільйони доларів, американську зброю та інструкторів, якими США підтримували афганську опозицію одразу ж після перемоги «Квітневої революції» (Галиуллін Р. Х., 1990; Кассис В. Б., Колосов Л. С., 1988; Мусаєлян Г., 1982; Трофименко Г. А., 1980). В 1990-ті роки російський вчений О. С. Іващенко (Іващенко А. С., 1994, 11; Іващенко А. С., 1993; Іващенко А. С., 1997; Іващенко А. С., 1994, 4) більш зважено підійшов до цієї проблеми. Проте в його публікаціях, як і в дисертації О. В. Чернишкова (Чернышков А. В., 2014), увага зосереджена переважно на підтримці моджахедів Адміністрацією Р. Рейгана, коли вона набула більших масштабів. Надалі політика США щодо афганської опозиції розглядалася у контексті зовнішньої політики США (Грищенко Т., 2006), радянсько-американського пропагандистського протистояння (Рабуш Т. В., 2016; Слинкин М. Ф., 2000), а також участі арабських «добровольців» в «афганській кризі» (Кудрявцев А., 2003; Кудрявцев А. В., 2003). Західний погляд на проблему представле-

ний у роботах П. Швейцера (Швейцер П., 1995), Д. Крайла (Крайл Д., 2008), Дж. Ловенстейна (Lowenstein J., 2016), проте і в них розкрито переважно підтримку Штатами моджахедів у 1980-х рр. В українській історіографії ця проблема не отримала висвітлення.

Метою статті є дослідження на підставі американських джерел форм і засобів підтримки США (як односторонньої, так і за посередництва союзників) афганського Руху Опору в 1978–1980 рр., а також факторів, які впливали на характер цієї підтримки.

Джерельною базою дослідження стали документи з нещодавно опублікованого XII тому «Міжнародних відносин Сполучених Штатів» (FRUS, 2018), які висвітлюють афганський напрямок зовнішньої політики Адміністрації Дж. Картера. Ці джерела дозволяють розширити знання про політику США в «афганському питанні» в 1978–1980 рр. і переглянути усталені концепції.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на виразну прорадянськість режиму, встановленого в Афганістані після перевороту 27 квітня 1978 р., пізніше названого «Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією», США були зважені у своїх оцінках. В аналітичних звітах Державного департаменту і Бюро розвідки і досліджень, підготовлених одразу після тих подій, констатувалася відсутність «індикаторів радянської причетності» до перевороту (FRUS, 2018, р. 16, 21, 22), а визначення його американськими ЗМІ «комуністичним» аналітики називали «спекулятивним» (FRUS, 2018, р. 17).

6 травня 1978 р. США визнали ДРА і встановили з нею дипломатичні відносини. Під час зустрічі з американським послом, який передав ноту про визнання, Н. М. Таракі висловив зацікавленість у підтримці й розвитку двосторонніх відносин (Іващенко А. С., 1997, с. 41). На прес-конференції, яка відбулася того ж дня, афганський лідер підтвердив прагнення зберегти дружні відносини зі США. Але додав, що «ці відносини залежатимуть від ступеня їх політичної і економічної підтримки нашого революційного уряду. Під економічною підтримкою я маю на увазі допомогу й участь у проектах розвитку. Якщо в політичній і економічній сферах уряд (США. – О.К.) співробітничатиме з нами, ми будемо з ним добрими друзями...» (Высказывания, 1978, арк. 19–20).

На думку О. С. Іващенко, у Вашингтоні сподівалися, що в новій афганській владі націоналістичні тенденції візьмуть гору над марксистськими, а тому схилилися до продовження економічного співробітництва з нею (Іващенко А. С., 1997, с. 39). США не лише продовжили реалізацію уже розпочатих

проектів (як-от «Розвиток Гільмендської долини»), але й започаткували нові. Улітку 1978 р. було схвалено кілька домовленостей про надання техніко-економічної допомоги ДРА як від уряду США, так і від Світового банку і Міжнародного валютного фонду. Зокрема, 4 серпня було схвалено проєкт будівництва системи водопостачання і каналізації Кабулу з кошторисом 16,5 млн дол., реалізація якого мала бути завершена до літа 1983 р. Загалом же до кінця 1978 р. США надали ДРА фінансово-економічної допомоги і кредитів на загальну суму 26,137 млн дол. (Ивашенко А. С., 1997, с. 41).

Втім, у листуванні Президентів Пакистану і США протягом травня – червня 1978 р. містилося занепокоєння можливим деструктивним впливом афганських подій на ситуацію в регіоні. М. Зія-уль-Хак писав про «червону загрозу» і закликав США підтримати його країну в можливому конфлікті з ДРА (FRUS, 2018, р. 37–38). Дж. Картер погодився з думкою про потенційну небезпеку радянського домінування в регіоні, проте висловив надію, що нова афганська влада дотримуватиметься принципів неприєднання (FRUS, 2018, р. 53–55).

Немає жодних доказів того, що до кінця 1978 р. США надавали будь-яку підтримку афганській опозиції, яка отаборилася в прикордонному із ДРА пакистанському Пешаварі. Вперше думка про можливу допомогу моджахедам пролунала в меморандумі, надісланому 26 січня 1979 р. заступником Директора ЦРУ Ф. Карлуччі заступникові Радника Президента з Національної безпеки Д. Аарону. В той час у ДРА, за підтримки СРСР, тривали форсовані соціалістичні перетворення, які супроводжувалися репресіями проти плеємної верхівки, духівництва, інтелігенції, ділових кіл. Це спричинило опір реформам, антиурядові виступи та заколоти, які підтримували з Пакистану опозиційні афганські партії. В документі йшлося, що афганські повстанці вже отримують якусь підтримку від Саудівської Аравії (FRUS, 2018, р. 87). Вірогідне ж перетворення ДРА на радянського сателіта загрожувало позиціям США в регіоні, тому падіння режиму НДПА відповідало американським інтересам. Заколотики потребували іноземної підтримки, проте США мали обмежені можливості впливу на «афганську кризу». Серед можливих дій розвідник назвав організацію пропагандистської кампанії в ЗМІ, яка би змальовувала уряд ДРА «радянською лялькою», а також започаткування радіомовлення на ДРА з території Пакистану й Ірану. Як бажаний захід пропонувалися таємні поставки повстанцям стрілецької зброї (FRUS, 2018, р. 88–89).

У той час американці були погано обізнані з ситуацією в ДРА. 1 лютого 1979 р. член Ради Національної безпеки (РНБ) П. Хенц у меморан-

думі до Радника Президента з Національної безпеки З. Бжезінського констатував фрагментарність американських уявлень про афганські угруповання і центри за кордоном, що не дозволяло виробити послідовний і систематичний план дій щодо їх підтримки (FRUS, 2018, р. 103).

Увага США до афганського Руху Опору посилювалася від середини лютого 1979 р., коли за не до кінця встановлених обставин відбулося викрадення, а згодом убивство під час операції зі звільнення американського посла у Кабулі А. Дабса. У звіті ЦРУ від 26 лютого наголошено на необхідності отримання додаткової інформації про моджахедів як необхідної умови їх підтримки (FRUS, 2018, р. 105). 28 лютого в спеціальному меморандумі ЦРУ проаналізувало можливі варіанти американської політики в цьому напрямку, як однобічної, так і спільно з Пакистаном чи Саудівською Аравією (FRUS, 2018, р. 107). Окрім пропагандистських заходів, йшлося про можливість фінансової допомоги, надання медичних препаратів, продовольчих пайків, засобів зв'язку. Розглядалася можливість надання стрілецької та зенітної зброї. При цьому відкидалася доцільність надсилання до Пакистану американських інструкторів (FRUS, 2018, р. 109–110).

Рубіжною подією в розвитку «афганської кризи» став антиурядовий заколот у місті Герат у середині березня 1979 р. Тоді вперше проти НДПА повсталася армія, в ДРА загинули перші радянські громадяни, у розпал кризи вперше афганські керманічі звернулися до СРСР з проханням про військову допомогу. Гератський заколот засвідчив, що в ДРА триває громадянська війна між режимом НДПА, якого підтримував СРСР, і більшістю населення країни. Від весни 1979 р. значно зросли поставки радянського озброєння, збільшилася кількість радянських військових радників. ДРА все більше потрапляла під контроль СРСР (див.: Ковальков О. Л., 2015). Після гератських подій радянські ЗМІ вперше звинуватили США і Пакистан в антиафганській політиці, в наданні афганським заколотникам зброї «з клеймом «зроблено в США»» (Петров А., 21.03.1979; Петров А., 29.03.1979; Глухов Ю., 29.05.1979). З огляду на проаналізовані вище американські документи, ті публікації були далекими від правди. Проте саме з весни 1979 р. США суттєво активізували свою політику щодо моджахедів.

У підготовленому, вірогідно, наприкінці березня – на початку квітня 1979 р. (документ недатований) аналітичному звіті ЦРУ розглянуто можливі шляхи надання підтримки афганським повстанцям. Найбільш оптимальним вважалося співробітництво між США, Пакистаном і Саудівською Аравією з можливим залученням до цього КНР (FRUS, 2018, р. 125). Повідомлялося, що кілька

радіостанцій уже віщають з Пакистану на ДРА. Не зважаючи на відносну дешевизну цих заходів, вони можуть спричинити «афганський гнів і можливу відплату», як-от бомбардування радіостанцій чи підбурення проти Ісламабада пуштунів у «зоні племен» чи белуджів. З деякими «афганськими дисидентами» в США ЦРУ вже налагодило контакти, що уможливило передавання через них певних коштів повстанцям. Проте можливий витік інформації і відсутність контролю за грошима стримували американців. ЦРУ розглядало можливість надання повстанцям невійськової допомоги (засоби зв'язку, медикаменти, одяг, компаси, продовольчі пайки) за посередництва Пакистану, розраховуючи в подальшому використовувати ці маршрути для поставок зброї (FRUS, 2018, р. 127).

У наступні місяці можлива допомога моджахедам неодноразово обговорювалося на всіх рівнях. Під час засідання Спеціального Координаційного Комітету (СКК) 6 квітня 1979 р. у рамках «спектру дій» щодо Афганістану пропонувалися пряма і непряма фінансова підтримка афганської опозиції, а також надання збройної та невійськової допомоги повстанцям. Зрештою, ідея поставок зброї не знайшла підтримки в афганському уряді (Грищенко Т., 2006, с. 17). На цьому засіданні З. Бжезінський наголосив, що США зацікавлені, аби «цей заколот тривав, навіть якщо він буде неуспішним», але підтримка його без посередництва пакистанців буде мінімальною (FRUS, 2018, р. 141). 26 квітня Директор ЦРУ С. Тернер інформував З. Бжезінського, що США через ЗМІ 25 країн поширює інформацію про події в ДРА, а американська розвідка готує офіцера для виготовлення в Пакистані антирадянських листівок, аудіокасет тощо (FRUS, 2018, р. 153).

Як видно зі стенограми засідання СКК, у кінці червня 1979 р. США і надалі обмежувалися виділенням незначних коштів для закупівлі для повстанців одягу й медикаментів (FRUS, 2018, р. 155–156). В інших документах є свідчення про епізодичні контакти з лідерами афганської опозиції (FRUS, 2018, р. 169).

3 липня 1979 р. Президент Дж. Картер ухвалив «конкретні і загальні висновки по Афганістану» (FRUS, 2018, р. 172), які в СРСР тлумачили як початок масштабної підтримки моджахедів. Насправді ж це рішення «легітимізувало» надання повстанцям гуманітарної допомоги. У серпневому звіті ЦРУ про реалізацію «Програми прихованих дій» (далі – «Програма») йшлося про радіотрансляції, створення спеціальної групи пропагандистів і лінгвістів для виготовлення друкованих матеріалів, розміщення 145 матеріалів у ЗМІ 35 країн, організацію кількох брифінгів на підтримку афганської опозиції, а та-

кож виділення коштів на придбання медикаментів (FRUS, 2018, р. 172–174). У вересні співробітник РНБ М. Бремент наголошував на важливості для США об'єднання розрізнених угруповань афганської опозиції в єдину організацію, але припускав, що через суттєві розбіжності між ними цього буде важко досягти (FRUS, 2018, р. 177). 23 жовтня на засіданні СКК обговорювалася можлива додаткова допомога афганським повстанцям «у формі грошових коштів, обладнання для зв'язку, невійськових товарів та консультацій із закупівель», яка мала йти через Пакистан і Саудівську Аравію. (FRUS, 2018, р. 207). 7 листопада «Програма прихованих дій» була розширена дозволом надавати повстанцям комунікаційне обладнання (FRUS, 2018, р. 593).

26 грудня 1979 р. Директор ЦРУ прозвітував про виділення на «Програму» 695 тис. дол., 620 тис. з яких були освоєні до того часу (FRUS, 2018, р. 286). Тож підтримка моджахедів з боку США в квітні 1978 – грудні 1979 рр. була доволі скромною. Її важко визначити як «агресію ззовні» проти ДРА і вона навряд чи потребувала «допомоги» 100-тисячного «Обмеженого контингенту радянських військ», який 25–27 грудня 1979 р. взяв під контроль столицю, найбільші міста та головні автошляхи країни. Водночас США надавали гуманітарну та медичну допомогу афганським біженцям, більшість із яких осіла в Пакистані. Під час візиту до США С. Моджаддеді у травні 1979 р. було утворено «Асоціацію американської допомоги афганським біженцям» на чолі з колишнім послом США в Кабулі Т. Еліотом. В СРСР це вважали прикриттям для допомоги моджахедам (Кассис В. Б., Колосов Л. С., 1988, с. 168). Восени того року про підтримку «Асоціації» заявив Державний департамент (Рабуш Т. В., 2016, с. 19).

Радянська інтервенція в ДРА у грудні 1979 р. спричинила негативну реакцію з боку США. Ці дії були визначені як брутальне порушення норм міжнародного права, як вихід СРСР за межі сфери своїх інтересів. Окрім політичних, дипломатичних та економічних дій у відповідь (див.: Ковальков О. Л., 2013), США суттєво розширили підтримку моджахедів.

26 грудня 1979 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера виклав думку, яка визначила американську стратегію в «афганській кризі»: зробити все, щоб опір повстанців тривав якомога довше. Для цього необхідно було збільшити фінансування «Програми», почати надавати моджахедам зброю, переглянути політику щодо Пакистану, спробувати налагодити співпрацю з КНР (FRUS, 2018, р. 267).

ЦРУ в той час керувалося принципом не посягати до зон конфліктів зброєю, походження якої можна було б пов'язати із США (Крайл Д., 2008,

с. 19). У випадку з Афганістаном це могли бути лише радянські зразки зброї. США мали на складах незначні її запаси, тож важливо було знайти додаткові джерела її отримання в потрібній кількості. 27 грудня на засіданні Президентського комітету поголосили, що слід обмежуватися тими зразками, які є на озброєнні ЗС ДРА. Постачання зброї моджахедам були можливі лише через Пакистан. С. Тернер запропонував виділити на «Програму» 10 млн дол., але для цього потрібно було заручитися згодою Конгресу. Кошти погодилися надати Саудівська Аравія, проте, як сказав Директор ЦРУ, вона «хоче бачити колір наших грошей». Важливу думку висловив заступник С. Тернера Ф. Карлуччі: «Ця зброя не допоможе моджахедам захопити країну, вона лише ускладнюватиме життя Радам» (FRUS, 2018, р. 286–289).

Це ж питання обговорювали на засіданні РНБ 28 грудня. Саме тоді було ухвалено розпочати підтримувати повстанців зброєю, проте із застереженням, що ця допомога не має породжувати сподівань на перемогу моджахедів (FRUS, 2018, р. 301). Адже якщо стратегічне завдання США – виведення радянських військ (Дж. Картер) – є недосяжним, то слід домогтися, аби СРСР заплатив за Афганістан якомога вищу ціну (З. Бжезінський) (FRUS, 2018, р. 302). Цю думку З. Бжезінський обґрунтував 30 січня 1980 р. у меморандумі до Президента. Завдання-максимум для США – нейтральний Афганістан. Завдання-мінімум – підтримка тривалого опору, який би збільшував витрати СРСР і посилював негативну реакцію в світі на його агресію (FRUS, 2018, р. 529).

Рішення підтримувати афганських повстанців зброєю одразу ж зіштовхнулося з труднощами. Найбільш суттєвою була неможливість прямих поставок і необхідність пошуку надійних посередників. Такими могли стати Саудівська Аравія і Пакистан. І якщо перша була готова підтримувати афганський опір після того, як це розпочнуть робити Штати, то Пакистан, який межував з ДРА, вимагав гарантій безпеки. На думку посла США в Пакистані А. Хаммеля, для цього слід було підтвердити чинність договору 1959 р., а також пообіцяти підтримку. Окрім військової, це мали бути економічна допомога, реструктуризація боргу, політична підтримка тощо (FRUS, 2018, р. 413). Цю думку поділяв З. Бжезінський. У меморандумі до Дж. Картера від 3 січня 1980 р. він писав, що для схилення Пакистану до співпраці необхідно розробити пакет допомоги, який можна було «розділити» з Саудівською Аравією (FRUS, 2018, р. 401). Проте на заваді цьому стояла ухвалена в 1976 р. «поправка Симінгтона», яка забороняла США на-

давати економічну і військову допомогу країнам, які порушують умови ядерного нерозповсюдження.

Вирішенню цієї проблеми слугувала серія переговорів. 28 грудня 1979 р. Дж. Картер мав телефонну розмову з М. Зія-уль-Хаком (FRUS, 2018, р. 312–313). 1 січня 1980 р. «афганське питання» обговорювали на засіданні Ради НАТО (FRUS, 2018, р. 401–402). 4 січня відбулися консультації з послом КНР у США Чаєм Земіном і телефонна розмова посла Пакистану в США Султан-хана з З. Бжезінським (FRUS, 2018, р. 415–416). 7 і 8 січня Секретар оборони Х. Браун зустрівся з віце-прем'єром КНР Чень Бяо (FRUS, 2018, р. 432–434) і Ден Сяопіном (FRUS, 2018, р. 435). 11 січня Президент США надіслав листа М. Зія-уль-Хаку (FRUS, 2018, р. 459), а наступного дня Дж. Картер, державний секретар С. Венс, його заступник У. Кристофер і З. Бжезінський зустрілися у Вашингтоні з Міністром закордонних справ Пакистану Агою Шахі (FRUS, 2018, р. 466–468). США вдалося заручитися підтримкою потенційних союзників. Проте Ага Шахі, незважаючи на підтвердження чинності Договору 1959 р., лишився незадоволеним пропозиціями американської військової допомоги в розмірі 400 млн дол. (FRUS, 2018, р. 488).

На засіданні СКК 17 січня 1980 р. ухвалили створити «Консорціум» за участю інших країн задля надання військової допомоги Пакистану. Франція, зокрема, обіцяла продати Ісламабаду літаки «Міраж». Саудівська Аравія обіцяла виділити 800 млн дол., а С. Венс доручив спробувати залучити до співпраці Японію (FRUS, 2018, р. 492).

Можливі поставки зброї Пакистану непокоїли Індію. З огляду на це посол США в Нью-Делі був змушений переконувати індійців, що військова допомога матиме оборонний характер і не загрожуватиме Індії (FRUS, 2018, р. 534).

Задля вироблення конкретних шляхів співпраці в «афганському питанні» до Пакистану і Саудівської Аравії відбула американська місія на чолі із У. Кристофером і З. Бжезінським. 2 лютого 1980 р. в Ісламабаді відбулися дві зустрічі американців з М. Зія-уль-Хаком (FRUS, 2018, р. 539–541). Наступного дня З. Бжезінський зустрівся з генералом А. А. Рахманом, керівником пакистанської Міжвідомчої розвідки (ISI). Сторони обговорили можливі канали постачання зброї, а також погодилися, що допомога повстанцям залежатиме від об'єднання їх в альянс (FRUS, 2018, р. 567).

Четвертого лютого У. Кристофер і З. Бжезінський в Ер-Ріяді зустрілися з принцом Саудом. Тоді вперше було порушене питання про можливе залучення до «Програми» Єгипту, який мав велику кількість радянської зброї (FRUS, 2018,

р. 551). Того ж дня американці зустрілися з коронним принцом Фахдом (FRUS, 2018 р. 552–554).

У звіті президенту радник з Національної безпеки назвав ці візити і перемовини конструктивними (FRUS, 2018, р. 562). З. Бжезінський також радив Дж. Картеру переконати А. Садата, що його публічні виступи проти Саудівської Аравії можуть бути шкідливими для «Програми» (FRUS, 2018, р. 563).

Іншою складністю для надання фінансової підтримки афганським опозиційним партіям у Пешаварі була їхня роз'єднаність. І в США, і в Пакистані їх об'єднання розглядали як необхідну умову надання підтримки. У січні 1980 р. відбулися зустрічі представників ЦРУ з Б. Раббані, М. Мухаммаді та іншими лідерами афганської опозиції (Иващенко А. С., 1994, 11, с. 97). Тоді ж із ними контактували представники Організації Ісламська конференція (ОІК) (FRUS, 2018, р. 579), яка засудила перебування радянських військ у ДРА і призупинила членство цієї держави в організації (Ковальков О. Л., 2013, с. 63–64). Як наслідок, наприкінці січня 1980 р. 6 афганських опозиційних партій у Пакистані об'єдналися в доволі аморфний і нестійкий «Ісламський союз для звільнення Афганістану».

На тлі цих дискусій, консультацій і перемовин США розпочали практичну реалізацію «Програми прихованих дій». 18 січня 1980 р. Директор ЦРУ звітував про першу (відправлена) і другу (готувалася) партії зброї для повстанців (FRUS, 2018, р. 495). С. Тернер висловив думку, що американська допомога покликана передусім дати зрозуміти моджахедам, що вони мають сподіватися лише на завдання Радам рани, яка буде постійно кровити, і не більше того (FRUS, 2018, р. 496).

Вже за місяць зброю, придбана американцями, була в Пакистані і поділена між усіма афганськими партіями. Наприклад, Національний ісламський фронт Афганістану С. А. Гелайні отримав 60 одиниць «АК-47» і 60 тис. патронів до них, 20 тис. патронів до іншої зброї, 200 магнітних протитанкових мін, 7 ручних протитанкових гранатометів («РПГ-7») і 50 ракет до них. 25 січня 1980 р. перший караван доправив до провінції Вардак 12 протитанкових рушниць, 90 «далекобійних гвинтівків» і зенітну гармату. Наступний караван мав дійти до Вардаку 5 березня (FRUS, 2018, р. 619). З іншого документа дізнаємося, що загалом на кінець лютого 1980 р. моджахеди отримали бл. 1 тис. чеських мін, 127 «РПГ-7» і 1 404 ракети до них (FRUS, 2018, р. 703–704). Ці перші успіхи в реалізації «Програми» мали наслідком її продовження до кінця року, рішення про що було схвалене на засіданні РНБ 15 лютого 1980 р. (FRUS, 2018, р. 594).

США продовжували шукати канали отримання зброї та її доправлення до Пакистану. 14 лютого 1980 р. до посольства США в Лондоні звернувся Голова лондонського представництва ОІК Салім Азам. Він просив передати до Вашингтона, що повстанці потребують протитанкових ракет, засобів для боротьби з вертольотами, боєприпасів до стрілецької зброї (FRUS, 2018, р. 579). На засіданні СКК 27 лютого 1980 р. ухвалили звернутися до Єгипту з проханням посприяти в придбанні в Югославії SA-7 (радянський переносний зенітно-ракетний комплекс (ПЗРК. – О. К.). За задумом, США через Йорданію і Саудівську Аравію могли доставити їх до Пакистану (FRUS, 2018, р. 603). Зауважимо, що ці ПЗРК не були на озброєння ЗС ДРА. Тож у ЦРУ побоювалися реакції СРСР на використання їх моджахедами – потрапити до них вони могли лише через Пакистан (FRUS, 2018, р. 630). Схоже, що цей проєкт був реалізований. 8 березня 1980 р. під час зустрічі С. Тернера із А. Садатом Директор ЦРУ подякував за поставки зброї з Єгипту, перші партії якої мали невдовзі прибути до Афганістану (FRUS, 2018, р. 675).

Поставками зброї моджахедам американці пояснювали їх локальні успіхи. 30 квітня 1980 р. ЦРУ надало докази успішного використання в ДРА мін і протитанкових ракет: лише в перші два тижні квітня було пошкоджено 23 транспортні засоби (в т. ч. 12 танків і 8 БТР) (FRUS, 2018, р. 703). Тож американська розвідка переконувала, що подальші успіхи моджахедів залежатимуть від поставок зброї і здатності афганських чи радянських військ перекрити шляхи постачання.

Насправді ж ці поставки навряд чи могли суттєво покращити оснащеність моджахедів. Розвідка повідомляла, що майже всю зброю, а іноді й техніку, вони отримували від афганських дезертирів або внаслідок нападів на конвої. Дещо купували на пакистанському ринку – це була або зброя місцевого виробництва, або вкрадена в афганській чи пакистанській арміях. Щось передали моджахедам пакистанці, афганський уряд заявляв про китайську зброю і китайських інструкторів, але жодних підтверджень цьому ЦРУ не мало. Якись кошти надали саудівці, але повстанці були впевнені, що їх привласнили політики в Пешаварі (FRUS, 2018, р. 671–672).

Американська розвідка повідомляла, що стрілецькою зброєю моджахеди в цілому забезпечені. Найбільшою проблемою ЦРУ вважало відсутність у повстанців засобів проти найбільш ефективної радянської техніки – вертольотів «Мі-24». Афганці потребували «SA-7» або ракет «земля-повітря», важких кулеметів, протитанкової зброї, неметалевих протитанкових мін, засобів зв'язку, а також

медикаментів, одягу, продовольства, протигазів на випадок використання хімічної зброї тощо (FRUS, 2018, р. 672–673).

9 травня 1980 р. Директор Бюро розвідки та досліджень Р. Спірс у меморандумі до новопризначеного Державного секретаря Е. Маскі повідомляв, що Штати постачають моджахедам радянські зразки озброєння: автомати, кулемети, боеприпаси, міни, протитанкові пускові установки і ракети. Спочатку зброя надавалася зі складів ЦРУ, згодом її почали закуповувати на міжнародних ринках. Жоден американський представник не був задіяний у цих операціях. Так само як жоден американець у той час не готував повстанців. У таборах у Пакистані працював лише пакистанський персонал, який частково пройшов американську підготовку в Саудівській Аравії. Головною проблемою повстанців укотре була визначена відсутність засобів боротьби з вертольотами. Нещодавно Єгипет передав у дарунок 15 пускових установок «SA-7» з невеликим запасом ракет. Решту ЦРУ закуповувало через якесь болгарське джерело (FRUS, 2018, р. 716).

Зі звіту ЦРУ від 11 червня 1980 р. вперше дізнаємося про фінансове забезпечення «Програми». З 28 грудня 1979 р. Штати закупили зброї та інших «матеріалів» на 10 млн дол. з виділених до кінця року 30 млн. До того часу був напрацьований маршрут доправлення зброї. З Єгипту літаком ВПС США вантажі доставлялися до Дахрана (Саудівська Аравія). Звідти саудівський «С-130» переправляв зброю до Ісламабада. Далі розподіл зброї між партіями здійснювала ISI. Розглядалася можливість прямих рейсів американським «С-141» за маршрутом Каїр – Ісламабад, що мало прискорити доставку (FRUS, 2018, р. 769).

Згідно з цим звітом, на той час повстанцям уже передали 3 900 одиниць «АК-47» і 6,133 млн патронів до них, 115 одиниць 12,7-мм гвинтівок і 15 тис. патронів до них, 15 тис. 14,5 мм патронів, 50 одиниць 82-мм мінометів і 2 500 мін до них, 150 «РПГ-7» і 3 902 ракети до них, 3 700 мін, 6 тис. гранат, 637 фунтів вибухівки «С-4», 5 ПЗРК «SA-7» і 15 ракет до них, 121 снайперську гвинтівку і 36 тис. патронів до них, 1 200 гвинтівок «Лі Енфілд» і 300 тис. патронів до них, 100 рацій, 6 базових радіостанцій. Ще 6 600 одиниць «АК-47» і 6,6 млн патронів до них, 7 «РПГ-7» і 54 ракети до них, «певна кількість» 12,7-мм гвинтівок і 316 800 патронів до них, 88 одиниць 82-мм мінометів і 4 400 мін до них, 4 тис. мін, 10 ПЗРК «SA-7» і 50 ракет до них були в дорозі (FRUS, 2018, р. 772).

Під час зустрічі з прем'єр-міністром Китаю Хуа Гофеном у Токіо 16 липня 1980 р. З. Бжезінський звернувся з проханням надати повстанцям ПЗРК

«SA-7», які, за інформацією американця, КНР або мала, або виготовляла (FRUS, 2018, р. 798).

Як видно з чергового звіту ЦРУ, до 1 жовтня 1980 р. США доставили моджахедам 10 тис. одиниць «АК-47» і 13 млн патронів до них, 720 «РПГ-7» і 14 тис. ракет, 15 тис. наземних мін, 158 зенітних ракет, 200 важких кулеметів і 800 тис. патронів до них (FRUS, 2018, р. 776).

27 жовтня 1980 р. бюджет «Програми» на 1981 р. було збільшено вдвічі, до 60 млн дол. (FRUS, 2018, р. 875). С. Тернер вважав, що цих коштів замало для ефективної підтримки афганського Руху Опору (FRUS, 2018, р. 886).

В перший рік реалізації «Програми» не виходили дискусії як щодо її обсягів та змісту, так і щодо її ефективності. В США були невисокі думки про бойові якості моджахедів. Так само сумнівною була їхня здатність протистояти армії наддержави. В ЦРУ мали повстанців за «маргінальні й ... неефективні визвольні групи». Вони були роздрібнені, конфліктували між собою і не визнавали єдиного лідерства. Серед їхніх лідерів не було фігури масштабу Р. Хомейні (FRUS, 2018, р. 446). Американські ЗМІ перебільшували політичну роль партій, контроль з їхнього боку над повстанцями, «перемоги» останніх (FRUS, 2018, р. 446).

Перевага радянського військового контингенту та афганської урядової армії над розрізненими загонами повстанців була очевидною. Наприклад, радянська й афганська армії мали загалом бл. 4 тис. танків та іншої бронетехніки, 20 тис. вантажівок тощо (FRUS, 2018, р. 704). Тож один зі співробітників ЦРУ в меморандумі до С. Тернера (3 січня 1980 р.) писав, що «для Рад повстанці – як голка для слона». Чим більше зброї даватимуть США, тим більше буде жертв серед моджахедів. Чи готові американці на це піти? (FRUS, 2018, р. 399). 8 жовтня 1980 р. один зі співробітників Пентагону в меморандумі до Ф. Карлуччі наголошував, що значна перевага радянських військ здатна нівелювати всю допомогу повстанцям з боку США. Тому він запропонував обміркувати можливість їхнього навчання і тактичного вишколу (FRUS, 2018, р. 871–873). Це була чи не перша пропозиція започаткувати підготовку повстанців американськими інструкторами, в чому СРСР звинувачував США ще до грудневого вторгнення 1979 р. Втім, ця ідея буде втілена в життя Адміністрацією наступного Президента.

М. Бремент вважав усі зусилля США з підтримки моджахедів «попередніми, частковими і неадекватними». 30 квітня 1980 р. він писав, що постачання лише радянської зброї і лише за посередництва пакистанців є «нерозумним і непотрібним» (FRUS, 2018, р. 699). Пакистан є посередни-

ком, але самі пакистанці бояться озброювати афганців: «Вони знають, що пістолет, спрямований проти Кабула, може завтра бути спрямований проти Карачі». Відстороненість американців від практичної реалізації «Програми» Бремент вважав помилкою. На кордоні з Афганістаном у той час було 53 табори біженців. У кожному з них, на його думку, мало бути щонайменше 3 американські агенти (FRUS, 2018, р. 700).

Співробітник РНБ переконував, що перевага радянської армії беззаперечна, а її успіхи реальні. Тож задля того, щоб «афганська авантюра Рад» була більш дорогою, слід поставляти «правильні види озброєння», адже «чоловіки на конях не пасують чоловікам на вертольотах». Проти останніх ефективні «SA-7», але вони дорогі і їх важко дістати. Ті 85 ПЗРК, які американці планували надати, «крапля в морі». Під «правильною зброєю» М. Бремент розумів мобільне й ефективне озброєння: американські ракети проти вертольотів («Стінгери»), одноразову протитанкову зброю, гвинтівки калібру 7,62 мм (на американських складах було багато старих М-14, знятих з озброєння), легкі міномети, прості короткохвильові двосторонні радіостанції тощо (FRUS, 2018, р. 701).

Проте США, як і раніше, надавали повстанцям лише радянські зразки зброї, не бажаючи надмірно дратувати Радянський Союз. Ставлення ж до моджахедів з боку США було прагматичним: вони розглядалися лише як знаряддя, яке здатне знекровити СРСР. З. Бжезінський, зокрема, говорив, що США не зацікавлені в масовому повстанні в Афганістані. Низькоінтенсивне і тривале повстання – ось що, мовляв, потрібно для мобілізації ісламських держав проти Москви (FRUS, 2018, р. 494).

Турбувала американців і відсутність контролю над виділеними коштами. Розподіл зброї і грошей між афганськими опозиційними партіями в Пешаварі здійснювала ISI. Скільки насправді коштів і зброї отримували моджахеди, у США могли лише здогадуватися. В документах є свідчення того, що пакистанці і лідери афганської опозиції або привласнювали гроші, або використовували їх не за призначенням (FRUS, 2018, рр. 447, 628).

Окремі американські посадовці сумнівалися в самій доцільності підтримки моджахедів. Анонімний співробітник РНБу меморандумі до З. Бжезінського 26 лютого 1980 р. називав деяких афганських опозиційних політиків «реакційними» і навіть «мракобісами». Він застерігав бути «...обережними, розраховуючи на прихильність мусульманських сил в Афганістані» і запитував: «Що буде з правами людини, коли вони прийдуть до влади?» Але оскільки в Афганістані не було нікого, з ким би можна було мати справу, окрім мусульман, США

змушені були їх підтримувати. Проте, на думку чиновника, вони мають підтримувати право моджахедів вільно сповідувати свою релігію. Але сумнівався, чи варто підтримувати їх у боротьбі за владу? (FRUS, 2018, р. 601).

До кінця президентського терміну Дж. Картера «Програма прихованих дій» лишалася таємною. США жодного разу офіційно чи публічно не визнали своєї участі в «афганській кризі», не зважаючи на заклики деяких політиків це зробити. 22 квітня 1980 р. на засіданні СКК З. Бжезінський запропонував зробити підтримку моджахедів «публічно респектабельним заходом». Цю пропозицію відкинули, мотивуючи це тим, що Пакистан і Саудівська Аравія на таку відкритість не підуть (FRUS, 2018, р. 698). 17 липня 1980 р. відмовитися від таємності запропонував Державний секретар Е. Маскі, але і він тоді не отримав підтримки (FRUS, 2018, р. 805). Окрім небажання остаточно зіпсувати відносини з СРСР (дехто в Адміністрації Дж. Картера плекав надію на врегулювання «афганської кризи» шляхом якихось компромісів), у Вашингтоні були змушені рахуватися з вразливим становищем Пакистану. Після серії публікацій у «WashingtonPost» і «NewYorkTimes» у січні 1980 р., в яких містилася інформація про американсько-пакистанські консультації щодо підтримки моджахедів, Пакистан погрожував «вийти з гри» (FRUS, 2018, р. 716).

Американська підтримка афганських повстанців зброєю і грошима підштовхнула до цього і їхніх союзників. Гроші на зброю і військове спорядження для моджахедів давали КНР, Пакистан, Єгипет, Саудівська Аравія. Якщо даних про суми, виділені іншими країнами, немає, то саудівці ухвалили рішення на кожен американський долар давати свій (Швейцер П., 1995, с. 37). Це дозволяє припустити, що в 1980 р. Саудівська Аравія могла надати бл. 30 млн дол. Проте якість зброї і військового спорядження, які закуповували для моджахедів на початку афганської війни, була сумнівною. За словами Д. Крайла, така допомога могла бути вражаючою в зведеннях новин. Насправді ж до Афганістану потрапляв різношерстий асортимент простої і застарілої зброї, часто в занедбаному стані (Крайл Д., 2008, с. 20). П. Швейцер також відзначав, що ця зброя часто іржавіла на складах, а Афганістан став гарним приводом позбутися цього непотребу. Особливо це стосувалося Єгипту, який продавав американцям «брухт, яким можна лише трішки полякати Ради». Афганські польові командири, особливо в перші роки війни, неодноразово скаржилися на погану якість цього озброєння (Швейцер П., 1995, с. 201). Якщо зважити, що ця зброя потрапляла до рук «кочовиків у широких штаних і сандалях», які часто не мали жодної вій-

ськової підготовки, то ефект від таких поставок був невисоким.

Співпраця США і Саудівської Аравії мала ще один результат. Уже в 1980 р. за активної підтримки Ер-Ріада до Афганістану почали прибувати добровольці з різних арабських країн, яких пізніше назвуть «арабськими афганцями». Точних відомостей про їхню кількість немає. За оцінками дослідника питання А. Кудрявцева, до кінця 1980-х в Афганістані могли бути «десятки, можливо сотні тисяч добровольців». У 1980 р. їхня роль була радше символічною (Кудрявцев А., 2003, с. 38; Кудрявцев А. А., 2003, с. 164, 169), але сама їх присутність сприяла приверненню уваги до Афганістану в мусульманських країнах. Вище йшлося, що американці надавали цьому великого значення.

Поряд із фінансовою та військовою підтримкою афганської опозиції США продовжували й інші заходи, які її доповнювали. Вагоме місце в пропагандистській кампанії проти СРСР і ДРА посідала проблема афганських біженців. Після радянської інтервенції в ДРА їх число значно зросло і вже в 1980 р. сягнуло 1,2 млн осіб (Рабуш Т. В., 2016, с. 20). 31 січня 1980 р. координатор Президента США у справах біженців відрядив свого заступника у пакистанські табори з метою вивчення ситуації на місці (Иващенко А. С., 1993, с. 62). Того ж дня Президент Дж. Картер і Державний департамент оголосили про виділення 5 млн дол. (за іншими даними – 5,3 млн.) гуманітарної допомоги афганським біженцям (Иващенко А. С., 1993, с. 62; Рабуш Т. В., 2016, с. 20). Ці кошти були виділені через Агентство ООН у справах біженців, тож традиційні звинувачення у прихованому фінансуванні Штатами моджахедів під прикриттям гуманітарної допомоги є безпідставними. 3 млн дол. були виділені грошима і ще 2 млн. – товарами першої необхідності. Як перший крок реалізації цієї програми до Пакистану було направлено 40 тис. вояків (Иващенко А. С., 1993, с. 62). 25, 27 березня і 16 квітня 1980 р. Конгрес США прийняв три постанови про допомогу афганським біженцям (Рабуш Т. В., 2016, с. 20). 9 липня Державний департамент оголосив про додаткове виділення 21 млн дол. (12 млн через Агентство ООН у справах біженців, 1 млн. – через Міжнародний комітет Червоного Хреста і ще 12 млн. – через уряд Пакистану). Загалом упродовж 1980 р. США виділили на гуманітарну допомогу біженцям 47 млн дол., що склало близько 50 % внеску всіх держав, які надали таку допомогу (Иващенко А. С., 1993, с. 62). Ця сума, як видно, більше ніж на 50 % перевищує виділені в тому ж році кошти на підтримку моджахедів.

На відміну від збройної підтримки, допомога біженцям була публічною й активно висвітлювалася у ЗМІ. 19 червня 1980 р. Дж. Картер оголосив 21–27 липня «тижнем Афганістану» і закликав усіх американців підтримувати біженців (Рабуш Т. В., 2016, с. 20). Проблема біженців активно використовувалася в пропагандистській боротьбі США з СРСР. Афганська і радянська пропаганда змальовувала їх або як внутрішню реакцію, яка не прийняла прогресивних ідей «Квітневої революції», або як обдурених тією ж реакцією селян, або ж як кочовиків, яких пакистанська влада навмисне затримала по свій бік кордону. Американці ж тлумачили біженців як жертв афганського прорадянського режиму та радянської окупації країни, що було ближче до правди. Окрім використання цієї проблеми з метою критики радянської політики в ДРА, привернення до неї уваги світової громадськості мало на меті змалювання моджахедів не як найманців чи бандитів, а як борців за звільнення своєї Батьківщини від іноземної окупації.

Висновки. Підтримка афганської опозиції Сполученими Штатами Америки в 1978–1980 рр. в СРСР перебільшувалася і стала лише приводом, використаним для обґрунтування радянської інтервенції в Демократичну Республіку Афганістан. До грудня 1979 р. Адміністрація Дж. Картера обмежувалася інформаційною кампанією і наданням невійськової допомоги афганським повстанцям. Лише на початку 1980 р. США розробили «Програму прихованих дій» з бюджетом в 30 млн дол., яка передбачала надання моджахедам зброї радянського виробництва. До її реалізації було залучено Пакистан, Саудівську Аравію, КНР, Єгипет. Проте обсяги військової допомоги, як і якості озброєння, не могли суттєво вплинути на хід афганської війни. Недостатність і низьку ефективність «Програми» відзначали як американські політики й аналітики, так і польові командири моджахедів.

Втім, Адміністрації Дж. Картера вдалося налагодити контакти з афганською опозицією, сформулювати навколо «Програми прихованих дій» коаліцію держав, розробити й апробувати шляхи придбання зброї і маршрути її доставки до Пакистану і далі в Афганістан. Цей досвід буде врахований і використаний Адміністрацією наступного президента, політика якої щодо «афганської кризи» може бути предметом подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

- Высказывания, 1978. Высказывания руководящих деятелей Демократической Республики Афганистан по вопросам международных отношений и внешней политики ДРА. 27 апреля–октябрь 1978 года : Пресс-отдел посольства СССР в ДРА. *Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан*. [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1978.11.01.PDF [дата звернення: 27.04.2020].
- Галиуллин Р. Х., 1990. *ЦРУ в Азии*. Москва : Воениздат.
- Глухов Ю., 29.05.1979. Происки против Афганистана. *Правда*, с. 5.
- Грищенко Т., 2006. З. Бжезинський і зовнішньополітичні настанови адміністрації Дж. Картера в 1979–1980 рр. *Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання*, № 5, с. 12–27.
- Гроссман А. С., 1993. Секретные документы из личных папок. Афганистан : Политический архив XX века. *Вопросы истории*, № 3. с. 3–33.
- Иващенко А. С., 1994. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике. *США : Экономика, политика, идеология*, № 11. с. 96–106.
- Иващенко А. С., 1993. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам. *Восток*, № 3, с. 61–66.
- Иващенко А. С., 1997. *США и Афганистан (1979–1989)*. Москва : ТЦ «Сфера».
- Иващенко А. С., 1994, 4. Эволюция политики США в Афганистане в 1979 г. *США : Экономика, политика, идеология*, № 4, с. 74–82.
- Кассис В. Б., Колосов Л. С., 1988. *Из тайников секретных служб*. Москва : Молодая гвардия.
- Ковальков О. Л., 2015. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан. *Наукові записки. Серія : Історичні науки*. Випуск 22. Кіровоград, с. 84–90.
- Ковальков О. Л., 2013. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану. *Наукові записки. Серія : Історичні науки*. Випуск 18. Кіровоград, с. 59–67.
- Крайл Д., 2008. *Война Чарли Уилсона*. Москва : Совершенно секретно.
- Кудрявцев А., 2003. Арабские «афганцы». *Азия и Африка сегодня*, № 10, с. 37–43.
- Кудрявцев А. В., 2003. Феномен «арабских афганцев». *Ближний Восток и современность*. Выпуск 17, Москва : Институт Востоковедения РАН, с. 164–173.
- Мусаелян Г., 1982. Басмачам – из Пенсильвании. *Кровавые следы американского империализма*. Москва : Мысль, с. 115–117.
- Петров А., 29.03.1979. Заговор против афганского народа. *Правда*, с. 4.
- Петров А., 21.03.1979. Отпор силам реакции и империализма. *Правда*, с. 5.
- Рабуш Т. В., 2016. Афганские беженцы в советско-американской «пропагандистской войне». *Вестник НВГУ*, № 3, с. 18–24.
- Слинкин М. Ф., 2000. Афганистан : уроки информационной войны. *Культура народов Причерноморья*, № 15, с. 125–134.
- Трофименко Г. А., 1980. Вашингтон : курс на напряженность. *США : Экономика, политика, идеология*, № 6, с. 3–14.
- Чернышков А. В., 2014. *Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы*. Дисс... канд. ист. наук. – Волгоградский государственный университет.
- Швейцер П., 1995. *Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря*. Минск : СП «Авест».
- FRUS, 2018. *Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan*. Washington: United States Government Publishing Office. [Online]: Available from: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>. [Accessed: 27.04. 2020].
- Lowenstein J., 2016. *US Foreign Policy and the Soviet–Afghan War: A Revisionist History*. Yale University. [Online]: Available from: https://elischolar.library.yale.edu/applebaum_award/9/?utm_source=elischolar.library.yale.edu%2Fapplebaum_award%2F9&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages. [Accessed: 27.04.2020].

References

- Vyskazyvaniya, 1978. Vyskazyvaniya rukovodjashhih dejatelej Demokraticheskoj Respubliki Afganistan po voprosam mezhduнародnyh otnoshenij i vneshnej politiki DRA. 27 aprelja–oktjabr' 1978 goda: Press-otdel posol'stva SSSR v DRA [Statements by senior officials of the Democratic Republic of Afghanistan on international relations and foreign policy of the DRA. April 27 – October 1978: Press Department of the USSR Embassy in the DRA]. *Arhiv Nacional'noj bezopasnosti Universiteta Dzh. Vashingtona. Afganistan [J. Washington University National Security Archive. Afghanistan]*. [Online]: Available from: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1978.11.01.PDF [Accessed: 27.04.2020]. [in Russian].
- Galiullin R. H., 1990. *CRU v Azii [CIA in Asia]*. Moskva: Voenizdat [in Russian].
- Gluhov Ju., 29.05. 1979. Proiski protiv Afganistana [Intrigues against Afghanistan]. *Pravda [Truth]*, p. 5 [in Russian].
- Hryshchenko T., 2006. Z. Brzezynski i zovnishnopolitychni nastanovy administratsii Dzh. Kartera v 1979–1980 rr. [Z. Brzezinski and Foreign Policy Directions of the Carter Administration in 1979–1980] *Istorychnyi zhurnal: Naukove hromadsko-politychne vydannia [Historical Journal: Scientific and Political Publication]*, № 5, pp. 12–27 [in Ukrainian].

Grossman A. S., 1993. Sekretne dokumenty iz osobyh papok. Afganistan: Politicheskij arhiv XX veka [Secret documents from special folders. Afghanistan: Twentieth Century Political Archive]. *Voprosy istorii* [History issues], № 3, pp. 3–33 [in Russian].

Ivashhenko A. S., 1994, 11. Afganskaja vooruzhennaja oppozicija v amerikanskoj politike [Afghan Armed Opposition in American Politics]. *SShA: Ekonomika, politika, ideologija* [USA: Economics, Politics, Ideology], № 11, pp. 96–106 [in Russian].

Ivashhenko A. S., 1993. Gumanitarnaja pomoshh' SShA afganskim bezhencam i peremeshhennym licam [US Humanitarian Assistance to Afghan Refugees and Displaced Persons]. *Vostok* [Orient], № 3, pp. 61–66 [in Russian].

Ivashhenko A. S., 1997. *SShA i Afganistan (1979–1989)* [USA and Afghanistan (1979–1989)]. Moskva: TC Sfera [in Russian].

Ivashhenko A. S., 1994, 4. EvoljucijapolitikiSShA v Afganistane v 1979 g. [The evolution of US policy in Afghanistan in 1979]. *SShA: Ekonomika, politika, ideologija* [USA: Economics, Politics, Ideology], № 4, pp. 74–82 [in Russian].

Kassis V. B., Kolosov L. S., 1988. *Iz tajnikov sekretnyh sluzhb* [From Secret Services Caches]. Moskva: Molodaja gvardija [in Russian].

Koval'kov O. L., 2015. Heratskakryzaberezna 1979 roku ta eskalatsiiaradianskoiprysutnosti v Demokratychnii respubliksiAfhghanistan [The March 1979 Herat crisis and the escalation of the Soviet presence in the Democratic Republic of Afghanistan]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychninauky* [Academic notes. Series: Historical sciences]. Vypusk 22, Kirovohrad, pp. 84–90 [in Ukrainian].

Kovalkov O. L., 2013. Reaktsiia svitovoi spilnoty na radianske vtornnennia do Afhanistanu [The reaction of the world community to the Soviet invasion of Afghanistan]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky* [Academic notes. Series: Historical sciences]. Vypusk 18. Kirovohrad, pp. 59–67 [in Ukrainian].

Krajl D., 2008. *Vojna Charli Uilsona* [Charlie Wilson's War]. Moskva: Sovershenno sekretno [in Russian].

Kudrjavcev A., 2003. Arabskie «afgancy» [Arab «Afghans»]. *Azija i Afrikasegodnja* [Asia and Africa today], № 10, pp. 37–43 [in Russian].

Kudrjavcev A. V., 2003. Fenomen «arabskih afgancev» [The phenomenon of «Arab Afghans»]. *Blizhnij Vostok i sovremennost'* [Middle East and modernity]. Vypusk 17. Moskva: Institut Vostokovedeniia RAN, pp. 164–173 [in Russian].

Musaeljan G., 1982. Basmacham–izPensil'vanii [To Basmaches–from Pennsylvania]. *Krovavye sledy amerikanskogo imperializma* [Bloody traces of American imperialism]. Moskva: Mysl', pp. 115–117 [in Russian].

Petrov A., 29.03.1979. Zagovor protiv afganskogo naroda [Conspiracy against the Afghan people]. *Pravda* [Truth], p. 4 [in Russian].

Petrov A., 21.03.1979. Otpor silam reakcii i imperializma [Resistance to the forces of reaction and imperialism]. *Pravda* [Truth], p. 5 [in Russian].

Rabush T. V., 2016. Afganskije bezhency v sovetsko-amerikanskoj «propagandistskoj vojne» [Afghan refugees in the Soviet-American «propaganda war»]. *Vestnik NVGU* [Bulletin of the Nizhnevartovsk State University], № 3, pp. 18–24 [in Russian].

Slinkin M. F., 2000. Afganistan: uroki informacionnoj vojny [Afghanistan: the lessons of the information war]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ja* [Culture of the peoples of the Black Sea], № 15, pp. 125–134 [in Russian].

Trofimenko G. A., 1980. Vashington: kurs na naprjazhennost' [Washington: course on tension]. *SShA: Ekonomika, politika, ideologija* [USA: Economics, Politics, Ideology], № 6, pp. 3–14 [in Russian].

Chernyshkov A. V., 2014. *Politika Soedinennyh Shtatov Ameriki v Afganistane ot Saurskoj revoljucii do pervogo prezidentskogo sroka B. Obamy* [The policy of the United States of America in Afghanistan from the Saur revolution to the first presidential term of B. Obama]. Diss... kand. ist. nauk. – Volgogradskij gosudarstvennyj universitet [in Russian].

Shvejcer P., 1995. *Pobeda. Rol' tajnoj strategii administracii SShA v raspade Sovetskogo Sojuza i socialisticheskogo lagerja* [Victory. The role of the secret strategy of the US administration in the collapse of the Soviet Union and the socialist camp]. Minsk: SP «Avest» [in Russian].

FRUS, 2018. *Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan*. Washington: United States Government Publishing Office. [Online]: Available from: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>. [Accessed: 27.04.2020]. [in English].

Lowenstein J., 2016. *US Foreign Policy and the Soviet–Afghan War: A Revisionist History*. Yale University. [Online]: Available from: https://elischolar.library.yale.edu/applebaum_award/9/?utm_source=elischolar.library.yale.edu%2Fapplebaum_award%2F9&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages. [Accessed: 27.04.2020]. [in English].

ARCHEOLOGIAE

ARCHEOLOGY

АРХЕОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГИЯ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 176–187

doi 10.15421/26200115

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4.016 (477)

Інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі

І. Б. Скакальська

Докторка історичних наук, професорка

ORCID: 000–0001–8705–7971

ResearcherID B-9391–2019

IrunaS@ukr.net

*Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
 вул. Лицейна, 1, м. Кременець,
 Тернопільська область, Україна, 47003*

Анотація. *Мета статті* – охарактеризувати ключові інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі на основі сучасних методик формування компетентностей у студентів та досвіду власної науково-педагогічної діяльності. *Методи дослідження:* узагальнювальний, інтерактивний, емпіричний, системно-структурний та кейс-метод. *Основні результати:* проаналізовано історію археологічних досліджень краю та здійснено теоретичне і науково-методичне обґрунтування їхнього практичного застосування. Визначено ключові інновації до викладання археології та формування компетентностей у здобувачів вищої освіти. Показано, як студентоцентризований підхід реалізується в освітньому процесі та які форми і методи навчання йому відповідають. Запропоновано ефективні

методи організації та контролю самостійної роботи студентів під час вивчення тем із археології; створення лепбуків з окремих тем археології. Окреслено важливість археологічної практики для формування у студентів фахових компетентностей. Простежено, як забезпечується формування програмних результатів навчання. *Стислі висновки:* підкреслено значення оволодіння сучасними прогресивними технологіями навчання як інструментом для формування компетенцій фахівців. Виокремлено роль викладача як фасилітатора, що стимулює самостійну роботу студента і формує його компетенції. *Практичне значення:* результати дослідження рекомендовано для використання під час вивчення та викладання навчальної дисципліни «Археологія» у вишах, при розробці культурно-освітніх проєктів для молоді з метою популяризації пам'яток історії та археології. *Оригінальність* полягає в тому, що у публікації розкрито власний досвід викладання археології для студентів спеціальності «Історія». Враховано особливості викладання для покоління «Z». *Наукова новизна:* сформульовано найефективніші інноваційні прийоми і методи навчання археології із застосуванням студентоцентризованого підходу. *Тип статті:* теоретично-прикладна.

Ключові слова: заклад вищої освіти; освітній компонент; методика викладання; компетентності; soft skills, студентоцентризований підхід.

Надійшла до редколегії 15.03.2020

Прорецензована 17.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 176–187

doi 10.15421/26200115

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4.016 (477)

Інноваційні підходи к преподаванию археологии в высшей школе

И. Б. Скальская

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 000–0001–8705–7971

ResearcherID B-9391–2019

IrunaS@ukr.net

*Кременецкая областная гуманитарно-педагогическая академия им. Тараса Шевченко
ул. Лицейная, 1, г. Кременец,
Тернопольская область, Украина, 47003*

Аннотация. *Цель статьи* – охарактеризовать ключевые инновационные подходы к преподаванию археологии в высшей школе на основе современных методик формирования компетенций у студентов и опыта собственной научно-педагогической деятельности. *Методы исследования:* обобщающий, интерактивный, эмпирический, системно-структурный и кейс-метод. *Основные результаты:* проанализировано историю археологических исследований края и осуществлено теоретическое и научно-методическое обоснование их практического применения. Определены ключевые инновации к преподаванию археологии и формирования компетентностей у соискателей высшего образования. Показано, как студентоцентрированный подход реализуется в образовательном процессе и какие формы и методы обучения ему отвечают. Предложены эффективные

методы организации и контроля самостоятельной работы студентов при изучении тем с археологии; создание лепбуксов по отдельным темам археологии. Определена важность археологической практики для формирования у студентов профессиональных компетенций. Прослежено, как обеспечивается формирование программных результатов обучения. *Краткие выводы:* подчеркнута значимость овладения современными прогрессивными технологиями обучения как инструментом для формирования компетенций специалистов. Выделена роль преподавателя как фасилитатора, что стимулирует самостоятельную работу студента и формирует его компетенции. *Практическое значение:* результаты исследования рекомендуется для использования во время изучения и преподавания учебной дисциплины «Археология» в вузах, при разработке культурно-образовательных проектов для молодежи с целью популяризации памятников истории и археологии. Оригинальность заключается в том, что в публикации раскрыто собственный опыт преподавания археологии для студентов специальности «История». Учтены особенности преподавания для поколения «Z». *Научная новизна:* сформулированы эффективные инновационные приемы и методы обучения археологии с применением студентоцентрированного подхода. *Тип статьи:* теоретико-прикладная.

Ключевые слова: учреждение высшего образования; образовательный компонент; методика преподавания; компетентности; soft skills, студентоцентричный подход.

Поступила в редколлегию 15.03.2020

Прорецензирована 17.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

LCC CC83-97: CC1-960

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

ISSN 2707-6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 176-187

doi 10.15421/26200115

<http://www.uha.dp.ua>

**Innovative Approaches to Teaching
 Archeology in Higher School**

I. B. Skakalska

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 000-0001-8705-7971

ResearcherID B-9391-2019

IrunaS@ukr.net

*Taras Shevchenko Regional Humanitarian-
 Pedagogical Academy of Kremenets,
 1 Litseina Street, Kremenets,
 Ternopil Region, Ukraine, 47003*

Abstract. *The aim of the article is to characterize the key innovative approaches to teaching archeology in higher education institutions on the basis of modern methods of forming competencies in students and the experience of their own scientific and pedagogical activity. Research methods: generalizing, problematic, interactive, empirical, modeling, system-structural methods and the case method. The main results: the history of archaeological researches of Kremenets region is analyzed and theoretical and scientific-methodical substantiation of their practical application is made. In particular, archaeological finds of O. Tsynkalovskyi, Yu. Shumovskyi, excavations on the mountain of Kulychivka and others are analyzed. The appropriateness of conducting classes in the archeology department of the local lore museum is motivated. Some key innovations in archeology teaching and competence formation in higher education applicants are identified: problematic lectures, small group work, workshops, various effective tools for visualization and organization of knowledge, etc. The variants of use of intellect maps for archeological cultures and application of the method*

of mind-mapping are offered. It is shown how a student-centered approach is implemented in the educational process and what forms and methods of teaching are appropriate to it. Effective methods of organizing and controlling students' independent work while studying archeology issues are proposed. The emphasis is placed on the importance of soft skills competency formation for the teacher's future activities. The importance of archeological practice for professional competencies' formation in students is outlined. The formation process of programmatic learning results is monitored. *Brief conclusions:* The importance of mastering modern advanced learning technologies as a tool for forming the competencies of specialists is emphasized. The role of the teacher as a facilitator, which stimulates the student's independent work and shapes his competences, is highlighted. The importance of digital technologies in project creation and students' creative tasks is shown. *Practical importance:* the results are recommended for use in the study and teaching of the course «Archeology» in universities, for development of cultural and educational projects for young people in order to promote historical and archeological sights. *The originality* is that the publication discloses the author's experience of teaching archeology to students of the specialty «History». Teaching features for Generation Z are considered. *Scientific novelty:* the most effective innovative methods and methods of teaching archeology using a student-centered approach are formulated. *The article type:* theoretical-applied.

Keywords: institution of higher education; educational component; teaching methodology; competences; soft skills, student-centered approach..

Received 15.03.2020

Reviewed 17.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. Інноваційний підхід до викладання у вищій школі передбачає поєднання як традиційних, так і новітніх методів навчання. Сьогодні ключова роль відводиться набутим компетенціям випускника. У цьому контексті компетентнісний підхід у вищій школі виступає як інструмент її оновлення і досягнення нею якості. Якщо у минулому столітті викладач був «енциклопедією» для студентів, то тепер його роль кардинально змінилася. Оскільки джерел інформації з навчальної дисципліни є безліч, студенти мають швидкий доступ до неї, проте ця інформація є різноманітною, іноді недостовірною чи застарілою, відповідно, завдання викладача полягає в тому, щоб скерувати пошуки здобувача вищої освіти в потрібне русло. Крім того, необхідно студентів зацікавити проблематикою навчального курсу й зорієнтувати, для чого їм необхідні будуть знання та які компетентності у них буде сформовано.

Варто врахувати й те, що кілька десятиріч років тому людина з вищою освітою могла довгий час розраховувати на знання, уміння і навички отримані в університетах. Нині практика показує, що набутих знань стає недостатньо вже через декілька років після закінчення вишу. Характерна риса нового тисячоліття – необхідність, як ніколи, уміння самостійно отримувати потрібну для роботи інформацію. Цьому мають сприяти сформовані компетентності, а особливо навички *soft skills*, які є необхідними для розвитку індивіда в соціумі, його самореалізації, досягненні високих професійних та кар'єрних результатів.

По-іншому порушуються питання щодо забезпечення якості освіти, тому поряд із традиційними методами навчання в формі лекцій, семінарських занять викладачами широко впроваджуються інноваційні підходи. Навчальна дисципліна «Археологія» дозволяє використовувати різні інноваційні підходи, які сприяють переходу від інформаційної методики та простої репродукції знань до їхнього глибокого осмислення та творчого використання. Важливим є розробка інтерактивних методів, які були б корисними та цікавими для сучасного студента.

Історіографія. Проблематиці викладання у вищій школі присвячена низка посібників та науково-методичних робіт. Праця Г. М. Козлової дозволяє розглянути планування освітнього процесу у виші на засадах компетентнісного підходу (Козлова, Г. М., 2014). Посібник П. І. Горохівського, присвячений вивченню змісту методів навчання історії у вишах, розгляду наявних підходів до їх класифікації, виявленню основних аспектів взаємозв'язків між ними і рівнями засвоєння студентами змісту історичних курсів. У книзі зроблено огляд

інноваційних методів і технологій, визначено особливості щодо їхнього впровадження у навчання вищої школи (Горохівський, П., 2012). Публікація «Роль і місце курсу «Археологія України» у системі підготовки вчителя сільської загальноосвітньої школи» практично показує значення отриманих знань і набутих компетентностей (Горохівський, П. І., 2008, с. 267–270).

Деякі статті розкривають формування певних компетентностей, наприклад, інформаційної, щоб нею студенти послуговувалися у SMART- суспільстві (Миколайчук, І., 2018, с. 126–129) або використання мультимедіа на заняттях (Радченко, С., 2018, с. 132–136). Також дослідники пропонують розглядати гру як засіб компетентнісного навчання (Барнінець, О. В., 2011). Частково перегукується з нашою тематикою публікації з вивчення викладання археології в історичному контексті (Калугін, О. В., 2017). Проблематика читання археологічних курсів у вишах теж була об'єктом дослідження, але окремі висновки потребують оновлення, відповідно до вимог сьогодення (Пустовалов, С. Ж., 2009). Низка статей розкриває становлення і розвиток археологічної науки в університетах (Пивоваров, С. В., 2009, с. 34–38). Тема методики викладання різних освітніх компонентів розглянута здебільшого у педагогічній літературі, де описано чимало типів організації навчання. Щодо ґрунтовних досліджень, які стосуються інноваційних підходів до викладання археології ми не зустрічали.

Мета дослідження – розглянути ключові інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі на основі сучасних методик формування компетентностей в студентів та досвіду власної науково-педагогічної діяльності.

Джерелами дослідження виступають особисті нотатки й напрацювання авторки під час викладання археології.

Виклад основного матеріалу. Методика викладання археології у вищій школі ґрунтується на класичних та інноваційних підходах. Курс «Археологія» має три кредити і читається на першому курсі для здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія» в Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній академії ім. Тараса Шевченка (далі – КОГПА ім. Тараса Шевченка). Крім того, навчальним планом влітку передбачена археологічна практика (три кредити). Навчальна дисципліна покликана забезпечити знання характеристик історичного періоду, археологічних культур, визначних пам'яток, господарських знань у давнину, видів керамічного посуду, прикрас з каменя, кістки, поховальних пам'яток, також термінології. Головними методичними засадами викладання курсу є системність і цілісність, усі теми взаємопов'язані у часових рам-

ках. Науково-теоретичний зміст навчальної дисципліни розкривається за допомогою міжпредметних зв'язків, зокрема, з такими курсами, як вступ до спеціальності, історія первісного суспільства та історія України.

Викладач як організатор освітнього середовища повинен забезпечити необхідні умови для процесу навчання, для цього він постійно аналізує прагнення і мотиви діяльності студентів. Вивчати думку здобувачів вищої освіти в процесі проведення аудиторних занять можна такими способами: спостереження (помічати схвальні репліки, відгуки, негативні емоції, чи вдається викладачу конкурувати з гаджетом); анкетування (рекомендується проводити на початку, усередині та після

закінчення курсу). При цьому доцільно визначити погляди студентів за такими питаннями: відповідність навчального матеріалу тематиці курсу; значущість дисципліни у фаховій підготовці; характер викладання матеріалу (логіка, темп, емоційність, визначення головних питань); загальна характеристика особистості викладача (ерудиція, доброзичливість, культура мовлення тощо) (Казак, І. О., 2018, с. 32). Дані, отримані внаслідок опитувань сприятимуть вдосконаленню методики викладання освітнього компоненту.

Зрозуміло, що для досягнення якості навчання має бути налагоджений системний підхід, який дозволить здійснити реальні зміни у змісті освіти (див. рис. 1). Як бачимо, що всі елементи дидактич-

Рис. 1. Структура педагогічної системи у закладі вищої освіти (Казак, І. О., 2018, с. 11).

них процесів взаємопов'язані. Важливими також є комунікація між викладачем і студентами на основі студентоцентрованого підходу. Метою наших занять є розвиток творчої особистості, у якій сформовано набір загальних і професійних компетентностей.

Для здійснення якісного навчання потрібно підібрати наявні й розробляти нові засоби, прийоми, методи. Інноваційні технології навчання у виші передбачають: проблемні лекції, робота в малих групах, семінари-дискусії, мозкові атаки, кейс-метод (метод аналізу конкретних ситуацій), презентації, рольові ігри, ділові ігри (Козлова, Г. М., 2014, с. 64). Нестандартні форми організації навчання викликають в студентів інтерес до модерної інформації, спонукають до пошуку нових джерел.

Під час вступного заняття робимо екскурс в історію археологічних досліджень краю. Акцентуємо увагу на археологічних дослідженнях Олександра

Цинкаловського. Він як делегат Археологічного музею у Варшаві брав участь у розкопках, які ініціював краєзнавчий музей. Авторитет вченого-археолога був значний, наприклад, в Кременецькому повіті у 1936 р. відкрили на глибині 2 м старинну гробницю з людським кістяком. З Варшави викликали представника державного археологічного музею п. Цинкаловського, який визначив, що це готський гріб (Скакальська, І., 2013, с. 324). Археологічні відкриття робив на Волині Ю. Шумовський, священник. Він у 1938 р. закінчив археологічний факультет Варшавського університету. У 1934–1938 рр. став делегатом на Волині Варшавського археологічного музею. Як пише Юрій Шумовський, що він «страшно був закоханий в археологію». Біля рідного села Мирогощі (Волинське воєводство) Ю. Шумовський знайшов багато неолітичних знарядь праці та кераміки, що належала до Трипільської культури. Сам

археолог у науково-популярних публікаціях так розповідає про свої знахідки: «На полях с. Мирогощі на пн. схилі гір, відкрив я в минулому році велику оселю неолітичну, яка розміщена була майже на 5 га землі. Знайдено тут кілька сот кремінних знарядь неолітичних, шліфованих і не шліфованих. Кераміка глиняних посуд, яка численно знайдена тут, свідчить, що місцева оселя впродовж віків підлягала різним культурним впливам. Цікавою пам'яткою з мирогощанської кераміки є оздоба глиняного глечика, яка являє собою голову бика, до цього ще й прикрашену в червоний колір» (Скакальська, І., 2013, с. 327). До речі, одна з курсових робіт з археології, присвячена діяльності Ю. Шумовського. У радянський час розкопки на Кременеччині велися на горі Куличівці (пам'ятки пізнього палеоліту) та на Замковій горі (середньовіччя). Такий невеликий історичний екскурс сприятиме формуванню розуміння студентами ролі археологічних розкопок під час вивчення історії краю. Нинішнє «Z» покоління студентів побачить прикладне значення курсу «Археологія», оскільки для них це важливо, бо знання без практичної складової для них не цікаві.

Навчальний процес зорієнтований на розвиток компетентностей студентів. Компетентність – це система знань й умінь у дії. Наприклад, робочою програмою навчальної дисципліни археологія (2019 р.) передбачено оволодіння інтегральною компетентністю (здатність розв'язувати в професійній діяльності або в процесі навчання археології складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, що передбачає застосування теорій та методів науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов). Виклад навчального матеріалу як готової інформації фактично виключається. В основу лекції, яку читають за допомогою методу «опорної бази», покладено принципи базового нагромадження з кожного питання найбільш важливого матеріалу з метою підвищення продуктивності процесу навчання. Основні принципи цього методу: виклад матеріалу великими часовими «порціями»; повторення викладеного кілька разів; зворотний зв'язок з аудиторією у вигляді обговорення матеріалу (Казак, І. О., 2018, с. 41). Часто використовуємо «Метод шести капелюхів» для дискусійного розгляду певних ситуацій, щоб студенти вчилися висловлювати думки та пропонувати власні рішення, це в свою чергу формує загальні компетентності, такі як вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми та здатність працювати в команді. Викладач під час такої лекції виступає більше у ролі фасилітатора, що організовує взаємодію студентів.

У ході вивчення майже усіх тем з археології використовуємо проблемні запитання або задачі. Цей прийом сприяє виробленню загальної компе-

тентності – здатність бути критичним і самокритичним. На початку лекції студентам ставиться проблемне питання чи ситуація, відповідь на яку вони шукають протягом усієї пари, аналізуючи інформацію викладача та переглядаючи презентацію тощо. Проблемність є одним з провідних методів вивчення навчальної дисципліни археологія. Вона змушує студента думати самостійно, а не сприймати слова викладача без сумніву. Розглядаючи культури племен мідного віку, вирішували, що таке кенотафи і навіщо люди їх робили. Або перегляд поховального інвентаря показав, що більшість кремєневих наконечників стріл обпалена у вогні. Чому?

Як продовження проблемного підходу є метод експериментування. Студентам роздаються картки, на одній половині подано завдання, на іншій – пусті лінійки, їх заповнюють наприкінці лекції. Питання такого типу: 1. У скіфів та сарматів є багато спільних рис. Порівняйте та наведіть ці риси. 2. Сарматське суспільство багато в чому нагадувало скіфське. Чим саме? 3. Сарматський одяг дуже повторював скіфські деталі, а які саме? 4. Сарматське мистецтво дуже нагадувало скіфське, якими рисами? 5. Подано фрагмент тексту й необхідно в ньому виправити археологічні неточності та помилки. Цей метод активізує їх роботу та дозволяє перевірити як студенти можуть застосувати знання отримані під час лекції. Компетентнісна спрямованість запропонованих завдань дозволяє забезпечити ефективність такого виду роботи.

Лекція, присвячена археологічним културам ранніх слов'ян, відбувається у формі запитань. Викладач ставить питання і вислуховує ймовірні варіанти відповідей, а тоді говорить вірну. Кожен студент за правильні відповіді отримує бали. Наприклад, питання, чи споживали давні слов'яни солодощі і як це довели археологи, викликає значний інтерес та активізацію студентської аудиторії. Така форма роботи спонукає студентів до випереджаючого опрацювання матеріалу, розвиває навички самостійної роботи з джерелами.

У ході лекції студентам пропонується заповнювати таблицю, у першій колонці розміщати поняття, які загальновідомі, у другій – ті, що потребують роз'яснення чи уточнення, у третій – невідомі. Наприкінці заняття розглядаємо дані таблиці і спільно з студентами коментуємо, таким чином відбувається засвоєння нових понять, назв і термінів археологічної науки. Також пропонуємо студентам записати асоціації з певним поняттям, наприклад, поліхромний посуд. Програмні результати навчання освітньої програми передбачають знання специфіки історичної термінології.

Важливим щодо формування загальних компетентностей є критичне мислення. В загальних рисах шлях пізнання окреслено у схемі (рис. 1).

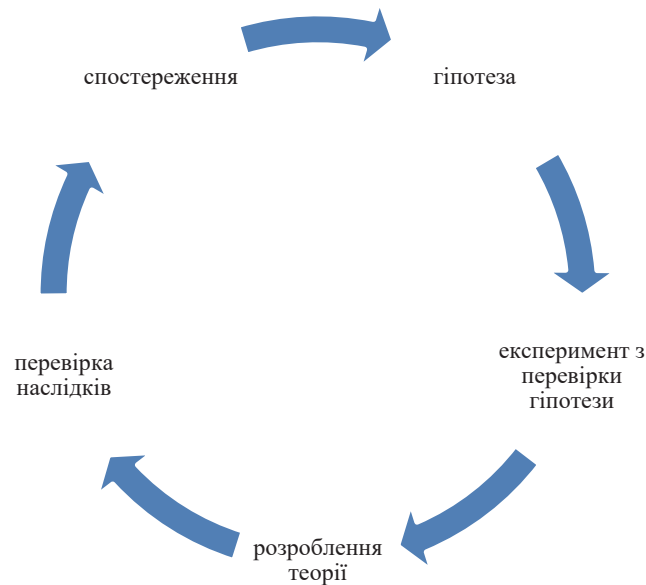

Рис. 2. Теорія критичного мислення (Терно, С., 2011, с. 5)

Автор Терно С., пропонуючи теорію критичного мислення підкреслив, що її можна відносити не лише до історії, тому ми її успішно почали застосовувати в археології. Наприклад, вже в ході археологічної практики потрібно застосовувати критичне мислення для отримання інформації про артефакт.

Самостійній роботі належить одне з провідних місць у навчальному плані підготовки студента-бакалавра. Завдання самостійної роботи додаються до кожного семінарського заняття (це можуть бути презентації, описові питання з додаткової літератури). Самостійна робота приносить результат тільки тоді, коли її проводити систематично, тому здобувачі вищої освіти орієнтовані на постійне виконання поставлених завдань. Студенти створюють власноруч лепбуки (творчі блокноти), ілюструючи їх власними замальовками, надписами або наклейками. Студентам пропонується до кожного семінару підібрати інформацію періодики до теми, це є ефективним засобом актуалізації знань. Запропонований студентами матеріал значно доповнює семінарське заняття фактажем. Також спільно зі студентами створюємо віртуальні археологічні довідкові кабінети, де розміщуємо різноманітні історичні джерела, книги, які використовуємо для підготовки до семінарських занять, колоквиумів та підсумкового модулю, таким чином створюється бібліотека цифрових ресурсів з археології (Святець, Ю., 2019, с. 59). Така діяльність формує фахову компетентність – самостійну інтерпретацію змісту історичних джерел та відображених історичних фактів, подій, явищ.

Візуалізація відіграє значну роль для запам'ятовування, відтворення, аналізу інформації,

розвитку креативності студентів (див. рис. 3). Використання презентацій до кожної лекції загалом чи окремих питань теми має значний емоційний вплив, а це впливає на те, що студент може через значний період часу відтворити матеріал, щоб застосувати його у різних ситуаціях, зокрема під час археологічної практики.

Скрайбінг дозволяє занотовувати або презентувати важливу інформацію за допомогою певних знаків або графічних символів чи он-лайн платформ. Наприклад, студенти на ватмані зображували кордони проживання трипільців та їх сусідів (культура Гумельниця та інших), а також позначали особливості всіх цих культур (шматки кераміки з певними знаками або фігурки).

Інтелект-карти дуже помічні, коли потрібно засвоїти значну кількість фактажу. Наприклад, студенти в ході лекції з теми «Ранній залізний вік. Кіммерійці. Скіфи. Сармати» позначають найбільш знамениті знахідки цих народів і місця, де вони зроблені, роблять це схематично.

Майдмепінг створює контекст для створення нових ідей. Дозволяє графічно розглянути проблему. Студентів розділяємо на групи і роздаємо аркуш паперу для кожної. У центрі аркуша окреслюється проблема (замальовується), а далі графічно зображуються варіанти її вирішення. Наприклад, на могильнику Гринів знайдено майстерно виготовлену з бронзи накладку для піхов меча. На ній було зображення. Який міфологічний сюжет представлено на знахідці?

Метод сторітелінгу допомагає студентам «зануритись» в епоху, зокрема, відтворити життя античних греків, вони складають оповідання типу

«Один день життя грека з Ольвії чи Херсонесу» у розповіді має прозвучати якнайбільше термінів, понять з археології.

Під час вивчення теми «Археологічні пам'ятки козацьких часів», яка передбачає характеристику територій, на яких знаходяться козацькі старожитності, оборонних замків-фортець, козацьку зброю, здійснено на екскурсійний похід на П'ятницькій козацький, який знаходиться в межах м. Кременець (Скакальська, І. Б., 2018, с. 118) студенти пишуть сценарій буктрейлера. Їм потрібно продумати сюжет, скласти текст, підібрати картинки для козацької хроніки. Далі знімають відеоролик, який оптимально має тривати 1, 5 хвилини, тоді глядач не втратить уважності під час перегляду матеріалу. Свої роботи студенти демонструють під час семінарського заняття, коли відбувається своєрідний кінофестиваль.

Добірка інтерактивних прийомів візуалізації навчальної інформації зробить процес навчання більш осмисленим та формуватиме низку загальних і професійних компетентностей. Сучасний компетентнісний підхід має формувати нову модель взаємодії викладача і студента, ґрунтовану на студентоцентризмі, коли останній сам імпровізує, проявляє креативність, пропонуючи свій варіант окресленої ситуації чи розвитку подій. Зрозуміло, різні інтерактивні методи ламають усталені стереотипи щодо навчальних занять та їх видів, а в свою чергу потребують значних теоретичних напрацювань викладачем. Запропонований перелік візуалізації знань з археології є невичерпним і може продовжуватися.

Важливу роль для закріплення знань і формування компетентностей відіграє музейна педагогіка. Ресурс Кременецького краєзнавчого музею

Рис. 3. Засоби візуалізації навчального матеріалу.

дозволив низку пар з археології провести на його базі у залі археології. Ці заняття важливі для візуалізації знань студентів. Наприклад, вони моделювали один день життя первісної людини, знаряддя праці на основі музейної експозиції та панорами із зображенням первісної стоянки. Також студенти проводили тематичні екскурсії в музеї, наприклад: «Епоха палеоліту на Волині» або «Мідно-кам'яна доба на Волині» та інші. Крім того, зі студентами пройшлися з екскурсією місцями Кременеччини, де в різні роки відбувалися археологічні розкопки і знахідки представлені в музеї. Підтвердженням нашої думки про важливість музейної експозиції є стаття докторки історичних наук О. Подобєд про музей, присвячений трипільцям та представлених там експонатам (Подобєд, О., 2019, сс.16–20). Студентам як майбутнім учителям такі навички дозволять фахово провести учням екскурсію у краєзнавчому музеї у залі археологія.

Діагностування знань студентів відбувається у формі колоквиуму. Колоквиум проходить у вигляді бесіди викладача з студентами. Для опрацювання студентам пропонується список літератури, перелік питань і завдань. Це дозволяє систематизувати знання з декількох тем, уточнити конкретні проблеми.

Археологічна практика відбувається у складі Волинської археологічної експедиції, зокрема, проводяться рятівні дослідження багатошарової пам'ятки на березі Хрінницького водосховища (Рівненська область). Пам'ятка займає високий берег водойми і вкрита деревами та кущами, що потребує додаткових зусиль і праці учасників експедиції.

Підкреслимо, що літня польова археологічна практика сприяє закріпленню теоретичних знань, отриманих під час вивчення дисципліни, поглибленню їх, сприяє виробленню певних навичок археологічної розвідки, розкопок, камеральної обробки артефактів тощо (Горохівський, П. І., 2008, сс.267). Спонукає до творчого мислення під час розкопок реконструкція життя людей давніх епох, які залишили після себе величезну кількість слідів у вигляді археологічних об'єктів. Коли відкрили давньоруську піч, то студенти намагались показати, як там розмішувались люди, а, промиваючи ґрунт, знайшли залишки зерен і теж намагались трактувати заняття і харчування людей княжих часів. Крім того, студенти розуміють, що археологія – не єдиний засіб для їхнього вивчення, тому застосовують міжпредметні зв'язки. Здатність використовувати знання у практичних ситуаціях – це загальна компетенція, яка формується у здобувачів

вищої освіти під час розкопок. Археологічна практика формує у студентів і фахові компетентності, зокрема, здатність самостійно реконструювати історичний розвиток людських спільнот на підставі речових джерел.

Студенти, працюючи в польових умовах експедиції, більше комунікують, гуртуються, намагаються вирішувати побутові питання, беруть на себе відповідальність, наприклад, приготування їжі для всієї експедиції, у них проявляють лідерські здібності, вони спільно здійснюють камеральну обробку знахідок, вчаться працювати з артефактами, розглядати їх у контексті історичних подій, висувають версії їх походження, при цьому розвивають свої творчі та організаторські можливості тощо. Відповідно, це сприяє формуванню компетентності soft skills, яка важлива для майбутньої діяльності педагога.

На завершення процитую слова одного з викладачів вишу: «Розробка методики викладання археологічних дисциплін є конче необхідною, оскільки рівень зацікавленості археологією постійно підвищується» (Пустовалов, С. Ж., 2009, с. 62). Їх можна доповнити тим, що інноваційні підходи значно підсилюють сприймання студентами матеріалу, зацікавлюють та сприяють формуванню необхідних компетентностей.

Результати. У статті викладено основні віхи історії археологічних досліджень краю та здійснено науково-методичне обґрунтування їхнього практичного застосування. Зокрема, археологічні знахідки О. Цинкаловського, Ю. Шумовського, розкопки на горі Куличівка та інше. Вмотивовано доцільність проведення занять у краєзнавчому музеї у відділі археології. Визначено ключові інновації щодо викладання археології та формування компетентностей у здобувачів вищої освіти. Наприклад, проблемні лекції, роботу в малих групах, різні ефективні засоби візуалізації та організації знань тощо. Запропоновано варіанти використання інтелект-карт для археологічних культур та застосування методу майндмепінгу тощо. Показано, як студентоцентризований підхід реалізується в освітньому процесі та які форми і методи навчання йому відповіда-

ють. Запропоновано ефективні методи організації та контролю самостійної роботи студентів під час вивчення археології. Акцентовано увагу на важливості формування компетентності soft skills для майбутньої діяльності педагога. Окреслено важливість археологічної практики для формування в студентів фахових компетентностей. Простежено, як забезпечується формування програмних результатів навчання.

Обговорення основ викладання навчальної дисципліни відбувалося під час науково-практичного семінару з археології та краєзнавства (квітень 2013 р.) та науково-методичного семінару для вчителів історії Кременецького району (листопад 2019 р.), також під час засідань Центру краєзнавства і туризму КОГПА ім. Тараса Шевченка. Також у ході Міжнародного польсько-українського освітнього проєкту «Інноваційний університет і лідерство». Представлений матеріал розкриває інноваційні методи викладання археології у виші.

Висновки. Отже, необхідно підкреслити велике значення оволодіння сучасними прогресивними технологіями навчання як інструментом для формування компетенцій фахівців. При цьому важливу роль відіграє викладач як фасилітатор, що стимулює самостійну та творчу роботу студента і формує його компетенції. У дослідженні показано важливість діджитал-технологій у ході створення проєктів, візуалізації матеріалу та виконання творчих завдань студентами. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можна рекомендувати для використання під час вивчення та викладання навчальної дисципліни «Археологія» у вишах. Матеріали можуть бути враховані в ході розробок культурно-освітніх проєктів для молоді з метою популяризації пам'яток історії та археології. Інтерактивні методи викладання археології спрямовані на результат – забезпечення якості процесу навчання.

Подяки. Висловлюю вдячність своїм студентам спеціальності «Історія» за креативність і спонукання викладача до пошуків нових методів навчання.

Бібліографічні посилання

Барнінець, О. В., 2011. Гра як засіб реалізації компетентнісного навчання. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал*, Вип. 1 / Заг. ред. О. В. Михайличенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, с. 28–32.

Горохівський, П. І., 2012. *Методика викладання історичних дисциплін у вищій школі* : Курс лекцій: Навчальний посібник для магістрантів денної та заочної форми навчання. Умань : ПП Жовтий О., 256 с.

Горохівський, П. І., 2008. Роль і місце курсу «Археологія України» у системі підготовки вчителя сільської загальноосвітньої школи. *Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, с. 267–270. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15079/1/Gorohovsky.pdf>

Казак, І. О., 2018. *Теорія і методика викладання в вищій школі*. Конспект лекцій з навчальної дисципліни. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Калугін, О. В., 2017. *Розвиток та викладання археології у Харківському університеті в контексті еволюції радянської археологічної думки (друга половина 40-х – середина 60-х років XX ст.)*. URL: file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%96-23436-1-10-20181129.pdf

Козлова, Г. М., 2017. *Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник*. Одеса : ОНЕУ, ротاپринт. 200 с.

Миколайчук, І., 2018. Інформаційна компетентність фахівців у SMART-суспільстві. *Smart-освіта : ресурси та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 7 грудня 2018 р.) : тези доповідей. Київ. нац. торг.-екон. ун-т, с. 126–129.

Пивоваров, С. В., 2009. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. – 2004 р.) *VITA ANTIQUA* Збірка наукових статей. Київ : ВПЦ «Київський університет», № 7–8, с. 34–38.

Подобед, О., 2019. Трипільська археологічна культура. *Історія України*, № 23, С. 16–20.

Пустовалов, С. Ж., 2009. Про деякі особливості викладання дисциплін археологічного напрямку у ВНЗ. *МАГІСТЕРІУМ*. Випуск 34. Куль-

турологія, с. 59–62. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14424/Pustovalov_Pro_deiaki_osoblyvosti_vykkladannia_dystsyplin.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Радченко, С., 2018. Використання мультимедійних технологій у підвищенні ефективності лекційного процесу викладання навчальної дисципліни. *Smart-освіта : ресурси та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-метод. конф. Київ, 7 грудня 2018 р.) : тези доповідей. Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Укр. та англ. мовами, с. 132–136.

Святець, Ю., 2019. Цифрові джерела в дослідницьких практиках істориків: теоретико-методологічний аспект. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпро, вип. 1. том 2 (27), с. 47–70. DOI: 10.15421/26190105.

Скакальська, І., 2013. *Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.* : монографія. Тернопіль : Астон. 406 с.

Скакальська, І., 2018. *Археологія*. Навч.-метод. посібник. Київ : КНТ. 136 с.

Терно, С., 2011. *Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії)*. Запоріжжя. 105 с.

References

Barninets, O. V., 2011. Hra yak zasib realizatsii kompetentnisnoho navchannia [Play as a means of implementing competency learning]. *Teoriia ta metodyka navchannia suspilnykh dystsyplin: naukovy-pedahohichnyi zhurnal*, vyp.1 / Zah. red. O. V. Mykhailychenko. Sumy: Sum DPU im. A. S. Makarenka. pp. 28–32. (in Ukrainian).

Horokhivskiy, P. I., 2012. *Metodyka vykladannia istorychnykh dystsyplin u vyshchii shkoli [Methods of teaching historical disciplines in high school]* Kurs lektzii: Navchalnyi posibnyk dlia mahistrantiv dennoi ta zaochnoi formy navchannia. Uman: PP Zhovtyi O., 256 p. (in Ukrainian).

Horokhivskiy, P. I., 2008. Rol i mistse kursu «Archeolohiia Ukrainy» u systemi pidhotovky vchytelia silskoi zahalnoosvitnoi shkoly [The role and place of the course «Archeology of Ukraine» in the system of teacher training of rural secondary schools]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova [Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University]*. Serii 6. Istorychni nauky. pp. 267–270. (in Ukrainian). URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15079/1/Gorohovskyy.pdf>

Kazak, I. O., 2018. *Teoriia i metodyka vykladannia v vyshchii shkoli [Theory and methods of teaching in high school]*. Konspekt lektzii z navchalnoi dystsypliny. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho. (in Ukrainian).

Kaluhin, O. V., 2017. *Rozvytok ta vykladannia archeolohii u Kharkivskomu universyteti v konteksti evoliutsii radianskoi archeolohichnoi dumky (druga polovyna 40-kh – seredyna 60-kh rokiv XX st.) [The development and teaching of archeology at Kharkiv University in the context of the evolution of Soviet archeological thought (the second half of the 1940s – the mid-1960s)]*. (in Ukrainian). URL: file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%96-23436-1-10-20181129.pdf

%B8%D1%82%D1%82%D1%96-23436-1-10-20181129.pdf

Kozlova, H. M., 2017. *Metodyka vykladannia u vyshchii shkoli [Methods of teaching in high school]*. Navchalnyi posibnyk. Odesa: ONEU, rotaprynt. 200 p. (in Ukrainian).

Mykolaichuk, I., 2018. Informatsiina kompetentnist fakhivtsiv u SMART-suspilstvi [Information competence of specialists in SMART-society.]. *Smart-osvita: resursy ta perspektyvy [Smart-education: resources and prospects]*: materialy III Mizhnar. nauk.-metod. конф. (Kyiv, 7 hrudnia 2018 r.): tezy dopovidei. Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, pp.126–129. (in Ukrainian).

Pyvovarov, C. B., 2009. Rozvytok arkheolohichnoi nauky v Chernivetskomu universyteti (druga polovyna XIX st. – 2004 r.) [Development of archeological science at Chernivtsi University (second half of XIX century – 2004)]. *VITA ANTIQUA* Zbirka naukovykh statei. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». № 7–8, pp. 34–38. (in Ukrainian).

Podobied, O., 2019. Trypilska arkheolohichna kultura [Trypillian archeological culture]. *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*. № 23, pp. 16–20. (in Ukrainian).

Pustovalov, S. Zh., 2009. Pro deiaki osoblyvosti vykladannia dystsyplin arkheolohichnoho napriamku u VNZ [On some peculiarities of teaching the disciplines of archeological direction in high schools]. *MAGISTERIUM*. Vypusk 34. Kulturolohiia, pp. 59–62. (in Ukrainian). URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14424/Pustovalov_Pro_deiaki_osoblyvosti_vykkladannia_dystsyplin.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Radchenko, S., 2018. Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii u pidvyshchenni efektyvnosti lektsiinoho protsesu vykladannia navchalnoi dystsypliny [The use of

multimedia technologies in improving the effectiveness of the lecture process of teaching a discipline]. *Smart-osvita: resursy ta perspektyvy* [Smart-education: resources and prospects]: materialy III Mizhnar. nauk.-metod. konf. Kyiv, 7 hrudnia 2018 r.): tezy dopovidei. Kyiv. nats. torh. – ekon. un-t. Ukr. ta anhl. movamy, pp. 132–136. (in Ukrainian).

Sviatets, Yu., 2019, Tsyfrovi dzhherela v doslidnytskykh praktykakh istorykiv: teoretyko-metodolohichniy aspekt [Digital sources in the research practices of historians: a theoretical and methodological aspect]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu* [Bulletin of Dnipropetrovsk University]. Serii: Istorii ta arkhelohii. Dnipro, vyp. 1. tom 2 (27), pp. 47–70. (in Ukrainian). DOI: 10.15421/26190105.

Skakalska, I., 2013. *Polityko-sotsialni vymiry ta etnokulturni transformatsii ukrainskoi elity Zakhidnoi Volyni 1921–1939 rr.* [Political and Social Dimensions and Ethnocultural Transformations of the Ukrainian Elite of Western Volyn 1921–1939]: monohrafiia. Ternopil: Aston. 406 p. (in Ukrainian).

Skakalska, I., 2018. *Arkheolohiiia* [Archeology]: navch.-metod. posibnyk. Kyiv: KNT. 136 p. (in Ukrainian).

Terno, S., 2011. *Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii)* [Critical Thinking Development Theory (Based on History Teaching)]. Zaporizhzhia. 105 p. (in Ukrainian).

НАШІ АВТОРИ

Альков Володимир Андрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Бараш Юрій Савелійович – доктор економічних наук, професор.

Богдашина Олена Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Вергунов Віктор Анатолійович – доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Власова Тетяна Іванівна – докторка філософських наук, професорка, професорка та завідувачка кафедри філології та перекладу Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Гончаренко Олексій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Демочко Ганна Леонідівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Завадська Ірина Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Карпань Ірина Семенівна – кандидатка філософських наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарної освіти Дніпровської академії неперервної освіти.

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Комарніцька Людмила Миколаївна – кандидатка філологічних наук, викладачка кафедри соціальної роботи та психології Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу.

Комарніцький Олександр Борисович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Кривоконь Олександр Григорович – доктор історичних наук, ст. наук. співробітник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, професор та завідувач кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені акад. В. Лазаряна.

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Марценюк Лариса Володимирівна – докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Накашидзе Ірина Сергіївна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені акад. В. Лазаряна.

Подобєд Олена Андріївна – докторка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор та завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Розовик Олеся Дмитрівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця.

Скакальська Ірина Богданівна – докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри української філології та суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Чаркіна Тетяна Юріївна – кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри економіки та менеджменту Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Чернікова Наталія Семенівна – кандидатка історичних наук, докторантка кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

OUR AUTHORS

Alkov Volodymyr – Ph. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of social sciences, Kharkiv National Medical University.

Barash Yurii – Sc. D. (Economics), Professor.

Bohdashyna Olena – Sc. D. (History), Professor, Professor of the Department History of Ukraine, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

Charkina Tetiana – Ph. D. (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Management, Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan.

Chernikova Nataliia – Ph. D. (History), Doctoral Student of the Department of Eastern European History, Oles Honchar Dnipro National University.

Chutkyi Andrii – Sc. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Demochko Hanna – Ph. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of social sciences, Kharkiv National Medical University.

Honcharenko Oleksii – Sc. D. (History), Professor, Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, State Higher Educational Institution «Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named of Grigory Skovoroda»

Ivanenko Valentyn – Sc. D. (History), Professor, Professor of the Department of Eastern European History, Oles Honchar Dnipro National University.

Karpan Iryna – Ph. D. (Philosophy), Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Education, Dnipro Academy of Continuing Education.

Komarnitska Liudmyla – Ph. D. (Philology), Lecturer of the Department of Social Work and Psychology, Podilskyi Special Educational-Rehabilitation Socio-Economic College.

Komarnitskyi Oleksandr – Sc. D. (History), Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University.

Kotlyar Yuriy – Sc. D. (History), Professor, Head of the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University.

Kovalkov Oleksandr – Ph. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of World history, V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University.

Krivchik Gennadij – Sc. D. (History), Professor, Professor and Head of the Department of Ukrainian knowledge, Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan.

Kryvokon Oleksandr – Sc. D. (History), Senior Research, National Technical University Kharkiv Polytechnic Institute

Kudelko Sergiy – Ph. D. (History), Professor, Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archeology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

Martseniuk Larysa – Sc. D. (Economics), Associate Professor, Professor of the Department of Economics and Management, Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan.

Nakashydzhe Iryna – Ph. D. (Philology), Associate Professor of the Department of Ukrainian knowledge, Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan.

Podobied Olena – Sc. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Source Studies and Special Historical Disciplines, National Pedagogical Drahomanov University.

Robak Igor – Sc. D. (History), Professor, Professor and Head of the Department of social sciences, Kharkiv National Medical University.

Rozovyk Olesya – Ph. D. (History), Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University.

Skakalska Iryna – Sc. D. (History), Associate Professor, Professor of the Department of Ukrainian philology and social sciences, Taras Shevchenko Regional Humanitarian-Pedagogical Academy of Kremenets.

Verhunov Victor – Sc. D. (Agriculture, History), Professor, Director of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS.

Vlasova Tetiana – Sc. D. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philology and Translation, Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan.

Zavadzka Iryna – Ph. D. (History), Associate Professor of the Department of Historical and Social Sciences and Humanities, State Agrarian and Engineering University in Podilya.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

<i>Іваненко В. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), <i>Кривчик Г. Г., Накашидзе І. С.</i> (Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені акад. В. Лазаряна)	
Методологія як інструмент історичного пізнання: актуально про очевидне	5

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Богдашина О. М.</i> (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди), <i>Куделко С. М.</i> (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) Харківський класичний університет і Харківський інститут народної освіти: проблеми спадкоємності (історіографічні сюжети): до 100-річчя реформи університетської освіти в Україні	16
<i>Вергунов В. А.</i> (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека) Галузеві ініціативи Полтавського товариства сільського господарства (1865–1920 рр.) в аграрному секторі країни.....	26
<i>Чуткий А. І.</i> (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) Академічний союз студентів Київського комерційного інституту початку ХХ ст.	41
<i>Котляр Ю. В.</i> (Чорноморський національний університет імені Петра Могили) Жінки Півдня України у селянських повстаннях першої третини ХХ ст.	60
<i>Комарніцький О. Б.</i> (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), <i>Комарніцька Л. М.</i> (Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж), <i>Завадська І. М.</i> (Подільський державний аграрно-технічний університет) Студентство Катеринославського інституту народної освіти в умовах формування тоталітарної системи.....	70
<i>Гончаренко О. М.</i> (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») «Розплата за зрадництво»: спроби соціальної інтеграції колишніх працівників місцевої поліції гебітскомісаріату «Біла Церква» Райхскомісаріату «Україна» в повоєнне радянське суспільство (друга половина 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.)	81
<i>Робак І. Ю., Демочко Г. Л., Альков В. А.</i> (Харківський національний медичний університет) Останній декан (до 160-річчя від дня народження професора Ю. Р. Пенського)	93
<i>Кривоконь О. Г.</i> (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») Внесок Ю. В. Бакумова у розвиток вітчизняної електротехнічної промисловості	103

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бараш Ю. С., Власова Т. І., Марценюк Л. В., Чаркіна Т. Ю. (Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна) Походження етносу кримських караїмів та трансформація караїзму в герменевтичному колі інтерпретації історії.....	116
<i>Чернікова Н. С.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), <i>Карпань І. С.</i> (Дніпровська академія неперервної освіти) О. О. Бобринський і Державна дума: погляди та діяльність	125
<i>Розовик О. Д.</i> (Національний медичний університет імені О. О. Богомольця) Виселення польського та німецького населення з прикордонних областей УСРР до Казахської РСР у 1935–1936 рр.....	139
<i>Подобєд О. А.</i> (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова) Перші кроки нових австралійців з України на Terra Australis (кінець 1940 – перша половина 1950-х рр.).....	151
<i>Ковальков О. Л.</i> (Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка) Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1978–1980).....	163

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Скакальська І. Б.</i> (Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка) Інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі.....	177
НАШІ АВТОРИ.....	188

CONTENT

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

<i>Ivanenko V. V. (Oles Honchar Dnipro National University), Kryvchyk H. H., Nakashydzhe I. S. (Dnipro National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan)</i>	
Methodology as a tool of historical knowledge: relevant about the obvious	5

HISTORY OF UKRAINE

<i>Bohdashyna O. M. (G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University), Kudelko S. M. (V. N. Karazin Kharkiv National University)</i>	
Kharkov Classical University and Kharkiv Institute of Public Education: problems of heredity (historiographical subjects): to the 100th anniversary of university education reform in Ukraine	16
<i>Verhunov V. A. (National Scientific Agricultural Library)</i>	
Branch initiative of Poltava Agricultural Society (1865–1920) in the agricultural sector of the country	26
<i>Chutkyi A. I. (Taras Shevchenko National University of Kyiv)</i>	
Student Academic Union of Kyiv Commercial Institute at the Beginning of the 20th Century	41
<i>Kotliar Yu. V. (Petro Mohyla Black Sea National University)</i>	
Women of Southern Ukraine in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century	60
<i>Komarnitskyi O. B. (Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University), Komarnitska L. M. (Podilskyi Special Educational-Rehabilitation Socio-Economic College), Zavadzka I. M. (State Agrarian and Engineering University in Podilya)</i>	
Students of Katerynoslav Institute of Public Education in the context of the totalitarian system formation	70
<i>Honcharenko O. M. (State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University named of Grigory Skovoroda»)</i>	
«Retribution for betrayal»: attempts of social integration of former employees of the local police of the Gebitskommissariat «Bila Tserkva» at the Reichskommissariat Ukraine into post-war Soviet society	81
<i>Robak I. Yu., Demochko H. L., Alkov V. A. (Kharkiv National Medical University)</i>	
The last dean (celebrating professor J. R. Pensky's 160th anniversary)	93
<i>Kryvokon O. G. (National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»)</i>	
Y. V. Bakumov's contribution to the development of domestic electrical industry	103

WORLD HISTORY

<u>Barash Y. S.</u>, Vlasova T. I., Martseniuk L. V., Charkina T. U. <i>(Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan)</i>	
The origin of the Crimean Karaims and transformations of Karaism in the hermeneutic circle of history interpretation	116
<i>Chernikova N. S. (Oles Honchar Dnipro National University), Karpan I. S. (Dnipro Academy of Continuing Education)</i>	
O. O. Bobrynskyi and State Duma: views and activities	125
<i>Rozovyyk O. D. (Bogomolets National Medical University)</i>	
The eviction of Polish and German population from the border regions of the Ukrainian SSR to the Kazakh SSR in 1935 – 1936	139
<i>Podobied O. A. (National Pedagogical Drahomanov University)</i>	
The first steps of new Australians from Ukraine to Terra Australis (late 1940 – first half of the 1950s)	151
<i>Kovalkov O. L. (V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University)</i>	
Support of the Afghan Resistance Movement by the Administration of US President J. Carter (1978–1980)	163

ARCHEOLOGY

<i>Skakalska I. B. (Taras Shevchenko Regional Humanitarian-Pedagogical Academy of Kremenets)</i>	
Innovative Approaches to Teaching Archeology in Higher School	177

OUR AUTHORS	188
--------------------------	------------

Правила оформлення статей до журналу Universum Historiae et Archeologiae

1. Технічні вимоги. Приймаються статті, написані українською, російською або англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії, електронною поштою або шляхом самореєстрації на сайті журналу (<http://www.via.dp.ua>). Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210x297 мм), розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word, OpenOffice або RTF. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумерують. Таблиці та рисунки нумерують відповідно до тексту статті.

2. Структурні елементи статті подаються в такій послідовності:

- 1) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 2) **назва статті українською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 3) **ініціали та прізвище автора українською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 4) **науковий ступінь, вчене звання** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 5) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за посиланням <http://www.orcid.org>), **Researcher ID, Scopus ID** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 6) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 7) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 8) **установа**, яку представляє автор, **українською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 9) **офіційна адреса установи, місто, країна українською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 10) **анотація українською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 11) **ключові слова українською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 12) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:
 - знак авторського права / Copyright у форматі: © Прізвище, ініціали, рік. Наприклад: © Осмомисл Я. С., 2019.
 - відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».*
- 13) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 14) **назва статті російською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 15) **ініціали та прізвище автора російською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 16) **науковий ступінь, вчене звання російською** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 17) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 18) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 19) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 20) **установа**, яку представляє автор, **російською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 21) **офіційна адреса установи, місто, країна російською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 22) **анотація російською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 23) **ключові слова російською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 24) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:

– знак авторського права / Copyright у форматі: © Ім'я та прізвище, рік. Наприклад: © Ярослав Осмомысл, 2019.

– відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Надднепрянской Украине: вопросы теории и методологии истории».*

25) Код LCC (Library of Congress Classification), наприклад «LCC DK508» для історії України (потрібну рубрику можна знайти у відповідному файлі класифікатора на сайті <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCC/freelcc.html>) (за лівим краєм, не жирно, 12 кегль);

26) **назва статті англійською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);

27) **ініціали та прізвище автора англійською або в латинській транслітерації** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);

28) **науковий ступінь, вчене звання англійською** (по центру, не жирно, 12 кегль);

29) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, не жирно, 12 кегль);

30) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

31) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

32) **установа, яку представляє автор, англійською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

33) **офіційна адреса установи, місто, країна англійською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

34) **анотація англійською (Abstract)** (2000–4000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** *мета (The aim); метод(u) (Method(s)); основні результати (Main results), стислі висновки (Concise conclusions); практичне значення (Practical meaning); оригінальність (Originality); наукова новизна (Scientific novelty); тип статті (Type of article)* (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);

35) **ключові слова англійською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Keywords:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»; кожне слово розпочинають з великої літери);

36) **елементи основної частини статті:** постановка проблеми (Formulation of the Problem); історіографія (Historiography); мета дослідження (The Aim of the Study); джерела (Sources); виклад основного матеріалу та результати (The Main Material and Results); обговорення (Discussion); висновки (Conclusions); подяки (Acknowledgments) (всі зазначені елементи виділяються жирним шрифтом);

37) **бібліографічні посилання («Бібліографічні посилання»** – по центру, жирно, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (<http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>) (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою). Оформити бібліографію можна також засобами вкладки «Посилання та бібліографія» в меню «Посилання» в MS Word або за допомогою сервісу «Оформлення бібліографії» на сайті Science Hunter (<https://www.sciencehunter.net/Services/Bibliography>).

Приклади оформлення джерел та літератури:

Кримський, А., 1892. *Лист до Б. Грінченка, 30 червня 1892 р.* Ф. III. Оп. 1. Спр. 37880. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ім. В. І. Вернадського, арк. 1–8 зв.; Василюк, О. Д., ред., 2005. *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941)*. В 2-х т. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, т. 1 (1890–1941); Прицак, О., 1993. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ*, ч. 1, с. 11; Бабишкін, О. К., 1967. *Агатангел Кримський: літературний портрет*. Київ: Дніпро; Кримський, А., 1890. Батьківське право. В: Кримський, А., 1919. *Повістки та ескізи з українського життя (1890–1894)*. Київ: Друкарня Українського Наукового Товариства, с. 3–18.

38) **переклад та транслітерація латинськими літерами** бібліографічних посилань (заголовок **References** жирно, по центру, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях); для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Можна безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською мовою – на сайті <http://translit.kh.ua/?lat&bgn>, для тексту російською чи білоруською мовою на сайті <https://translit.net/ru/bgn/>.

Приклади оформлення джерел та літератури:

Krymskyi, A., 1892. *Letter to B. Grinchenko, June 30, 1892*. Fund III. Inventory 1. File 37880. Kyiv: Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine, pp. 1–8, verso.

Vasyliuk, O. D., ed., 2005. *Epistolyarna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890–1941)* [*The Epistolary Legacy of the Agatangel Krymskyi (1890–1941)*]. In 2 vols. Kyiv: A. Krymsky Institute of Oriental Studies, vol. 1 (1890–1941).

Pritsak, O., 1993. Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennya [About Agatangel Krymskyi on the 120th anniversary of birth]. *Skhidnyy svit* [*The Eastern World*], part 1, p. 11.

Babyshkin, O. K., 1967. *Ahatanhel Krymskyi: literaturnyy portret* [*Agatangel Krymskyi: a literary portrait*]. Kyiv: Dnipro.

Krymskyi, A., 1890. Bat'kivs'ke pravo [Parental law]. In: Krymskyi, A., 1919. *Povistky ta eskizy z ukrayins'koho zhyttya (1890–1894)* [*Tales and sketches from Ukrainian life (1890–1894)*]. Kyiv, pp. 3–18.

39) **посилання внутрішньотекстові** – у круглих дужках за гарвардською системою. Приклад: (Кримський, А., 1892, арк. 7; Кримський, А., 1890, с. 16–19).

40) **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2019*.

3. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail, ORCID, ResearcherID.

4. **Наукова етика**. Текст статті раніше не був опублікований і не надсилався до розгляду редакціям інших журналів чи збірок наукових праць. Тексти статей не повинні містити образливих, ксенофобських, расистських і т. п. висловлювань. Тексти статей проходять обов'язкову перевірку на доброчесність (відсутність плагіату). Рівень самостійності (оригінальності) тексту з урахуванням цитат не повинен бути нижчим від 75 %.

5. **Наукова експертиза статей**. Всі статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню** незалежними рецензентами. Автор має право врахувати зауваження, висловлені рецензентами, й повторно подати доопрацьований текст до редколегії.

6. **Авторське право** на зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ належить авторам матеріалів.

7. Статті проходять **літературне редагування**. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

8. **Публікації здійснюються на платній основі** після затвердження статті редакційною колегією. Орієнтовна ціна публікації становить 50 грн. за 1 сторінку.

9. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 квітня (вип. 1) та 1 вересня (вип. 2) щороку.

10. **Адреса редколегії**: 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 614; тел.: (056) 374–98–64 (від 9.00 до 16.00); Web: <http://www.uha.dp.ua>; e-mail: svitlenko@gmail.com; yurysvyatets@gmail.com.

Приклад оформлення статті:

УДК 977

Приклад оформлення статті

І. Б. Прізвище

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0000–0000–0000

Researcher ID: X-0000–2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – подати правила... *Методи дослідження*: логіко-лінгвістичний, компаративний, системно-структурний... *Основні результати*: в статті висвітлено засади оформлення... *Практичне значення*: рекомендовано для застосування авторами статей у журналі... *Оригінальність*: використано узагальнення досвіду... *Наукова новизна*: вперше запропоновано ... *Тип статті*: описова.

Ключові слова: дослідження; ідея; наука; структура; текст.

Надіслана до редколегії 00.00.0000

© Прізвище І. П., 2019

Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».

УДК 977

Пример оформления статьи

И. О. Фамилия

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0000–0000–0000

ResearcherID: X-0000–2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010*

Аннотация. Цель статьи – изложить правила... Методы исследования: логико-лингвистический, компаративный, системно-структурный... Основные результаты: в статье раскрыты требования к оформлению... Практическое значение: рекомендуется для использования авторами статей в журнале... Оригинальность: использовано обобщение опыта... Научная новизна: впервые предложено... Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: исследование; идея; наука; структура; текст.

Представлена в редколлегию 00.00.0000

© Фамилия И. О., 2019

Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Наддніпрянській Україні: вопросы теории и методологии истории».

LCC DK508

An Example of Writing an Article

F. L. Surname

D. Sc. In History, Professor

ORCID: 0000–0000–0000–0000

Researcher ID: X-0000–2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The purpose of the article is to submit the rules ... *Research methods:* logical-linguistic, comparative, systemic-structural ... *Main results:* the article describes the principles of design ... *Practical significance:* recommended for use by authors of articles in the journal... *Originality:* the generalization of experience is used ... *Scientific novelty:* the first is proposed ... *Article type:* explanation.

Keywords: Research; Idea; Science; Structure; Text.

Received 00.00.0000

© Surname F. L., 2019

The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0116U003311 «Socio-cultural processes in the Dnipro Ukraine: issues of the theory and methodology of history».

Постановка проблеми. Це дослідження стало наслідком парадоксальної ситуації...

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду...

Мета дослідження – викласти правила оформлення статті, що подають до наукового журналу...

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел...

Виклад основного матеріалу. Наукова стаття має відповідати вимогам...

Результати. В цій статті викладено вимоги та правила оформлення...

Обговорення. Редколегією журналу для оформлення бібліографічного опису обрано Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style). Існує понад 60 варіантів Гарвардського стилю (Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018, с. 3). В цьому журналі рекомендовано варіант, який властивий науковим виданням університетів Великої Британії (https://libweb.anglia.ac.uk/referencing/files/Harvard_referencing_201718.pdf)...

Висновки. Викладений у статті матеріал стане у пригоді потенційним авторам...

Подяки. Автор висловлює подяку за критичні зауваження та поради співробітникам Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеся Гончара.

Бібліографічні посилання

Петрова, Н., Плиса, Г. та Жигун, Т., 2014. ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги і правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). Київ: Мінекономрозвитку України.

Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018. *Оформлення списку бібліографічних посилань до наукової роботи. Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style)*. Методичні рекомендації. Київ: Київський національний університет культури і мистецтв, наукова бібліотека.

Устіннікова, О. М., 2017. *Особливі випадки скорочень слів та словосполучень у бібліографічних записах*. Київ: Книжкова палата України.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

References

Petrova, N., Plysa, H. and Zhyhun, T., 2014. DSTU 3582:2013. Informatsiya ta dokumentatsiya. Bibliohrafichnyy opys. Skorochennya sliv i slovospoluchen' ukrayins'koyu movoyu. Zahal'ni vymohy i pravyla [Information and documentation. Bibliographic description. Abbreviations of words and phrases in Ukrainian. General requirements and rules] (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). Kyiv: Minekonomrozvytku Ukrayiny.

Stepko, V. V. and Cherniavska, A. A., 2018. *Oformlennya spysku bibliohrafichnykh posylan' do naukovoyi roboty. Harvards'kyi styl' [Listing of bibliographic references to scientific work. Harvard References (Harvard Referencing Style)] (Harvard Referencing Style)*. Guidelines. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts, Scientific Library.

Ustinnikova, O. M., 2017. *Osoblyvi vypadky skorochen' sliv ta slovospoluchen' u bibliohrafichnykh zapysakh [Special cases of abbreviations of words and phrases in bibliographic records]*. Kyiv: Knyzhkova palata Ukrayiny.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

Наукове видання

Universum Historiae et Archeologiae

2020. Vol. 3(28). Lib. 1

The Universe of History and Archeology

2020. Vol. 3(28). Lib. 1

Універсум історії та археології

2020. Т. 3(28). Вип. 1

Универсум истории и археологии

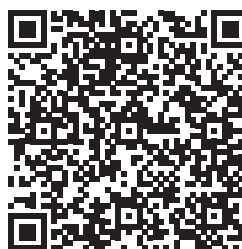
2020. Т. 3(28). Вып. 1

Заснований у 1993 р.

Українською, англійською, російською мовами.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р.

Коректор О. Андрішко
Оригінал-макет Ю. А. Святець

Підписано до друку 31.08.2020. Формат 60×84/8.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,64. Тираж 50 пр. Зам. № 250.

Видавництво і друкарня «ЛІРА». 49107,
м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 20.02.2018.